

Розділ щістнадцятий

Легко орати панське поле.

Не те що власне, де нивка куца, як посполитський вік: натягаєшся на зворотах плуга, насобкаєшся, начіпляєшся за тини, пеньки та ще, дивись, перекинеш сусідську межу. А тут гони довгі: двічі обійшов загінку — і вже обід, ще тричі — і вже вечір; пустив воли, й вони самі йдуть, помахують хвостами, ледь притримуєш за одну чепігу рукою плуга, повісивши на другу шапку, чалапаєш босими, аби не бити взувачки, ногами по борозні, а нахолонуть підшви — вийдеш на стерню і йдеш собі збоку, знову ж таки притримуючи плуга однією рукою. Він легкий, полиця вияснена скибами до блиску, чересло гостре, крає чорнозем, як воду. Вряди-годи хрусне під лемешем бадилля чорнобиллю або хитне плуга клубок торішнього пирію.

«Соб, сірий, соб, шутий».

А небо високе, світло-голубе, а сонечко тепле, ще тільки прозирає з-за обрію. По першій загінці воно сяде волам на роги... А ось вже і жайвір обізався десь збоку: «ті-ті-ті-ті, ві-і-і-і». Ні, то не жайвір, то витинає вівсянка в куцах при долині, а жайвір грудочкою завис угорі, перемелює крильцями сонячне проміння на порох. Тут їх безліч, еднають срібними струнами небо із землею. Та й не самі в полі, за тобою тягнуться ще аж шість плугів, як випряжуть у обід біля могили, балачок усяких, жартів, реготу — на все поле. А то побіжать до болота, надеруть яєць крячаних і напечуть у жару. Всі ж бо хлопці молоді, нежонаті, тільки Яків старший, уже одружений, напускає на себе степенності.

Важко орати панське поле. Важко до болю в серці. Гони довгі, скиба важка, вітер у полі пронизливий і вільгий... Чужі гони, чужа скиба, чужі воли, чужі жайвори в небі. Своя нивка, свій городчик наперед веселять око: отам буде просо, отам буряки, отут ростимуть висадки. Хочеться кожну грудочку перем'яти в долонях. Хочеться

падкувати біля своєї землі, біля свого господарства. Але катма землі й катма господарства. Є лише сліпа на одне око, безклуба кобилячина Калитка (орють нею із сусідом у супрязі) та четверо овечок.

Випрягали біля могили. Зварили кулеші, порозстеляли на маківці могили сірячини, обідали. Жартував тільки Філон, на прізвиське Мальований, по-вуличному Кібчик. Коли Микола перевозувався, насипав йому в постіль гарячої кулеші, і той довго стрибав на одній нозі. Погнали воли на водопій, всі хлопці йшли позаду, один Філон їхав верхи на шутому, безрогому воліві. Але він отак їздить і на всіх інших. І здатний на всілякі вигадки. Через те й Кібчик. Кібчастий вдачею, задерикуватий — чуб рудуватий, вихрастий, очі вчипливі, ніс на кіпчику чи то облупився, чи то йому хтось утер його чимось твердішим за кулак. Філон не змовчить нікому й будь-кому дасть здачі. Він невисокого зросту, чіпкий, міцний, не заплаче зроду, хоч ти його вб'єш.

Жартувати не жартували, а гомоніти поважно гомоніли. З могили було видно далеко наокил. У бік південний скільки не зори — поля й поля, доли і видолінки, земля пана Замойського, і в східний та західний також, а в північній стороні текла річка Гнилий Тікич і стояв панський фільварок. Фільварок — по той бік, на високому березі, серед парку-гаю, окремо замок, як величав свій будинок пан, і окремо чорний двір, далі ще шмат поля, а за ним ліс, панський-таки ж, Вітряним званий. До фільварку їхати греблею через високу камінну браму Село розкинулося по цей бік, уподовж Гнилого Тікичу, на горбках та по долинах одною предовгою і кількома коротшими, поперечними вулицями. Хатки у вишневих садочках, хліви та обори і городи здебільшого до річки. А за городами берег, далі річка, оступлена зобабіч високими очеретами. Річка широка й гарна, тільки рибу в ній людям ловити заборонено, їм дозволено ловити вже за греблею, де, перепущена крізь зуби двох водяних млинів, вода тече невеликим швидким потічком, скаче по корчах і по каменю. Село мріє в мареві, поблискують проти сонця всі три бані Миколаївської церкви, а на шпилі фільварку, гейби жайворове крило, тріпоче стяг з графським гербом. Хоч люди подекуюють, що їхній пан Казимир зовсім не граф, а тільки однофамілець графів, але хто осмілиться сказати те панові, та й кому до того яке діло.

— Замок колись був ще більший, тільки дерев'яний, — каже Філон, оближуючи та ховаючи до кишені дерев'яну ложку-рибку

Струль. — Багато ти знаєш, — недовірливо кидає Яків на прізвисько

— Стоїть, та не той, — блискає очима Філон, — той згорів.

— Чого б то він згорів? — облизує й собі ложку Яків. Губи в нього тонкі, а очі великі й сумні, як у старого вола, а чуприна чорна й буйна, і лице довгасте, сказати б, гордовите, коли б не ті очі.

— Бо... спалили козаки Хмелеві. Налетіли і в одну ніч... Кобзар розказував. Отой, що на пречисту співав на паперті. Він у нас обідав.

Люблять парубки поговорити про Хмеля, про козаків, про Січ, тільки бояться. Отож і зараз.

— Не бридь дурного, — трохи боязко, а трохи суворо кидає Яків. — Розказуй тільки те, що бачив на власні очі.

— Виходить, кобзар брехав? — прискалює крапчасте, як у кіб-
чика, око Філон.

— Може, й брехав, — понуро кидає Яків. — Йому що — поплескав
язиком, та й далі.

— А нам?

— Сам знаєш, за що б'ють дурнів, — звівся на ноги Яків і хвиць-
нув батоном на вишневому батожилні. — Нам пора запрягать.

І знову: «Соб, сірий, соб, шутий, щоб тебе вовки з'їли. Куди
хапаєш, не нажерешся ніколи». Воли притомилися, та й голодні, не на-
паслися, нерівно йдуть у борозні (то сірий попускає, то шутий),
треба підганяти, міцніше тримати плуга. Вступає в ноги втома, болять
руки. Врешті Яків кладе плуга лівою чепігою донизу, собкає до волів.
За ним тягнеться вузенька, неначе ножем прорізана, смуга — її крає
леміш. Сонце сиділо на самій маківці могили. Кінчали оранку раніше,
бо субота. Як їхали до села, у церкві бемкав малий, яким дзвонять
у піст, дзвін.

Звичайно хлопці під'їжджали до греблі з поля, хоч можна під'їха-
ти туди й через куток Ямне, що за греблею. Але вулички там вузькі,
покручені: щоб не наїхати на чий-небудь пліт, воли доводиться вести
на налігачі.

Філон поспішав і через те поїхав через Ямне. Й не вів воли, а гей-
кав з воза. Поспішав, бо крутилася в голові думка зняти з горнища
та переглянути ятірці. Либонь, за зиму лозові кільця потріскалися,
та й дірки не позалатував з осені. За ті ятірці його сварили батько
та мати і старший брат Йосип, бо ставив їх Філон у кінці свого городу,
в очереті, де людям ловити рибу заборонялося. Філон на ті прохання
і погрози батьків та Йосипа не зважав, бо ще не був упійманим.
Ставив і виймав ятірці вночі, а як їх знайдуть удень, нехай докажуть,
що вони його...

Філон так задумався, що й незчувся, як воли надали в ході, а тоді
й зовсім побігли. Віз саме виїхав на вигін, дорога до греблі — прямо,
а вони бігли кудись праворуч, донизу. Воза хитнуло, кинуло, Філон
вхопився за полудрабок, і в цю саму мить попереду пролунав тонкий
скрик. А віз уже зупинився, і воли пили з відер, які стояли біля
криниці. На цямринах лежало коромисло, а з того боку криниці з-за
зрубу виглядало кругле, перелякане личко.

— Цабе, сірий, назад, шутий, бодай би ви повиздыхали.

Воли ж припали до води, тільки боками хлипали.

— Бодай би ти краще напоїв їх, — почувлося з-за криниці. —
Добрий хазяїн. Бач, як здухвини позападали.

Філон тягнув воли за налігача і бив їх пужалном по мордах.
— Нехай уже допивають, — пролунав той самий голос, і Філон
оглянувся.

Дівчина вже вийшла з-за цямрини, й Філон гаразд бачив її.
Кругле, як місяць, обличчя, розлетисті брови, рівний носик, туго
стулені губи, невисокого зросту, ставна й зграбна.

— Витягни ще, — наказала дівчина.

Філон погнав важкий цебер углиб, дістав води, подоливав у відра.
І втупився зором у дівчину. Вона не відводила очей, спокійно і якомсь
надто впевнено дивилася на нього. «Чия вона? — розмірковував

Філон. — Ткачиків? І як її звати?» Аж сам здивувався, що не знає
достеменно, чия це дівчина і яке в неї ім'я. Запитав-б, але язик
неначе прилип до піднебіння. Філон аж розгнівався, але не знаходив
способу запитати в дівчини ім'я.

— Чию це воду випили воли? — нарешті спромігся.

— Божу, — відказала дівчина.

Воли стояли, і з їхніх морд у відра кльокали краплі, а далі почали
смачно хапати спориш, що ріс біля криниці, він аж рипів під їхніми
губами.

— Ти ліпше набери води та сполосни відра, — знову наказала
дівчина.

Іншим разом Філон би тільки засміявся на таку вимогу, а тепер
відвів убік воли, уволив волю. Ще й понабирав відра. Дівчина за-
чепила їх коромислом, підставила плечі й понесла вгору по вулиці,
похитуючи станом у лад ході. А Філон стояв, роззявивши рота,
й дивився їй вслід. Стара, сива, облісіла бараняча шапка з'їхала
йому на чоло, руки зігнули в дугу грушеве пужално.

З цієї миті Філон перестав бути Кібчиком.

Він одігнав на чорний двір воли й у тихій задумі повернувся
додому. В дворі батько — вироблений, переляканий, забитий нуждою
чоловік у сірій свиті й сірій шапці, з-під якої вибілося пасмо сивини,
та старший брат Йосип, високий — у материн рід, широкий у плечах,
мовчачуватий і понурий парубок, вдвох розбирали загату з очеретя-
них в'язок, якими хата була обкладена ще на зиму; мати саме зварила
вечерю, на стіл подавала Василина, сестра, молодша на два роки від
Філона — од великодня піде їй шістнадцятий.

Повечеряли галушками з тертою сім'яною макухою, повкла-
далися спати. Всі покотом, на полу; з лівого краю Філон і Йосип,
з правого — мати й Василина, посередині батько. Він іноді схропу-
вав і прокидався, мацав себе рукою за голову й одразу ж засинав
знову.

Спали всі, тільки Філонові не спалося. Либонь, чи не вперше
в житті. Й стояло в його пам'яті кругле личко, й тернові очі гнівно
дивилися на нього. А може, й не зовсім гнівно... Ось тепер вони
вже дивилися ласкаво. Філонові стало трохи соромно. Звичайно, він
вже думав про дівчат, і навіть не так, як зараз, а трохи й гріховно,
проте тільки тоді, коли спав сам під піддашшям комірчини або в полі
біля товару. Думати про дівчат, та ще гріховно, біля своєї рідні
стидався. А зараз думав, тільки в тих думках не було й дрібки нечно-
ти, він думав про незнайому дівчину як про сестру... ні, трохи не так,
як про сестру, але й інакше, ніж думав раніше про дівчат. Не йшла
вона з мислі, й не міг заснути до півночі.

Наступного ранку Філон устав услід за матір'ю. Вмився, розчесав
непокірного рудуватого чуба й звернувся до матері.

— Я, мамо, взую Йосипові рантові чоботи та одягну його шапку.
Хочу піти до церкви.

Мати здивувалася (раніше Філон ходив до церкви тільки на
великі свята та сповідатися, й то після материних вичитувань),
трохи повагалася й дозволила взяти шапку та чоботи.

— Тільки ж дивися не помицькай.

Йосипу вже двадцять другий рік, немолодий парубок, треба й сватів засилати, й батьки стягнулися йому на парубоцьку одежу. От тільки з ким побратися, куди вести молоду? Податися б у прийма (Йосип згоден на те), так усі багатші одиначки, навіть дзюби, розхапують проворніші. Доведеться, мабуть, прорубувати в коморі вікно й робити з неї кімнату. А куди запхати злидні, того вже не знає ніхто. Ще тільки сіють, а збіжжя в кадібцеві на денці (мати охкають біля кадібця). Але й те сьогодні Філонові не в клопіт, як не вельми воно йому в клопіт і в інші дні.

У церкві людей повнісінько, не протовпитись (церквиця маленька), й стоять вони на східцях біля притворів, дівчата і парубки розташувалися кількома гуртиками просто на траві під вишнями та грушами, хлопці попідстеляли свити, повсідалися зручно, дівчата поприсідали, як сороки на лозі, — аби не зазеленити в молоду траву білі та жовті плахти й сорочки.

Філон обійшов довкола церкви, але круглоvidoї дівчини не побачив. Тоді він пропхався у праві бічні двері, правда, не далеко, та й служба вже закінчувалася, піп вів казання. Наказував, щоб молодші слухалися старших і щоб чоловіки не били жінок. Жінки побожно хрестилися, деякі чоловіки таїли в куточках очей глузи. Філон випхався з церкви й став недалеко від воріт під грушею. Бемкнув дзвін, люди повалили з церкви. Гуртами й продинці, гомоніли неголосно. Ось уже й сліпа старчиха Секлета подибала з дочкою-поводиркою додому... Круглоvidoї дівчини він так і не побачив. Недовго роздумуючи, Філон попрямував на Загату, де вона жила. Проїшов порожніми вуличками, наполохав курей, що висипали з чийогось двору на вулицю, буцнув кулаком у лоба чиєсь рябе теля, прип'яте до тину, нікого не зустрів (усі саме снідали) й подався в береги. Він не хотів іти додому, бо доведеться оддати Йосипові шапку та чоботи, а Філон сподівався побачити дівчину на веснянках, як називали в них у селі дівочі та парубочі гулянки за дня.

Сидів він на пенькові довго, відгонив бузиновою гілкою комарів. Потьохкував сонно соловейко — виспівався за ніч, тріщала, наче коник у стерні, очеретянка. Під очеретом сплескувала риба, ловила комашню.

Філон не помилився. Коли підійшов до криниці, де вчора заздрів дівчину, парубки та дівчата вже зібралися на вигоні. Парубки статечно стояли біля тину, тримали в зубах люльки (здебільшого порожні), дівчата, розбившись на два гурти, грали в жельмана. В святкових строях, здебільшого заплетені в дрібушечки або в дві коси, завітчані барвінком та сухими васильками. І тільки одна голівка не завітчана, і тільки в однієї дівчини волосся заплетене в одну товсту-претовстучу, чорну, як ніч, косу. То була... вона. Та сама дівчина. І він уже знав, чия вона. Впізнав по породі. Здогадався. Грищенкова, Ткачикова по-вуличному, її батьки були ткачами, ткали вдома на верстаті панам рядна та ліжники. Диво дивнее, півночі не міг згадати, а це побачив — і враз згадав. Ще він згадав, що в дівчини є троє чи четверо братів, хлопці — як лути, всі дужі, чорняві, з важкими кулаками, старший уже, здається, одружений. Такі як перестрінуть... Але за віщо його перестрівати? А за те... Загатчани завше ворогували з сіль-

ськими парубками, й ходити вечорами загатськими вулицями було небезпечно. Удень не зачепить ніхто. Проте й до гурту його не візьмуть. Філон так і стовбичив біля криничного зрубу, викликаючи подив у парубків та дівчат, аж поки одна з них, задихана, червонощока, пробігаючи мимо, не зупинилася та не запитала:

— Ти щось загубив? Шукаєш чого?

Либонь, у Філона був розгублений вигляд.

— Учорашнього дня.

— Упав у криницю.

— Дістану. — І вже трохи інакше: — Та то я вчора вельми отій дівчині відро потовк, хотів запитати, чи не били мати її. Як її звати?

— Лукино, — гукнула дівчина. — Тебе мати не била?

— А цебто за віщо?

— Оцей парубок каже — за нього.

— Отакої, — засоромилася Лукина. — Нехай за нього когось іншого б'ють. Він учора волами в криницю в'їхав. Ледве встиг ухопити одного вола за хвіст.

Дівчата й хлопці засміялися. Філон блиснув очима, насунув на очі шапку й пішов пріч. Гнівався на парубків і дівчат, гнівався на Лукину й... не міг розгніватись. Дівчина запала йому в серце ще глибше.

Увечері вкладався спати під піддашшям комори. Мати казала: ще холодно, але він не послухався, послався на задуху в хаті. Ледве в хаті погасло світло, встав. Він знав, що з неділі на понеділок челядь на колодках не гуляє, — розганяють осавули, завтра ж на роботу, хіба що нишком, але сподівався, що на Загаті хоча б дівчата зберуться. Куток глухий і далекий, та й там є де сховатися. Йшов берегами, вузькою стежкою, яка то наближалася до самої води, та підбігала до городів, переціплялася через корчі, пірнала під гілля, яке збивало йому шапку. Місяць срібляв воду на річці, очерет темнів з того боку чорною смугою, біля панських містків хтось проплив на човні — либонь, сторож. Бриль на його голові теж видавався срібним. Верби та вільхи важко занурилися в свої сні, тільки осокорина тихо шелестіла без вітру. Філон поминув греблю, крутою стежкою вишкрюбав нагору. Ось і криниця, де він побачив дівчину. А ото вуличка, що веде до Ткачиків. Ось і Ткачикове витьохкувало й забивалося в сторожкій напрузі. Ось і Ткачикове обійстя. Лісяний хлів понад самою вуличкою, — в стріху вросла верба, — тин і перелаз, хата в глибині двору. Велика, стара, розсядиета хата. Там стоять верстати, на них б'ють ліжники Лукинині батько та мати — Саватій і Онишка Грищенки. Ткачки — буцімто й заможніші од інших, але яка то заможність, коли землі десятина, а хлопців троє. «Вона ходить через цей перелаз». Гаряча хвиля обійняла Філона. І в цю мить він ледве не налетів на постать, яка темніла біля присішка хліва, що похилився на вулицю.

— Тю...

— На свого батька тюкай. — Парубок був миршавий, сопливий, але на своїй вулиці й через те бадьорився.

— Та це я... кобилу шукаю,— Філон показав недогнзудка, завбачливо, саме про такий випадок захованого під свитою.— Ти не бачив? Гніда кобила, сліпа на одне око.

— Не бачив. Кажеш, сліпа? Через те вона й заблудила,— по-важно відказав парубійко.

— Може, запитати хлопців та дівчат; вони десь гуляють? — хитрував Філон.

— Іноді збираються, але сьогодні немає нікого.

Й тоді Філон рушив напрямці.

— Ткачикова Лукина на колодки виходить?

— Мати її не пускає.

— А вона... з кимось гуляє?

— Нащо тобі? — насторожився парубійко.

— Та так... Просив запитати один хлопець,— знову хитрував Філон.— Ке ось закуримо, та я й піду,— дістав припасеного на цей-таки випадок міцного тютюну. Сипонув у жменю щедро, ледве собі лишилося на півлюльки.— Так гуляє з кимось Лукина?

— Кажу ж, мати не пускає її на колодки. Та й...— зам'явся хлопець,— горда вона. А чим там гордиться? Є й кращі дівчата,— хвальковито сказав сопливий парубійко. Філонові од тих слів затанцювало в грудях, і він так кресонув кресалом, аж іскри бризнули навсібіч.

— Обережно, хліва підпалимо,— сказав парубійко. Трут загорівся, потягло щипливим димком, парубки запалили люльки й розійшлися. Прийшов Філон додому, ліг під коморою на солomé, укрився старим кожухом, й одразу з темної, подзьобаної поодинокими зорями п'тьми впливло до нього знадливе, трохи суворе личко. Й знову він крутився до півночі, не міг заснути.

Й од того вечора почав учащати на Загату. То буцім вертається з поля, то шукає телицю, то йде з підсакою побовтатись у ковбанях (хоч ятірці вже стояли в очереті). Й таки перестрів одного разу Лукину. Несла од річки воду на коромислі, піднімалася звивистою стежкою вгору. Він заступив стежку.

— Чорнобрива, дай напитися.

— Вода не питна, несучи на золиво,— спокійно відказала вона, а сама чи не вперше пильно подивилася на парубка. В лихій одежині, рудий, але... чимось і вабливий. Очі сміливі, проте не нахабні, обличчя відкрите. Філон упіймав той погляд, спаленів і розгубився. Та за хвильку оговтався й напустив на себе нахабства.

— Тоді дай поцілувати.

— Овва,— взялася обома руками в боки дівчина, а відра гойдалися на плечі.

Він спритно зняв відра і поставив додолу.

— Оддай,— тихо сказала вона.

— Я їх потім тобі віднесу. Можу однести хоч за Ляхівські гори.

— Коли це потім?

— Як... надивлюся на тебе.

— Дивися. За це грошей не беру.

— Ти пробач,— сказав Філон і знову подивувався сам собі, адже рідко коли перепрошував, хіба що батька-матір.— Пробач, що за-

ступив дорогу. Але інакше з тобою погомоніти не можна. На колодки ти не ходиш...

— А ти ходиш? Сюди, до нас?

— Ну, не зовсім на колодки. Ваші парубки...

— Дивися, щоб вони не впіймали тебе.— Він уловив у її очах щире занепокоєння і зрадів.

— Не упіймають. А якщо впіймають... У мене теж кулаки є.

— Там мати чекають,— занепокоїлася Лукина й підбрала відра на коромисло.

— Завтра неділя. Вийди сюди перед вечором,— попросив Філон.

— Не знаю... Завтра я їду в місто на базар.

— З ким?

— Із Зінькою.

І зникла за хвірткою.

Філон прийшов додому й одразу до батька:

— Тату, я завтра одвезу на базар того осокора спіяного.

— Чого це тобі заманулося його везти? — здивувався батько.

— Так струхлявіє. Поки немає іншої роботи.

— Кому зараз треба в місті дрова,— заперечив батько.— Ціна низька.

— Якраз і не низька. Тоді, як навезуть усі, вони і впадуть у ціні.

Таки вмовив. Повантажили звечора на воза окоренки, а рановранці й виїхав з двору.

Вийшло на батькове. Та ще він поспішав, аби не випередила його Лукина, аби діждатися її за містом,— продав за безцінь. Хотів купити Лукині бодай стрічку, але грошей наторгував так мало, що не одважився.

Дожидався дівчини в стороні від дороги під грушками, так, щоб і дорогу було видно, й щоб ніхто з односельців його не впізнав. Коли дівчата — міцна, ставна Лукина й висока, як лозина, Зінька — появилися, Філон вйокнув на Калитку, виїхав на дорогу й наздогнав їх.

— Сідайте, хто з товаром,— запросив мовби жартівливо.

Лукина ледь помітно зашарілася, а Зінька здивовано вигнула безбарвні брови:

— Звідки такий вощик?

У неї безбарвні не тільки брови, а й волосся, проте на виду непогана: маленький носик, невеликі, чітко окреслені губки, лагідна усмішка.

— Спасибі,— сказала Лукина й поклала на воза чоботи та невеликий клуночок.

Зінька поклала й свою поклажу, обіперлася об полудрабок, щоб скочити на воза, запитала, показуючи на кобилу:

— А вона не впаде?

— Вона таких вас півкопи на гору зведе,— одбувся жартом Філон, а сам зніжковів, як не ніжковів зроду. Стало йому соромно й за драбинчатого старого воза з неошинованими колесами, й за безклубу Калитку, яка махала обтьопаним, неначе квач, хвостом і йшла, низько опустивши голову, і за те, що віз немилосердно скрипів.

— Но, гніда,— смикнув мотуз'яні віжки Філон, і кобила раптом дуже кумедно кинула задом.

Дівчата засміялися, а з ними й Філон.

— Отаке стерво, ще й лукаве та хитре... Задере голову, й тоді не одягнеш хомута. Або розставить на пастівнику ноги, спутаєш, і ходить, наче не путана.

— У нас була кобила, що за псом ганялася,— сказала Зінька.— Виширить зуби й біжить за ним.

Заговорили за коні, за корови, за овець, з якими химерами бувають і які вони розумні та хитрі. Філон озвичається й почав дівчатам показувати, як хрокає Терещенків кнур і як осавул Лизько підскакує в сідлі, коли їде на поле.

Дівчата заливалися сміхом, аж хилилися на воза.

Кобила тупала, похиливши голову, з-під розбитих копит порскала курява. Філон помітив, що від дуги одв'язався повід, тягнеться в пиллюці, намотав на люшню мотуз'яні, з порваними сталками віжки, побіг, прив'язав повід до стертого залізного кільця на дузі. Вйокнув на кобилу, але вона навіть голови не підвела.

— Ех, коні, коні,— зненацька сумно зітхнув Філон.— Колись були коні... Бо воля була в людей. Воля на них їздила.

— Яка це воля їздила на тих конях? — запитала Зінька.— У яких людей?

— У таких, як ми.

— Тоді люди були не такі,— суворо мовила Лукина.

— Які ще не такі? — не погодилася Зінька.

— Вольні духом. І горді. Правду Філон каже.

— А батюшка сказав, так богом велено: одним робити, другим володарювати. Зате на тому світі...

— Не велено те богом. Колись усі люди були вольні,— перебив Філон.

— Виходить, батюшка брешуть?

— Ну... не кажуть всієї правди. Приховують,— мовила Лукина.— Вони теж бояться. Дідуньо оно розказували, як за Хмельницького все сталося. Усіх панів повиганяли, а котрих побили.

— Так і стоїть усе те перед очима,— сказав Філон.

— Тебе ж тоді й на світі не було.

— Ага. А от заплющу очі й бачу. Тільки ж немає ще одного такого лицаря. Поки що.

— Ох і розходилися ви. Дивіться, накликаєте лихо.

Вийшло на Зіньчине. Як переїжджали греблю, в кінці зустріли пана з почтом і гайдуками. Всі верхи, у високих чоботях із закатами, з гарапниками в руках. Попереду пан у чорнім жупані, в чорних рукавичках, на вороному коні, одразу за ним — старший гайдук: теж у чорному й на вороному коневі. Очі як вугіль — так і пропікають, чуб залізаний наперед, губи тонкі, стиснуті, що й лезо ножа не просунеш (врода, але неприємна), ще й гарапником погойдує. У пана обличчя клинцювате, худорляве, з глибокими морщинами на лобі і в міжбрів'ї, суворе, кажуть, служив він у королівській кінноті, має великі заслуги, за це його й нагороджено цим маєтком. Панові років під сорок, ще юнаком бився він у гусарських лавах проти полків Хмельницького.

Гайдуки, либонь, верталися з ловів (позаду їхали два вози), зайняли всю греблю, Філону довелося спрямувати Калитку на самий край, ще й підтримувати плечем воза, щоб не скотився в діл.

Пан і його смаглявий охоронець порівнялися з возом. Дівчата посхоплювалися, поставали біля затильника воза, посхиляли голови. Філон напружився під вагою воза, теж дивився в землю. І раптом повітря розітнув посвист гарапника.

— Шапку, хлопе!

Гарапник сам збив шапку. Чорний охоронець знову звів руку, дівчата зойкнули, Філон прохрипів:

— Воза ж ось тримаю.

— Досить, Яне,— наказав пан.— Уже провчив. Та й непоганих дівчат везе. Надто оту. Як тебе звати?

— Кого, мене? — запитала Лукина.

— Атож, тебе. Чия ти?

— Грищенкова.

— Ткачики по-вуличному,— додав хтось із гайдуків.— На Загаті живе. Колись її батько славився як гарний ткач.

— А тепер?

— Постарів. Але ще тче.

— І дочку, мабуть, навчив,— посміхнувся пан й, ще раз гостро глянувши на Лукину, відпустив повіддя. Кінь помчав учвал в кінець греблі.

— Важко тобі було зняти шапку,— докоряла Зінька Філонові, коли верхівці заманячили далеко на горбі.— Спала б з твого лоба позолота? От і маєш.

Філон мовчав. Мовчала й Лукина.

А Зінька талалакала й талалакала, і під те талалакання Філон прошепотів Лукині, щоб вона в наступну суботу одразу по заході сонця вийшла в береги, туди, де він її зустрів, як несла воду на золиво. Лукина показала очима, що вийде.

Вона в суботу вибігла, але ненадовго. Лукина обдурила матір, сказала, буцім їде до Зіньки позичити сухих гвоздик, отже, тепер мусить ще забігти й до неї. Не встигли й погомоніти. Стояли під обсіпаною місячним сяйвом вербою. Зорі проглядали крізь віття, неначе золоті горішки, хотілося дістати їх руками. І скрізь понад річкою дрімали старі верби та вільхи, й набиралися місячного сяйва пуп'янки яблунь у садах. Посіяні в пониззі конопель стояли стіною, ховали якусь таїну. Хижа вигнувши спину, з конопель вийшов кіт, світлячи очима.

Філон тихенько цокнув язиком, кіт підстрабнув на місці й метнувся в конопляні нетрі.

— Восени поїду з чумаками на Дін,— сказав Філон.— Вже домовився з економом. Кажуть, там можна заробити грошей.

Лукина зрозуміла: він натякає на те, що, коли заробить грошей, зможе заслати до неї старостів. І трохи образилася, адже й про кохання вони ще не говорили, і він не запитав, чи любить її. А вона, як і кожна дівчина, мріяла про кохання, про гаряче освідчення при місяці, клятви-моління й щирі сльози. Через те сказала насмішувато:

— Нашо забиватися так далеко, піди в Занози й викопай скарб.

— Ходив і копав,— понуро мовив Філон.

— Правда? — не повірила Лукина.— Й горів там вогонь? І... нечистий, який його стереже?..

— Не було ніякого вогню й ніякого нечистого. Будяки та пустирник. А в землі череп'я бите. І більше нічого.

— А ти... правду кажеш? — запитала тихо.

Філон забожився. Й розповів, як виглядав молодика, як окропив свяченою водою, що мати принесли вербної неділі, заступ, і як копав, і як виполохав kota.

— А може, то й був він, нечистий?

— З мишею в зубах? Він як чкурнув...

Лукина переминалася з ноги на ногу.

— Мені пора.

Філон узяв дівчину за руки й притримав якусь мить. На більше не зважився.

Й ще тричі він ходив під вербу. Одного разу, вже коли йшов назад, його зустріло трое парубків, один ухопив за рукав свити, й Філон звідонув парубка в лоб, аж той одлетів у коноплі.

— Порішу! Порішу! — гукнув Філон, і парубки вломили через коноплі, аж зашкварчало бадилля.

За всі три стрічі він тільки раз по-справжньому пригорнув Лукину й поцілував у щоку, а освідчитися в своєму коханні не встиг. Стидався. Кожного разу обіцяв собі, що ось піде й викаже все, що в нього на серці, й випитає в неї, а приходив — і втрачав сміливість, і язик починав заплітатися. Може, це ще й через те, що надто вже неприступною й гордою поставала в його уяві Лукина: вона й справді була не схожа на інших дівчат, реготух, які тільки вдають цноту, а самі так і липнуть до хлопців. Великі Лукинині очі були повні зоряного вогню, але вона гасила той вогонь, трималася спокійно, впевнено, незалежно. Несла в грудях якусь особливу таїну, була певною себе, через те й не міг Філон до неї приступитися. А коли одного разу мовби ненароком ковзнув рукою за керсетку, вона її не одвела, на вдарила по ній, але так ковзнула поглядом, що парубок зів'яв, як зламана гілка. І те Філон пам'ятав повсякчас, ще дужче покохав Лукину. Й тепер думав тільки про те, як випитати її думку щодо нього самого. Вона ще нічого не сказала йому, але ж щоразу, нехай і ненадовго, виходить на побачення.

Філон так і не встиг сповнити свого заміру, бо наступної суботи Лукина під вербу не вийшла. А в понеділок Філон довідався, що її взяли на чорний двір фільварку для ткацької роботи. Та новина схвилювала Філона до краю. Адже був начуваний і про ткацьку, і про вишивальниць, і про покоївок панських. Про панову розпусту ходили страхітливі розповіді. Та й про яке ткацтво може йти мова? Ще не виспіли коноплі, ще їх треба мочити, бити на бительні, тіпати, терти на терниці, прясти в півмітки, сукати. До того ж ще й панських овечок не стригли. Одначе в пана могла лежати пряжа в запасі, а Лукинин батько був гарним ткачем і колись працював у фільварку. Тим заспокоював себе й не міг

заспокоїти, адже пам'ятав стрічу на греблі й те, як пан дивився на Лукину. Відтоді почав шукати способу, як би побачитися з дівчиною.

II

Сьомий день Лукина не знає, на якому вона живе світі. Її взяли не на чорний двір у ткацьку хату, а в двір при палаці, де є дві кімнати для вишивання. В одній дівчата сплять, у другій, більшій, вишивають рушники, напірники, серветки. Лукина здогадувалася, нащо її взято до двору, і душа її стискувалася в тугий горіх, здається, трішки надави — й трісне навпіл. Хоч її поки що нікуди не кликали й навіть ні на що таке не натякали. Але з дівочих розмов знала, що побували в пана і Мелася, й Мокрина. Це звалось «показувати панові рушники». Справді, котрась із дівчат збирала роботу за тиждень чи й більше і несла панові. На чорному дворі... це називають «збивати панові перину». А збивати її є кому й так. Є у пана три хльорки, три пишнотілі дівулі, які нічого не роблять, вилежуються днями, а ночами тішать пана. Кажуть, що навідують усі три разом. Вони нетутешні, з інших панських маєтків, так само невільні.

Вишиває Лукина червоною і зеленою заплоччю рушника, додивляється до шиття, та як згадає рідну хату, завітчані ласкавцем і васильками, яких сама нарвала, ікони, а під іконами батька за читанням «Київського патерика», матір із схиленою на руки головою, братів, що хоч і не уважно, а таки ж слухають батькове читання, й обилється її серце слізьми. Назовні здебільшого тих сліз не пускає, а в грудях вони печуть, як отрута. Й лунає їй у вухах сюркіт цвіркуна у власній хаті, й навіть стукіт ляди на верстаку, що гупає всю зиму — гах, гах, відлунує в спогаді музикою. Старша над дівчатами — тітка Одарка, здебільшого мовчазна, сувора, тільки як побуває в підвального, стає весела та балакуча. Іноді вдається їй десь доп'ясти гріш, за нього підвальний і вточить їй того, від чого «й коло серця пече». Підпивши, водила дівчат у сад показати, як пани гуляють і казяться. На річці тоді було вогнів-вогнів, плавав порон на кодолі, заклучаний і в свічках, і там веселилися пани, а в маєтку на балконі не вгавав оркестр.

— Скільки-то кодоли треба на той порон,— мовила Мелася.— Мабуть, пар на десять віжок би стало.

— Сказала,— хмикнула Мокрина.— На сто, не менше.

— Панська доля цвіте, наша в'яне,— зітхнула Мелася.

— Не нарікай на долю, бо буде гірше,— кинула Одарка.

В суботу вранці старша покойова зненацька покликкала Лукину в парадні горниці.

— Ходімо, допоможеш килими трусити.

Лукина вся стиснулася, далі заметалася, вибігла в сіни, щось ухопила й засунула за керсетку. Серце стукотіло, ноги стали важкі, неначе камінні. Пішла за старшою покойовою, оглянулася, і їй одразу попустило в грудях. Позаду йшли Мокрина і Мелася. Їх також покликвали. Перейшли гардеробну, вступили в залу, й Лукина розгубилася. Побачила себе спереду, і зліва, й справа — кілька Лукин стояло, притиснувши до грудей руки. В проміжках між дзеркалами

висіли килими, а зверху — парсуни вусатих шляхтичів з мереживами на шиї і при зброї. Проте роздивлятися їй було ніколи. Старша покойова наказала взяти килим і нести в двір.

І ще двічі ходила за покойовою. Одного разу її перестрів пан, нічого не сказав, тільки осміхнувся, і усмішка та злякала Лукину. Якось вона була ніби й приязна, але хижа.

Ще за три дні, сердита й понура, бо давно не пригощалась пінною, Одарка, одвертаючи червоне, прищувате обличчя, наказала Лукині: — Сьогодні понесеш панові рушники.

В Лукини підломилися ноги, й вона сіла на ослін. І далі була мов нежива й ледве пам'ятала, як її водили на чорний двір, купали, зодягали в чисту тонку сорочку, гризетову керсетку, як завітчували голову. Всі ці дні вона думала про те, що має статися. І здавалося їй, була готова на все. В ній змалку жили суворість і владна рішучість, її нелегко було скривдити, й вона вибрала собі спосіб, що, як їй здавалося, єдиний був достойний її роду і її честі. Вибрала спокійно, без маяття і розпачу, й коли стала на ньому думкою остаточно — заспокоїлася. А тепер знову розтривожилася до краю. Рушники несла на руці. Серце билосся шалено, й такий її опанував страх, що цокотіли зуби.

Ще дужче вона налякалася, коли помітила біля дверей панської горниці того чорного, похмурого, з непривітними очима юнака — гайдука, якого бачила на греблі біля пана. Гайдук стояв неначе неживий, неначе вирізаний з дерева, його тонкі губи мовби злилися воедино, очі некліпно дивилися кудись у куток.

Пан помітив Лукинин страх. Сидів у кутку невеликої кімнати, вечеряв. На круглому столику стояли страви, пляшки, ледь погойдував язики світла трисвічник, а над головою висіла клітка з двома жовтими пташками.

— Чого злякалася? — мовив пан. — Мабуть, нарозказували тобі всякого. Дурниці все те. Поклади рушники он туди.

Під стіною стояла оббита жовтим сап'яном отоманка, на ній Лукина й розстелила рушники.

— Потім покажеш. Розстели отой, верхній. Що ж, гарний. Іди сюди. Йди, я не кусаюся.

Лукина облизала смагли темно-вишневі губи, підійшла.

— Сідай сюди! — наказав пан голосом, якому Лукина не осмілилася спротивитись.

Сиділа на стільці, дивилася вбік.

— Ти ткачиха гарна. Що ото таке?

Лукина звела очі.

— Рядно... заткане квітами і звірами.

Звірі були дивовижні, з людськими головами, а риби з жіночими тулубами.

Пан засміявся.

— Молодець. Гобелен називається. Вісім років його ткали.

— Вісім років! — зірвалося з Лукининих вуст, і вона глянула на пана, чи він не жартує.

Пан не жартував. І дивився на той чудернацький килим. Хоч яка злякана була Лукина, однак відмітила, що обличчя в пана

мужне, тільки вже не молоде, й надто великий лоб, ще більшим його робили залисини, що пролягли в ледь кучерявому чубі. Вони зустрілися поглядами, вперше за весь час зустрілися як людина з людиною. У погляді Лукини були страх і моління, погляд пана не виражав нічого.

— Не бійся, дівчино, — сказав пан. — Люди на те й люди, щоб вигадувати. Не приховую: ти мені сподобалася. Але я ні до чого тебе не неволю. Захочеш, підеш звідси, як і прийшла. Зрозуміла? Ось за це й вип'ємо.

І налив з високої горлатої пляшки у два срібні келихи жовтого вина.

— Випий. Ти такого не куштувала.

— Я не пила ніколи нічого, крім узвару.

Пан знову сміявся.

— Розказуватимеш потім дівчатам, яку солодку водичку пила в пана. Твоє здоров'я, дівчино.

Лукина пригубила келих.

— Ні, так не годиться, — сказав пан. — Я п'ю твоє здоров'я, ти — моє. Хочеш, щоб я захворів?

Мусила випити. Вино справді було солодке й ніби зовсім не п'янке. Пан змусив Лукину випити другого келиха, а потім сказав:

— Вип'єш ще один і підеш.

Лукина зраділа й викинула келих в одну мить. І враз відчула, що не може йти. В голові неначе було ясно, а йти не могла. Підвелася і сіла. І, мабуть, од того руху в неї зашумувало в голові. Вона злякалася, водночас нею опанували дивна легкість і дивовижні веселощі. Що це з нею таке — ха-ха-ха. Вона зараз таки піде звідси.

Лукина звелася на неслухняні ноги. Гобелени, парсуни, трисвічник попливли перед її очима. Ой, як їй легко і важко водночас.

— Чекай, я допоможу, — сміючись, сказав пан.

На мить той сміх привів її до тями.

— Дух святий з нами, — сказала, не знати чому, неначе уздріла нечистого.

— З нами, з нами, — реготнув пан. — З тобою і зі мною. Ось зараз ляжеш на отоманку, спочинеш... А я побуду біля тебе. Ось так...

І поклав Лукину на її рушника. Й розстібнув тугі гаки керсетки на пружних грудях, і побачив невеликого, гострого, зробленого із скіска ножа. Його обличчя оширилося, він і злякався трохи, й засміявся, — ця пригода з ножем додавала перчинку до його хіті. Він узяв ножа і з тією ж такою усмішкою кинув його на підлогу.

III

Філон наохляп на Калитці спускався узвозом до річки. В супрязі з сусідом, Сокуром, привезли попові соху з лісу, розвораного воза лишили на поповому обійсті (колоду здійнуть завтра толокою), правував додому. Дорога круто пішла під гору, хомут з'їхав Калитці на голову, один посторонок волікся по піску, Філон нагнувся

за хомутом і сам зсунувся кобильчині на шию. І в цей час мельком побачив бричку, що наближалася, а в ній дві постаті. Намагався втриматися, хапався за гриву, за хомут, але під його вагою кобиляча голова хилилася дедалі нижче, врешті Калитка махнула нею, і Філон полетів на землю. І в цей час пролунав сміх. Панський сміх він упізнав би і в пеклі. А інший, другий, дівочий... Лежав на землі й не вірив.

Вона сміялася?

Вона сміялася...

Вона сміялася!

Весь цей час він прожив у муках, займаючись надією, згораючи в безнадії, і ось тепер все в ньому взялося попелом, і тільки жарина кривди і люті жевріла в серці. Як Лукина плакала, він уже не чув.

Розділ
Сімнадцятий

На Січ весна завжди приходиться з моря.

Після довгої суворої зими подув низовий вітер, приніс теплий туман, і той туман почав з'їдати сніг. Хряпнула синя крига на Дніпрі, темні розколини заміїлися на всю її метрову товщину, в них проступила вода. Крига ледь-ледь зрушилась, затріщала тут і там, посеред Дніпра на місці зимової санної дороги постала сторч велетенська крижина, широкі скляні злами заблискотили під сонцем. Над річкою пролунав гуркіт і тріск, вода понесла льодовий панцир у море. Кригу, що навпроти Великого Лугу, знесло за один день, зверху через пороги йшла кришаниця, а на Дніприщі й Чортомлику лід ще довго синів і ніздрюватів, його поволі розлизувало хвилею, а потім приступили зверху північні води й змили і його.

Земля звільнилася од полону, розквітла. Напоєні теплими весняними туманами, очерети і трави росли наввипередки, в берегах гнало пагіння молоді лози, трави стояли рутвяно-зелені, а в степу на горбах почали підгорати на вершечках бур'яни. Весною дні летять, наче на швидких крилах.

Скосили трави, а вже по горбках жовтів ячмінь, та й жито хилилося долу стиглим колосом.

Ранками виглядало сонце, а далі небо затягувало нудними безбарвними хмарами, які не викликали ні злості, ні радості, а тільки нудьгу, й лише чорні хрестики ластівок над січовими баштами на мить прикликали думку про життя, що летить невідь-куди. Вночі ті хмари мандрували в опівнічний бік, під полудень верталися. А потім попливли й не вернулися, настали спекотні дні.

З плавнів повівав вітер, несучи запахи болотної твані, рогозу, хмелю. Запорожжя обезлюдніло: жниували по хуторах зимівничани, пішли в степи до кримських кордонів команди, а слідом за ними рушили й чумацькі валки. Зрідка тягнув од куреня на базар який-небудь січовик чи приставала до ліщинової пристані липова дов-

банка з мокрими сітями. В тіні під вербами обсівся гурт січових дідів, м'яли та ліниво нюхали табаку — в кого міцніша, м'яли беззубими ротами балачку про добрі старі часи, походи на Козлов та Кафу, про гостювання в самого султана. Тихенько торкав струни новенької бандури дід Розколупа, вона бриніла ледь чутно, не перебивала балачки. Розколупа сам робить бандури й роздає козакам, плати не править, візьме, хто скільки дасть. Той бренькіт хилив старих козаків на спомини, як сон, і сон, як спомини.

Проте й нині не вся Січ дримала. То тільки здавалося, що все заснуло. Голосно, із залізним хряпом гахкав важений водяний молот — Чортмлик кував зброю, видзвонювали в кузнях ковальські молоти, куріла двома димарями стара похилена селітерня, під її повіткою з півдесятка голих козаків товкли в ступах уже готовий порох; запорозькі аргатали ганяли через Дніпро коні — щоб не боялися води, щоб були міцні. Голі козаки пливли поруч з кіньми, тримаючись за гриви, перегукувалися, підбадьорювали коней парубоцьким свистом. Вода мила голе козацьке тіло — біле-біле: запорожці не скидали сорочок навіть у найбільшу спеку на косовиці. У степах пильнували дозори, мандрували з чумацькими валками попід Перекопом та по Криму вивідники.

Зачувши про криваву зимову веремію на Січі та прочитавши послання коша із запрошенням на спільну налогу на Крим, донці відрядили на Запорозжя отамана Флора Минаєва з чималеньким товариством — в триста козаків, аби довідатися достеменно про все, дійти домови, якими силами йти, де збиратися, якими шляхами добуватися, та й просто погостювати. Гостина була щира, донці загулялися на Січі. Стали вони табором у кінці присічового містечка за корчмою Хоми Пугача, поставили намети, попіднімали на возах голоблі та дишла, на деяких голоблях висіли дуги, хомути та сіделка, на інших — великі чорні казани, в яких варили куліш та галушки. Варили по-запорозьки — щоб ложка в кулеші не хилилася. Коней пустили в степ, до запорозьких табунів, запорозькі аргатали й наглядали за ними. Приїхало чимало дідів, яким уже важко махати шаблею і косою, та й на коня видряпатись також, а тільки на вози, і молодиків, які вчилися запорозької військової справи. Діди розбрелися по куренях, одстоювали утреню і обідню, смалили на колодках біля Грецької хати, що з високими дерев'яними колонами, кружганком і великими вікнами, люльки, молодики здебільшого товпилися на тирлі під горою, де випробовували силу, вправлялися в лучній і огнистій стрільбі, бігали наввипередки або ж пірнали в Підпільній.

Донці і запорожці мінялися кіньми, одягом, зброєю — вже й не розібрати, хто з них донець, а хто — запорожець. Давне побратимство едало Січ і Дон. Не злічити, скільки сходжено сукупним військом походів проти чужоземних неприятелів, в скількох рокошах крутилися разом, скільки з'їдено пшона з одних мідних казанів, скільки пролито крові на одну й ту ж землю. Гостювали й зараз у запоруку того, що нині теж будуть разом.

Запорожці ще раніше написали про свій замисл і в Москву, просили заповоги військом і ядерним та хлібним запасами. Москву

єдино визнавали над собою, ту Москву, яка уклала з Хмелем Переяславські статті і поклала злуку на віки вічні. А гетьмана Самойловича не визнавали. З листами одправили значних козаків Максима Щербака та Григорія Пелеха. Посли від'їхали в зазимки, а вернулися, коли вже солов'ї над Скарбною втомілися співати. Перестріла їх у сіверських землях весна, вода поносила гаті та розмила греблі, взяла їх у полон, посадила на довге марнування над Сеймом. Навіть сухої літньої пори шлях од Запорозжя до Москви тяжкий і небезпечний. Річки й зарічки, піски й болота, часом доводиться самим рубати ліс та викладати гатки, шукати проїзду, а то й братися на вмання — по сонцю та зорях, через ліси та бори, де гуляють розбійні ватаги, де ведмеді вночі ламають спини стриноженим коням. Подорожній на тому шляху не має спочинку ні вдень, ні вночі. Той, хто викінчив його, почувається не меншим звитяжцем, ніж той, хто вийшов живим з кривавої січі.

У Москві вінчали надією запорозький замисел і відписали, що надішлють ординанси гетьману Самойловичу, калмицькому тайші Аюкаю, князю Каспулату Муцаловичу черкаському, аби ті йшли з військом на скуплення з січовиками й всі разом вчинили налогу на Крим.

Сірко читав царську грамоту й розпитував посланців про новини, привезені з далекого краю, у своєму прикомірку, туди зійшлася вся січова старшина. В хатині було тісно й душно, поодчиняли обое дверей — на вулицю і в курінь, у них з'юрмилися козаки, слухали дива, котрі оповідали Щербак і Пелех.

Од вітру, що повівав знадвору, хиталися язички вогню на трисвічнику. Петро Кугукало, новий джура кошового, затуляв їх шапкою. Джуру отаман узяв недавно, остаточно стративши надію відшукати Лавріна Перехреста. Петро Кугукало — хлопець забудькуватий, млявий і сонний, з булькатими очима, повіки котрих гноулися од якоїсь хвороби, — не припав отаманові до серця, але тепер йому було байдуже. Та й, думав, може, надміру чіпляється до хлопця, міряє його по Лаврінові.

Джура дримав стоячи. Він або дримає, або жує щось — найчастіше сушню, дістаючи її з глибоченних кишень синіх штанів. Біля ніг Кугукала, просто на долівці, вивернувся величезний, чорний, з білою плямою під горлом, котяра, лежав, як неживий. Сірко подумав, що вони чимось дуже схожі між собою — його джура і оцей кіт, обое вайлуваті, ліниві й невразливі: прожени за шкоду — підуть і небавом припхаються знову, не пам'ятаючи лайки і своєї шкоди. І голос у Кугукала тонкий, котячий.

Не такий, зовсім не такий був попередній джура. Може, через те так часто згадував його кошовий.

Хіба б ото Лаврін отак сонно позіхав у кулак. Та він би досі в вухах і в очі вліз послам, не прогавив жодного слова, мотав усе на вуся, а тоді до півночі не дав би спокою отаманові: «А знаєш, батьку, коли б нам отаку гармату поставити на Ляській башті... Набити картечню». — «Був уже один такий, сокири зв'язував. Спи вже». — «Той зв'язав з дурного розуму. А ми б під жерлом тієї гармати увесь узвіз тримали».

У цьому прикомірку — прибудованій до куреня хатині — ще й зараз все нагадувало про Лавріна. Розмальований виноградом сволочок (пам'ятав, як хлопець приніс з церкви фарбу), розвішана по килиму зброя (Сірко почіпляв абияк, Лаврін перевішав по-своєму: три рушниці — дві по краях і одна зверху, дві шаблі, три порохівниці; а посередині кобза з великою квіткою); два снопики одворотного зілля за трямком. Виглядали тільки кінчики гузирів — Лаврін запхнув їх покрадьки, щоб охороняли кошового від напастей і ворожої шаблі. Сірко дивився на них, і серце йому оповивала тепла журна хвиля. Бачачи, що кошовий щось думає, козаки притихли. Від тої тиші він очутився, повернувся до Щербака та Пелеха. Ті сиділи під образами, пили холодний узвар із сушених персиків, яким частують тільки послів та інших вельможних гостей, і перемовлялися. По хвилі Сірко уважно слухав їхні оповіді. Новин було багато.

Нещодавно добігла кінця велика незгода поміж царем Олексієм та патріархом всієї Русі Никоном, що вкрутила у свій вир найзначніших церковних та мирських мужів, відгукнулася й на простих священниках та всьому поспільству; цар надто близько підпустив до свого серця патріарха, надто високо помислив себе патріарх та й перехилив коромисло дружби в один бік. Велику владу обійняв на Русі Никон — писався государем, державцем, крутий мав норов, тяжку руку, скупив незліченні багатства — все те врешті злякало Олексія, якому бояри й раніше нашіптували погибель трону й вінця од патріарха. Вельми перетерпіла церковна братія, патріарх з неї хрестом і п'ятерою вибивав ересь. Либонь, не стільки ересь, скільки глупоту й темряву. По всіх церквах не однаково правилась божа служба, не однаково хрестилися, не одне писалося в церковних книгах, переписаних напівграмотними дячками. Аби виправити богослужбові книги та звірити їх із грецькими оригіналами, Никон запросив з Київської колегії вчених мужів з ієромонахом Єпіфанієм Словинським на чолі, вправних у грецькій та латинській мовах, зело мудрих в інших науках.

Коли патріаршество Никона скінчилося зняттям з нього сану й засланням у Воскресенський монастир, усі подумали, що реформація уже скінчилася. Однак цар і новий патріарх повеліли не вертатися до старого. Почався церковний розкол. На той час, коли там гостювало запорозьке посольство, в Московській державі велася тяжка — кнутом і Сибіром — боротьба із розкольниками та еретиками.

— А як же київські вчені мужі з ієромонахом? Що мають за дружбу з Никоном? — запитав Сірко, котрий сидів біля вікна й слухав неквапливу оповідь Щербака. Того весь час поривався перепинити Пелех, бо йому здавалося, що Щербак оповідає не так, він підхоплювався, починав дзигоріти, вимахував руками й навіть намагався промовляти за патріарха та царя, обоє вони в нього бігали й кричали, і запорожці, які не любили поспіху, щоразу зупиняли Пелеха. «Не січи. Хіба ж ото таки цар дринзає, як п'яний дячок, і дулі суче! Кажі ти, Максиме!» — «А суче, суче!» — Пелех.

— Не впала на них немилість. Живуть, як за Никона жили, — погладжував вуса Щербак і похитував великою головою. — Ще й

нових стовпів ученості з Києва до Москви кільканадцять приїхало. У церквах соборних їх чимало і в царському теремі теж, не ті тепер звичай при Московському дворі. Й там занепадає багато чого старого, — зітхнув літній козак. — Наших грамотіїв у тім провини не мала. Бачено — в Преображенському селі воздвигли комедійні хороми і грають-показують блазнів. Як у нас на Подолі.

— Й зовсім не блазнів, — підхопився низенький кремезняк Пелех, якому, видно, ті комедії вельми сподобалися. Він заходився показувати, як грали лицедії «Блудного сина», надуманого Симеоном Полоцьким. Його маленькі очиці захоплено блищали, по пиці розповзалась масна, хитренька посмішка, й він справді був схожий якщо не на блудного сина, то на ярмаркового злодія. Козаки реготали, й Сірко реготав теж. І просив Пелеха ще раз показати, як вертається блудний син додому. А тоді витер у куточках очей сльози, що набігли од сміху, сказав замислено:

— Шабля проти шаблі, хрест проти хреста. Нема спокою людині на землі, не вміє вона жити в мирі. І блудних синів теж розвелось чималенько. Волочиться по чужинських хоробах, нагуляється, натішиться, а тоді вертається і вимагає телицю.

Далі отаман майже не слухав послів, думав своє. Трохи переходя мовив:

— Бачу, приймали вас милостиво й по чину. З того маєм радість.

— Гріх скаржитися, — підтвердили послі. — Не чули од московських людей кривди, а тільки гостинність і шанобу.

— Пригощали нас там добре, — казав Пелех. — Як випили на потуху, ледве в сани повлазили... Ласі стрільці до цього зілля, незгірш, як наші голоколінчики. Бояри у винах заморських теж вуса мочать, а тоді вогні пускають, фейерверками звані. Багато спалюють пороху...

... — А скрізь по лісових нетрях, де ми їхали, московити дьоготь женуть і мають з того талари загранишні... — вів свою лінію Щербак. — Якби в нас був ліс, і ми б могли заробити, а то ледве вистачає на юхту...

Сірко хитнув головою, а сам думав уже про інше посольство. Про власну мандрівку на Правобережжя. Якою буде його стріча з правобережним гетьманом? І що про те скажуть тут, на Січі? На тій його путі чинила кошовому помішки старшина й все товариство. Либонь, і самому той замір не раз лягав тяжким сумнівом на серце. В нещадний кривавий розбрат зайшло Запорожжя із правобережним гетьманом. Либонь, не могли примиритися січовики з Дорошенковими зброднями, його якшанням з турчином та татариним, з тим, що він двигав їх на християнські землі. Надто ж перейнялися ворожістю до нього після погрому в Ладижині. Тоді Січ послала Дорошенкові листа, в якому називала його поганином і запекалим своїм ворогом. Зіштовхнулися запорожці з дорошенківцями під Смілою і Жаботином, дзвяхнули шаблі, потекла кривця. Християнська кривця через поганина і його лукавого приятеля Дорошенка. Правобережний гетьман клявся в листах найстрашнішими клятвами, що під Ладижин і Умань турчин прийшов не за його наустом, що не мислив він лиха Ладижину й запорожцям, але якщо ті мають його за адверсора, то й він матиме їх за недругів довіку.

Сірко й сам горів гнівом на Дорошенка. Скільки злих слів сказав йому в думках, скільки кинув на важку, чубату, зачмелену голову його проклять! Але досвід підказував інше: вогнем вогню не погасити. Біля міжособного багаття тепло тільки ворогам. Й тоді зціплював зуби, гнуздав погорду, гасив гнів. Важко йому було: почував, як щось перевертається всередині, черкає гостряками по серцю, як сердиться з одної думки на те, що мусить увійти в Дорошенкові покої, сідати за його стіл, розмовляти з ним. Але не милості шукати, не просити заповири поїде до Дорошенка. Поїде шукати добра — не собі, просити миру — теж не собі, шукати порозуміння між двома вершителями людських доль на двох дніпрових берегах, котрі щодень віддаляються один від одного й уже можуть ніколи не зійтись. А розійдуться дніпрові береги, то й Дніпро увійде в землю!

Його лякала та стріча; якщо й цього разу піде врозруб, доки не змаліє надія на оборону краю, на іридену — на все те, чим жив і задля чого стільки років не випускав з рук шаблі. Знав: перетрактації будуть важкі. Либонь, привести Дорошенка до миру з Самойловичем не вдасться. Буває, ворожнеча заходить так далеко, що люди уже не володіють собою. Він і сам не може пригасити у своєму серці гніву проти Самойловича. Сибірські морози остудили його, а надмухав їх туди гетьман-попович. Але що ж діяти? Якщо не втихне братовбивча війна, Україна стече кров'ю. Може, йому вдасться вмовити гетьмана, щоб передав булаву комусь іншому, щоб відмовився від неї зовсім. У тих своїх майбутніх перетрактаціях покладався на перший яскравий спалах, на власну щирість і нехитрість, якими не раз обеззброював супротивників.

Вимислюючи собі мандрівку в Чигирин, виповів свої заміри та сумніви Флору Минаєву. Яко чоловіку сторонньому і хоч ще молодому, але гострому на думку й гартованому долею в життєвих кручіях. Це вже вдруге Минаєв на Січі, позаминулого літа він теж ходив з запорожцями на Крим. А ще раніше ходив Флор зі Степаном Разіним. Обмітав з чобіт пилюку шовками, здобутими в Персії, пив густі вина з боярських льохів, обіймав купецьких дочок, клявся Стеньці на вічну дружбу, пили з одної чари, та вчасно й одхитнувся од нього, він тільки трохи надпив з чари, решту випив сам Стенька, аж до кривавиці на дні, якою й похлинувся поблизу московського кремля. Коли схопили Разіна, Флор уже давно був на другому березі, і Стенька пішов без нього в далеку криваву путь. Та путь, либонь, манячила перед очима Флора все життя. Минаєв не продав Разіна, він наперед побачив, що той заварив пиво надто круто і воно перегірко ще до того, як його розлили в чари, що сам отаман не відав до кінця, хто й де його питиме. Минаєв не раз важив своїм життям і в ім'я товариства, і в ім'я отамана, а тоді враз видалося воно йому дорогим, а інше пиво смачнішим. Нині втішався своєю розважливостю і мудрістю. Та й просто перемінився відтоді. Став іншим навіть з вигляду: поважчав, покруглішав, став статечним, хазяйновитим козаком, розважливим і нешвидким на балачку, мудрим отаманом, до чийого слова вже прислухалися на військовому крузі. І, мабуть, тільки сам і знав, що в його жилах ще й досі бродить дешиця того пива, яке пив із Стенькою, і що гарячий Разі-

нів погляд випалив у душі дві дірки навечно. Й студять у ті дірки холодні вітри, й тоді стає Минаєву незатишно та холодно, і смокче тоді серце думка, й гойдається за спиною невидима тінь. Немов у спокуту, першим врубється в сонмище татарви, й шабля в його руці миготить, як у давні, колишні часи, й хміль гарячить голову, і йому самому здається, що він кудись поривається, до чогось дотикається, прилучається до чогось гарячого й крамольного, хоча поклявся вже ніколи до того не прилучатися.

Минаєв умів утішатися життям. Часом на самоті переймався гарячою радістю, що Стеньчині кості вже давно рознесли круки, і брата його, і всіх інших разінців, а він живе й п'є меду, гуляє на банкеті життя, і гулятиме ще довго, й зазнав інших утіх — є в нього жінка та діти, й поважають його на Дону, обирали військовим отаманом і скоро оберуть знову. Власне, на те отаманство заробляв і тут. Радість не раз поймала його в церкві, коли починали проклинати царевих ворогів, а найперше боговідступника Стеньку, але й страх тоді струшував ним, і він гаряче хрестився та благословляв у думці ту ніч, у яку втік від крамольного отамана. Але бували ночі, коли Разін приходив до нього уві сні. З роками те траплялося все рідше. Разін одпливав на чорному прюзі далі й далі, промовляв тихіше й тихіше, тільки погляд його світився, як і колись, — гаряче, скажено, й тоді Минаєву ставало особливо моторошно й гірко. Разін забрав з собою часточку якоїсь його сили й віри — і ще щось, на що Стенька так і не вказав йому і, може, й не міг вказати, але сам жив тим, та так і забрав із собою на той світ. А може, воно — найбільша сила на землі. Може, тільки ним і повинна жити людина. Отією вільністю душі, вітром свободи, лише без крові й насильства, і знову ж ще чимось, чому Минаєв не міг знайти визначення. Він недаремно так пильно приглядався до запорозького отамана. В ньому, як здавалося Минаєву, теж жило оте невідоме, яре, і було воно ясне, очищене, тільки мовби скуте. Часом йому здавалося, що Сірко просто знає якісь заповітні слова, і якби він виказав їх, Флор по-іншому б подивився на світ і на себе самого. Кошовий отаман — мудрий і мовби націлений кудись. У якусь печаль, у якусь мрію, на якусь мету. Проте він не виказує ані тої печалі, ані тої мрії. Може, через те, що надто багато лиха упало на його душу і надто багато нещастя чигало попереду.

Минаєв учився в кошового отамана військової науки й науки жити з людьми. В цьому, останньому, Сірко був багато в чому не схожий на Разіна. Послухає думки кожного, не образить нікого, хоч і не дасть попуску, й покарає, але покарає тільки винуватого. За невинного сам підставить голову. Немає біля нього лестивців, немає нашіптувачів, немає й пасинків. І тільки тоді, коли його доведуть до киплячки, тільки в буйному хмелі вловлює Флор у ньому щось таке, що раніше не раз спостерігав у Стеньці. Той же крутий злам брови, той же загадковий, небезпечний вогонь в очах, ту ж дику завзятість. Минаєв пам'ятав і боявся її. Й тоді радив іншим не йти насупроти отамана. А ще подібний Сірко до Разіна у веселощах. Нестримний, рвійний до часу, доки враз не впаде йому на чоло тінь і він ніби кудись відлетить.

Сірко й собі виокремлював Флора Минаєва з усього козацького гурту. Вельми цікава була для нього ця людина, цікава й сама по собі, а надто тим, що Флор знав Разіна. Він і досі не міг відгадати, що винесло Стеньку на такий крутий гребінь і що привело до згуби. Флор Минаєв, коли його запитували про Стеньку Разіна, розповідав про їхній похід у Персію, про «заваруху на Дону» і про все інше, що знав, однак завжди обминав мовчанкою Сіркові запитання: яким був сам Разін, як мислив, як жив, з чого уклалася їхня з Флором дружба і на чому обірвалася. Тільки раз, коли кошовий надто допик його, сказав:

— Вогнем горіла Стеньчина душа.— А потім помовчав і додав:— І голова — теж.

Й не відгадати — осуджував чи схвалював за те Стеньку. Либонь, за перше — схвалював, за друге — осуджував.

У бою Флор Минаєв міцний, тямковитий — либонь, уже устоявся кров і набувся бойного досвіду. Сірко знає, що може покластися на нього в круту годину. Та й, oprіч усього, за Минаєвим нині стоїть Дон. І думку, яко про козака, уклав про Флора давно.

Не раз і не два гасали в степах понад Сіверським Дінцем, разом шарпали ногаїв і вломлювались у Крим. Заприялились один з одним не за столом у корчмі, де слова легкі, де язика щедрі на обіцянки, а в походах та січах, де на двох — дві шаблі, але одна ханька з водою, яку не розрубаш, одна небезпека, одна смерть. Вони ніколи не обмовилися про те жодним словом, навпаки, при стрічах трохи кпили один з одного, здебільшого згадували смішне й не згадували гіркого. Роки щодалі дужче розділяли їх, помічали один в одному, як старіють, але взаємини їхні лишилися тими ж, що й раніше: щирими, дещо сфарбленими легким лжином. Щоправда, з часом Сірко піднявся на найвищий щабель старшинського звання, Минаєв здебільшого ходив наказним отаманом; звичай не велів йому бути запанібрата з кошовим, і він те брав до уваги.

Минаєв вислухав Сірка і сказав:

— Візьми й мене на цю виправу.

— Меди в Дорошенка солодкі,— примружив ліве око Сірко,— але й шабля гостра!

— Так я лизатиму меди, а ти — шаблю,— сказав Минаєв.

— Поки лизатимеш меди, можуть тобі одтяти язика. А то й голу. Ні, Флоре,— мовив уже без усміху.— Непевний це ралець. Не варто на нього їхати. Зовсім недавно ми віншували в наших реляціях правобічного гетьмана сарданопалом і погубителем християн. Вовком він на Січ дихає.

— Чого ж тоді ідеш? — запитав донський отаман.

— Мені,— зітхнув,— інакше не випадає. Кажуть, сліпому не світять. Хочу повезти в Чигирин свічку. Мислю, дуже багато сліпих блукає у нашім краї.

— Чував, був уже один такий. Ходив удень зі свічкою.

— І я чував оту химерію од грамотіїв. Він шукав людини, а мені треба, щоб та людина відреклася од самої себе. Він ходив удень, а нам, либонь, доведеться блукати в п'ятмі. Тому й застерігаю тебе. Не розібравшись, в п'ятмі легко рубонуть не ту, що треба, голову.

Минаєв задумався, але по хвилі попросився у товариші знову. Може, йому пригадався Стенька і замлоїло на душі, що полишив тоді отамана на самого себе.

Сірко подумав і мовив:

— Гаразд. Либонь, буде до ладу. Явиш собою і своїми козаками Дін.

І замислився знову.

Сірка останні дні змагали сумніви, він не звик упускати їх глибоко в серце, ставав при замірі твердо. Але на цю кладку ставати не поспішав. Спняло кошового й віще знамення — всю ніч перед виїздом з Січі на небі, біля Волосажару, горіли два вогняні стовпи, він двічі виходив з куреня, дивився на них, скрізь по вуличках товпилися запорожці, гомоніли притишеними голосами, показували один одному на крайнебо. Ніч стояла тепла, тиха. Тьмяно блимали проти місячного світла вікнами курені, запорожці в накинутих на плечі кунтушах скидалися на потривожених журавлів. Плавні мріли темним кучугур'ям кущів і дерев на зарічках, по затоках шаленіло жаб'є, покрило своїм скрекотом усі інші згуки. Той скрекіт був буденний, звичний. І ніч, сповнена запахів бузини, лепешняку та очерету, теж хилила на спокій. І сонно мріли біля церкви важкі камінні хрести — під ними лежать найславетніші. Найславетніші — себе вічною славою. А може, й не найславетніші. Найславетніші — завжди безімненні. Їхні кості порозносили по степу ворони й сіроманці, або біліють вони на дні глибокого моря. На сірому камені миготіли рожеві відблиски. Вогняні стовпи біля Волосажару горіли, вони то пригасали, то розжеврювалися знову, й не розходилися січовики, тривожно гомоніли, важили знамення на лихо. Але чому неодмінно ті стовпи мали віщувати лихо Запорожжю, а не її ворогам? Сірко озлився спершу на запорожців, а тоді вже й хтозна на кого, наказав розбудити попа й одправити молебень. Покладався на бога, на його промисел, а щоб той промисел був певніший, взяв з собою замість п'ятдесяти, як намислив раніше, п'ятсот виборних козаків та гаразд озброївся сам. Флора Минаєва супроводжувало двісті донців.

II

Сторожа донесла, що під Жовтими Водами та у верхів'ї Інгульця блукають ногаї, через те їхали на Микитин Ріг, на Кічкас, де переправилися на лівий берег, а далі — лівим берегом аж до Бужина, від якого й подалися на чигиринську сторону. В Бужині перепочили, впорядкували риштунок, поголилися й, виспані, на свіжих конях рушили до правобережної столиці. Сірко наказав зупинитися в Бужині надовше ще й для того, щоб Дорошенкова сторожа донесла гетьману про запорожців, щоби той мав час на розмисл: впускати їх до Чигирини чи перестріти гінцями й завернути назад. Гінців запорожці не зустріли.

Сірко їхав попереду. Ворон — високий темряк — йшов під ним розмашистою риссю, кошовий часом стримував його, щоб вся команда не гнала позаду чвалом. Кінь мав два ганджі — наріст на задній лівій нозі вище коліна й вавку на шії, котра то засихала, то

— Недарма тобі в'язи покрутило, все назад озираєшся,— відповів Терешко.

— Неначе сам шойно не ховався у житі,— гостро одказав косар зі шрамом.

— Кажуть, видима смерть страшна, а я скажу: невидима — ще страшніша,— спробував помирити їх Сірко.— А про поле мовив ти, чоловіче, добре. Волів би й я стояти на оцьому, але ж комусь треба й на тому.

Сірко попрощався з женцями й поїхав до козаків. Вони вже напоїли коні й трохи підпасли їх, не знімаючи сідел, тільки попустили попруги. Переобідали самі — солониною з хлібом, запиваючи просто з просвітленої до дна річечки, поїхали далі. Ополудні перед ними замаячили золочені хрести та бані церков на горі. Місто Чигирин, оселя нездійснених мрій Петра Дорошенка, могутня фортеця з посадами, розкинулося серед горбів на березі Тясмину при його впадінні в Дніпро. Воно складалося мовби з двох міст — горішнього, де на Кам'яній горі стояли фортеця, гетьманські хороми, будинки старшини, соборна церква, і нижнього — на підгір'ї, де криті гонтом та черепицею будівлі тиснулися одна до одної, де стриміло з десятків тополь та стільки ж дзвіниць; там жив військовий і ремісничий люд. Гора висока, і місто з церквами, гетьманськими та старшинськими хоромами, міцними мурами неначе зависло під хмарами. Стара гетьманська столиця зустріла запорожців та донців церковним дзвоном. Козаки зупинили коні, поскидали шапки, хрестилися, дивувалися, адже ніби й не було сьогодні ніякого свята, а дзвони заливалися на всю силу. Свята трійця наступить за один день... Небавом довідалися, що дзвони ті — на їхню честь. Й стрічали їх пишно та вчисто, як давно жданих, високих гостей. Може, і в тому був якийсь потаємний Дорошенків замір, але саме поспільство, стражденне, вимучене війною, полинуло надією навстріч кошовому. За міську браму вийшли мирські й духовні: жінки та діти, й попи з хрестами та хоругвами, й ошатно зодягнуте міщанство, й городові козаки при повній зброї, всі з просвітленими обличчями, з надією в очах. Не вгавали на дзвіницях дзвони, калатали, неначе на престольне свято, високо вгорі зі стін гримали гармати, білі клубки диму котилися по схилу гори аж на придніпровські луки. Одначе біля міської брами запорожців і донців перепинила озброєна варта, від кошового зажадали, аби на хресті та євангелії поклявся, що не веде в серці жодного лихого заміру проти гетьмана й не зробить злого вчинку. Сірко зійшов з коня, поцілував хрест і євангеліє, запрягнувся. А сам подумав: вельми боїться його гетьман, вважає, що може він з кількома сотнями козаків скурати могутню гетьманську столицю.

Після того їх упустили до чигиринської фортеці.

Того ж дня приймав їх у своєму палаці гетьман й давав банкет на їхню честь, не виказавши ні радості, ні здивування, ні про що не запитував, нічим не докучав. Мабуть, мучили й змагали його запитання, але не подавав про те й вигляду, тримався невимушено, вдавав, буцім запорожці приїхали до нього просто так, у гостину, як то бувало раніше, вдавав щедрого господаря й зичливого приятеля. А може, хотів спочатку заморськими винами й медами усолодити

запорозькі душі, сподівався, що по тому й бесіда буде солодкою. Запорожжя — то честь і слава України. Який же козак не прагне прилучитися до того воїнства, зрівнятися з ним честю і славою!

Дзвеніли золоті й кришталеві чари, гримали гармати. Співала під вікнами світлиці півча. Щедро частував гостей гетьман. Сливе два роки живе правобережна гетьманська столиця веселощами. Проте веселощі ті хмільні, нервові — не справжні. І ніхто не має одваги сказати про те. Рвуть струни скрипок серби, гарцюють козаки, дріботять червоними чобітками міщаночки, гупають чоботиськими старшини, тільки гетьман сидить край столу й постогнує: «Нудно мені. Нудно од ваших танців».

Це гульбисько, яке розпочалося, було схоже на всі інші. Одначе гетьман не казав, що йому нудно, а підгупував на місці чобітьми й гукав: «Весело. Весело мені». А очі під бровами чорніли вуглинами.

Банкетували три дні. Ні друзі, ні вороги — друзі й вороги. Наступив четвертий день, другий день по святій трійці.

III

Сірко сидів на лавочці під рясною вербою, вирізав з гілки млинка. Довкола нього — на лавочці, на траві, просто посеред дороги — комашився чималий гурт дітлахів, бо ж цікаво, як вправно й швидко ріже дідусь-запорожець великим гострим ножом вербину. Всі запорожці вправні з ножом і деревом, запорожець із заплушеними очима скаже, яке це дерево, скільки йому років, зранку чи увечері зрізане. Люблять запорожці вирізати з дерева всілякі штуkenції, а тут ще такий попит.

Світило сонечко, сліпило очі, Сірко одвертався, аби не пошкодити майже готового млинка, ще й з людською парсункою. Втік од гучних Дорошенкових бубнів, забрів аж сюди, на край посаду, присів на лавочці, де вовтузився біля цурпалка зі скіском малюк у величезній яничарській шапці, прив'язаній довгими пацьорками до шиї, взявся допомогти хлопчаків, допоміг, захопився, й враз налетіла їх ціла зграя — босоногих і галасливих, затріщала верба, і йому аж зарядило в очу від патичків, котрі тицяли під ніс.

— Гей, приберіть ратища, повиколієте очі,— вдавано гнівно насурмив брови, а подумки відзначив: «Вскочив у халепу».

А все через те, що першого млинка зробив хоч на продаж: гуркотів бадьоро, ще й підсвистував підрізами на крилах. На хуркіт і збіглася галаслива «орда». Тепер доводилося одкуплятися од неї. Та ще й не хотів, аби нові млинки були схожі на ті, які вже тримали в руках дітлахи. Кошовий тільки упрохував, щоб ті, хто вже мав цяцьку, одходили далі: у вухах хуркотіло, ціркотіло, торохтіло, аж у скронях почало поколювати. Верховодив «цехмістр» у яничарській шапці й на правах першого замовника, майже товариша, давав поради, для кого робити ще. Несподівано він замовк, притих, здивований отаман повіював оком і побачив, що хлопчак притулювався до його плеча, забрав собі на коліна отаманову шаблю й пестить її пальцями.

Щось гостре, гаряче пройшло попід серцем кошового, аж сльози набігли на очі. Десь отако, подумав, туляться власні внуки й, либонь, теж бавляться чиймись шаблями. А потім підростуть і складуть голови

над Дніпром чи Бугом. Тяжка й жорстока гра точиться на землях вітчизни. І сам він огрубів, звонкулачився у плавнях. Сливе забув, що таке дитячий лемент, дитяча усмішка, які, можливо, єдино й надають смислу людському житті на землі. Не пишаль, не шабля, не бойові поклики, а щебет дитячих голосів і безжурна, беззахисна дитяча усмішка.

Він майже не пам'ятав усмішок власних дітей. Приїздив додому в солоній од поту, пропахлій степом одежі, брав їх на руки, а про що з ними говорити — не знав. Тягнувся до дітей, а вони тяглися до його козацької зброї. Промовляв до дітей серцем, воно одне відало, що їм казати. Він уже тоді глибинним чуттям вгадував, що втрачає щось найбільше в світі і його вже не вернути, — найбільшу радість, найбільше щастя, по яких шкодуватиме. Він не пам'ятав, як пахнуть дитячі голівки, не знав, які найперші слова сказав його сини. Пам'ятав тільки їхні останні слова, сказані на браннім полі. Він навіть не відає, чи знають слово «дід» його онуки.

Небавом одне по одному притихли всі діти. Мабуть, хтось із старших сказав котромусь на вухо, хто сидить перед ним. Мовляв, це той самий Сірко, при одному йменні якого турків і татар трясє лихоманка. Чи прочитали в очах старого козака печаль, подивували їй? Відчули лагідність, і доброту його серця, й тяжку броню на ньому? Добре й справедливе серце в сивого запорозького отамана. Хоч геть у рубцях, у шрамах. Випило лиха, випило вогню — шабельного та гарматного. Але не налилося злобою й не нахололо байдужістю. То дарма, що в отамана так круто зламана ліва брова. То дарма, що впали на груди довгі вуса. Що грізно в'ється при боці шаблюка й стримлять за поясом куті сріблом пістолі. То дарма. Дідусь добрий.

Він любив синів. Мати завжди страхала їх ним при шкоді: «Ось приїде батько, я йому розкажу», але вони знали, чули серцем, що він добрий. Жодного не вдарив і дивував, як-то можна бити дітей. Мабуть, через те, що рідко їх бачив. Але й приголубити по-справжньому не вмів.

Сам учив тримати в руках шаблю, сам учив сидати на коня. Оце і вся його ласка, і вся наука. З нею й відійшли в інший світ, схожі лицем на нього, а вдачею — в матір.

Чомусь особливо запам'ятав, як учив їздити верхи меншого, тримав за ногу, а кінь схарапудився й побіг...

Підосавул Ничипір давненько стояв під клунею по той бік вулиці, ховав у руді вуса усмішку. Він торкнувся рукою шапки, вклонився отаману:

— Даруй, пане кошовий. Послав мене пан гетьман. Просить, щоб ти прийшов до нього.

Осавул не сказав, що чекає його давно, йому шкода було одривати Сірка од дітей.

Сірко зітхнув, поклав на лавочку скіска й вербову цурку. Він подумав, що Дорошенко знову хмільний, буде чаркуватися, пити його здоров'я, покличе музики, ще й сам вдарить «козачка» або «горлиці». Він шалений у всьому — у бою і в танці, часом для нього бій — то танок, а танок — то бій. Якось, коли його військо занепало в бою із шляхтянськими хоругвами, й поле було вкрите трупом, й не було

снаги до нової налоги, він покликав музик, вийшов перед полки, вийняв з піхов шаблю і наказав грати «горлиці». Й так, у танці, навприсядки, пішов на адверсора. Й тоді пішло за ним усе військо, й збило ворожі хоругви. То була найбільша відвага його серця й найбільша перемога. Довго пам'ятали її вороги і свої козаки, довго стояла їм в очу самотня могутня постать гетьмана з оголеною шаблею перед ворожою лавою. Сам-один пішов на вороже військо!

Відгрімилі музики, вже гетьман не мав сили до нової «горлиці» в полі, а тільки на дубовім помості після хмільного ковша.

Сіркові пити не хотілося, одначе мусив іти.

На подив, гетьман не був хмільний і сидів у горниці сам. Скроні зблискували, і кучерява борода також — очевидячки, нещодавно вмивався, й лице було бліде, очі дивилися тверезо. Й, либонь, через те — на похмілля — вочевидь проступили літа зморшками й одутлістю, сивиною на кучерявій, пофарбованій хною бороді, на довгих, що вилися, вусах, гострих, злинялих бровах, а також на всьому великому, важкому обличчі. Роки пройшли через його серце дзвоном шабель, шаленим кінським бігом, кров'ю ворогів і друзів, яких мав за бурхливий свій вік в достатку. Ходив під рукою Хмеля, їздив його послом до шведського короля, вів перетрактації з Сомком, під Опішнею перебігло на його бік військо Брюховецького, водив дружбу з Многогрішним, мав з ним люту волейну потребу, зайшов у розмир із Ханенком, тепер ось зітнувся на вузькому смертельному містку з Самойловичем. В куці два десятиріччя по Богдановій смерті напхалося гетьманів, уклалося зрад і підступів, що в інший час їх вистачило б на століття.

Всі ті вихори, вихорці й смерчі промигнули на його очах, майже у всіх обкрутився сам. Не влучила його ворожа куля, й вломлювалися, як солома, ратища, одначе не обминула серця скруха, звила кубло й пожирала зсередини. Гаряче любив, гірко ненавидів, а сивів у самоті, озлобленості, серед знахабнелих ворогів і заляканих невірних друзів. Звик до панства й не хотів його втрачати.

Манячила у сивому тумані постать Хмеля, й не міг до неї не те що дорівнятися, а вже й підступитися. Та постать манячить усім гетьманам. Вони кличуть у свідки великого покійника і викладають на прилавок історії з його спадку те, що кому до користі.

Гетьман сидів край широкого столу в широкій світлій горниці, стін якої були оббиті багрянцем, підлога встелена килимами, стеля виліплена слюдою, підпер велику голову обома руками. Кажуть, є в гетьмана й інші горниці, особливо багаті, обставлені поганською розкішшю, розповідають, там він курить кальян, п'є чужинські напої, перед ним танцюють напівголі танцівниці. Може, все те й неправда, про те запитати Сіркові ніби не годиться. А чомусь кортіло. Кортіло трохи по-дитячому, а трохи і всерйоз. Бо й те щось важило.

Побачивши Сірка, встав із незвичним для себе поспіхом, вийшов на середину горниці, немов намагався заступити отаманові шлях. Якусь мить стояв так, високий, кремезний, рішучий, міряв гостя поглядом, Сірко зупинився за крок від нього. Був нижчий од гетьмана, але теж крутий в плечах, міцний, хоч і геть сивий. І погляд його став во-карих очей, перехрещений з поглядом гетьмана, не ламався. Про

що думали обоє? Яка завія промайнула перед очима, що побачили в тій завії? Чиї очі, чиї постаті, чий поклик відлунював у ту мить у серці того й того?

Все відали, все пам'ятали, од Хмеля й ще раніше, аж до останнього розмиру. Були неначе два плавці, що виборсалися з однієї кручі і стали на двох берегах річки.

— Давай, отамане, помолимося,— показав гетьман рукою на прочинені двері молільної кімнати.— Щоб не лишилося на душі гріховної осуги.

— Я вже молився,— спокійно сказав кошовий.— І гріховної осуги не маю.

Одначе переступив поріг молільної кімнати, пошукав очима пресвяту богородицю, не знайшов — може, вона й стояла на котрій полиці, але побачити її було важко: ікон було дуже багато, і всі наповину заховані за шовковими завісками, ще й виблискували золотом, аж різало очі. Постояв перед кіотом, прочитав «Вірую» і повернувся назад у горницю.

Дорошенко молився довше. Проте коли вийшов у горницю, ні на обличчі, ні в очах святобливості не було, навпаки, в них світилася непокорена злість і неприхований виклик. Сів за широкий стіл, поклав на нього великі руки. На столі була намальована картина страшного суду, й гетьманові руки сягнули просто у геєну вогненну. Сірко усміхнувся, а гетьман, не зрозумівши його усміху, нахмурився, пожував твердими губами. Може, саме через отой усміх і почав отако, з одрубу, не кинувши гостеві доріжки, по якій той мав сам піти.

— Кажі, що привело тебе до мене? Тільки не крутістьуй. Ти се погано вмієш.

У правій його брові заплутався сонячний промінь і у вусах теж, від того гетьманове обличчя було немов розрубане навпіл і трохи зловісне.

Він не нагадував Сіркові про давню обопільну приязнь, а також про пізніший розруб, мабуть, розумів, що вияснення причин одразу розведе їх по різних дорогах. Але й обійти того вони не могли. Очікували, хто почне перший. Сірко посміхнувся, його посмішка була ні доброю, ні злою.

Йому було трохи в подив, що гетьман пробенкетував три дні, не давши йому розтулити рота про справу, а тепер починає розмову отако. Він або спивався з розуму, або чогось боявся. Одтягував, зволикав розмову віч-на-віч, хотів одкрутитися од неї й, тямлячи, що не одкрутиться, кидався, немов на герць. Сірко вловлював непевність у поведінці гетьмана, і йому хмурніло на душі. Пам'ятав міцного, сильного духом козака, а бачив поруйновану горілкою його подобу й уже шкодував, що приїхав сюди. Нелегко йому було починати тоту розмову, може, через те й розпочав трохи незвично, майже по-евангельськи:

— Важко орати, коли нічим сіяти.

— Все од бога милосердного. Прецінь, уже вийшов у поле.— Й враз, перебравши ще раз у думці Сіркові слова, скинув важкими бровами.— Чиє поле маєш на мислі?

— Твоє, гетьмане,— спокійно одказав кошовий.— Хоч ти й на чуже недавнечко засилав женців.

Гетьман уперся важким поглядом Сіркові в перенісся, сказав з образою і злістю:

— Якщо приїхав чинити дознання по татарській налозі на Січ, то не туди втрапив. Сідлай коня і копоти в Бахчисарай.

— Може, поїдемо й туди,— розважливо мовив Сірко.— Чогось тебе болить та налога. Я ж ніби про неї нічого не запитував.

— Мало мені ваших листів,— блиснув очима Дорошенко.— Померти мені безчесно, коли хоч словом зрушив орду. В Стамбулі визрів мерти мені злий замір. Радник дивану ага Сулейман Кегай нараєв той потаємний похід великому візиру. Кілька літ виношував його, протуркотів ним Кепрюлю вуха.

— Звідки знаєш те, гетьмане?

Кошовий запитував спокійно, розважливо, а на губах зачалася посмішка. Йї можна було потрактувати і як добру, примирливу, і як підступну. Чоловічки Дорошкових очей метнулися туди-сюди, його дратував той усміх, але надто поважний був мент, хотів чи не хотів, а мусив шукати виправдання, давати пояснення, вповідати свої таємниці.

— Мій резидент у султана дознав.

— Гаврило Лісовський?

Чоловічки гетьманових очей враз стали гейби скаламучені кринички.

— Маєш там свого вивідача?

— Може, й маю,— кошовий відповів ухильно.— Але про це розповів посланець Самойловича. Ще й сказав, що ага Кегай водить дружбу з Лісовським.

Обличчя Дорошенку залляла фарба, затремтіли в гніві важкі повіки налятих вогнем очей:

— Я так і знав, що це він, давній ворог, обмовив мене перед січовим товариством. Нехай попенко збере по всьому Лівобережжю попенят і все одно нічого не докаже. Яко тхір, з нори чадить.

— Мілієш серцем, гетьмане,— мовив Сірко, але Дорошенко не почув його чи вдає, що не почув.

— Яко день різниться од ночі, так злий чоловік од чесного. Той пастир хоче спалити кошару, а вівці пустити під вовчий гін. Хочє одібрати в мене булаву, аби розкарячити куці ноги на обидва дніпрові береги. Підрясник він вонючий, а не гетьман.— Дорошенко стишив голос, і слова на його губах шелестіли, як вогонь на дощовому вітрі.

Й великі булькаті очі теж налялися вогнем. Видно, він бачив свого ворога близько, не забував про нього ні на годину, бачив як потвору, відьмака чи злу поторочу. Обопільна ворожнеча стала для обох гетьманів життям, у ній спалювали кров'ю, губили глузд, державу і людський чин.— А чи має силу захистити край? Аби не я, він би давно весь був під турком. Я стою йому в обороні: то одбиваюся шаблею, то згодовую пса-турчина власним серцем. Моє право на булаву завойоване кров'ю. Мій чин вищий за його! Я — гетьман, а він — попович.

— Ви обидва навіжені! — вдарив одразу обома кулаками по столу Сірко, й очі йому потемніли од гніву, а брови зломалися й стали гострі, як вістря стріл.

Це було так нагло, що Дорошенко першої миті не повірив почутому. Брови його шугонули вбоки, в очах крутнулася червона мла. Навіть на бранному полі, вижджаючи на герць, ніхто не одважувався кинути такого в обличчя запальному гетьману. Ці слова, мабуть, були несподіваними й Сіркові. Виплеснули, як огонь з рушниці, а в грудях пекло й далі, й пекли вуста інші слова, може, не такі образливі, але не менш гіркі.

— «Мое», «я», — сказав з тугою, аж Дорошенку затерпи на губах слова гніву й прокляття. — Про себе тільки дбаєте. А чії діти, вже й забули? Не тієї України? Та хіба вона вас обходить? Йї сльози — вам перли, йї кров, а вам трунки.

— Страшні слова мовиш, — з чорною погрозою в голосі сказав гетьман і важко, аж заскрипів оббитою шкірою позолочений стілець, підвівся. — Все життя стояв я йї у захист...

— Відаю добре, який то захист. Християнським людом, живою монетою платиш драпіжному вовкові турчину за владу. Не ти оддав татарину жителів Орловця? Не з твого призволення повели із мотузками на шиї в турецьке пекло бикліївців? Уже під гетьманськими вікнами татари торгують українцями. Як дожив до цього, гетьмане? Як упав у таке! Чи ж варта булава крові свого народу?! Спинись, чоловіче, стече кривавиця, і залишиться безживний труп.

Під вагою отаманових слів Дорошкові плечі опускалися все нижче й нижче, врешті не стало снаги стояти, й він сів. Дивився на власні стиснені кулаки, не знаючи, що з ними робити. А Сірко казав далі:

— Іхали ми твоїми полями, а там воістину нікому ні орати, ні сіяти. Аравійська пустеля, а не Придніпров'я. Всі полишають твій край. Про таке щастя мріяв ти, гетьмане? Згадай свою молодість. Згадай Хмеля, батька нашого. Таку вітчизну заповідав він нам?

— Чи ж я не хотів з'єднати обидва береги? Чи не я важив життям задля неї? — з болем і гнівом скрикнув Дорошенко. — Розкраяли одне поле на дві половини без моєї і твоєї на те згоди. І лишився я на одному кінці поля, а на другому всупротив мені розкарячився многогрішний. Виперли його проти мене, бо ж не хотіли вволити моїх справедливих вимог.

— Ти справді важив життям, і важив не раз, — погодився Сірко. — Був чоловіком доброго клича. Та не Україну ти нині любиш — себе в Україні. Ще й з гетьманською булавою, тобто з почестями, славою і багатством. А ти полюби її без булави...

— Я любив... Присягаю богам в трійці єдиному.

— Тоді — любив. А потім... І скільки їх, таких...

— Іх?

— Нас. Той — за пірна. Той — за воли волоські. Той — за челядників. А ти полюби її за голодні сироти, за заплакані вдови. За віч-не її страждання. За страждання полюби! За всю оту кров, що пролили Павлюк, Кривоніс, Богун... і всі інші, безіменні. Надто отих, чії й хрести погнили, і могили позападали. Вже жито на тих могилах. Чи ж пам'ятаємо? Полюби за кров, яка не окупилась. В усіх інших народів і держав вона окуплялася, а наша — ні. Хіба ж вона не праведна? Хіба вона не свята? А вже тоді полюби за широкі степи, за гаї черешневі, за зорі, за карий усміх жони своєї. За материну пісню!

Чей співала тобі? Всі чужоземці кажуть: такої пісні більше немає ніде в цілому світі. Чуеш — в цілому світі! То що — нехай її розтопчуть татари, нехай вона щезне?..

Його шию душив ковчир, він рвонув його, аж одлетіли гаплики.

— А ти... ти... — Дорошкові очі налилися кров'ю. — За що ти йї любиш, не за булаву?

— Відаєш, гетьмане, сам, що таке моя булава, — сказав трохи спокійніше. — Сьогодні в мене, завтра віддам іншому, не налипає на неї золото, і хуторів нею не здобуваю. Завтра я буду простим козаком і проллю кров таку саму, як усі. Просту. Не гетьманську. Подумай об цім. Добре подумай.

З його грудей вирвалося зітхання. Зненацька зітхнув і Дорошенко. Сірко провів по обличчі рукою, немов знімав з нього невидиму павутину, й мовив:

— Кажу — подумай... Бо й приїхав я промовляти не до твого серця, а до розуму. Тільки до розуму.

— А до серця? — з надією, яка зродилася неждано, скинувся Дорошенко.

— До серця — пізно. Минули часи, коли можна було промовляти до нього. Важко йняти тобі віри й мати в бозі надію на тебе.

— Кажеш, мовби про покійника...

— Але ж подумай сам, мосьпане, хто ти є, — казав далі розважливо кошовий, і це було страшніше за докори, за гнів. — Вмерла на Україні віра в тебе. Чужий ти для отчого краю. Ти живий — і тебе немає. — Сказав, і в самого похололо серце.

Дорошенко підхопився знову, заміряв горницю з кутка в кутку, аж жалібно дзвеніли на горіховій полиці золоті та срібні чаші, тарелі і чари. Тицявся, неначе барс у клітці. Сірко подумав, що вскочив до неї сам, — відступав перед наставленими списками, аж поки не брязнула зашіпка. Зупинився біля мурованого каміна, на карнизі якого стояв бобевий золочений годинник, прихилився спиною до гляденьких холодних кахель, дивився звідти вороже. Звідси, од столу, здавалося, що то не жива людина, не Петро Дорофійович Дорошенко, правобічний гетьман, а його парсуна. Саме таким здебільшого й малювали правобічного художники. Чимале поле із зелених і синіх кунтуратів кахлю, і на ньому важкий чоловік у вишитому золотом кунтураті. Пронизливі очі, велика кучерява борода, важкі вуса, що майже затуляють вуста.

Зненацька він ворухнувся, й враження парсуни зникло, очі при-мружилися, вуста відкрилися в злостивій посмішці.

— Не вмерла. Я ще маю силу. Ачей зможеш відчутти на власній шкірі.

— Якби мав силу, не обплітався б чужою лозою. Дорошенко скрикнув зубами. Когось іншого за такі слова гетьман зітер би на порошок. Одначе була в Сіркові, що сидів напроти нього, непереборна сила, яка мовби сковувала Дорошенка. Притягальна сила довіри, непереборна сила правди — цей чоловік не обдурить, не зробить іграшкою у якійсь своїй грі. Бо ж людськими долями не грається й для себе нічого не прагне. Несосвітено! Такого не буває... Таке є. Мав час і спосіб пересвідчитись.

Останні слова Сірко сказав не гнівно й навіть не сумно, скорше безнадійно. Встав і собі, підійшов до вікна. Воно було зачинене, ще й завішане шовковою перською ширмою. Він одсунув ширму, хотів відчинити й вікно, — в горниці стояла задуха, — але закрутка була химерна, заморська, з якимось секретом, не зрушувалась. Вікно — вузьке, високе, ґратоване, розмальоване жовтими та синіми косинцями, проміж синіх — білі. Горниця — на другому поверсі, звідси видно широкий, вимощений камінням двір, широку долину Тясмину, вже припечені сонцем, але ще зелені луки. І горби, як гори, що синіли ген у далині. За ними ховалося сонце. На подвір'ї порожньо, тільки біля вхідних дверей будинку стоїть, обіпершись на спис, вартовий козак та по даху церкви ходять голуби. Голуби — сині, а козак — жовтий, й од того наче несправдешні. А внизу, під вікном, — яблуня, одна на все подвір'я, верхні гілки на ній усохли, а нижні рясно зародили, мабуть, чи не востаннє.

Гетьман дзеленькнув у срібний дзвіночок. На порозі став молодий козак у малиновому кунтуші.

— Принеси дві янчарки, — наказав Дорошенко. Козак здивувався, одначе свого здивування не виказав.

Дорошенко одчинив вікно й поклав обидві рушниці на підвіконня. Очі його жажтіли диким запалом.

— Бачиш голубів на даху церкви? — вказав Сіркові. — Там чорні й білі. Я стріляю чорного, ти — білого. Хто влучить...

Сірко покрутив вуса, мовив з досадою, не дослухавши гетьмана:

— Стріляти божих птахів на даху церкви?

— Моя церква, мій і одвіт, — блиснув чорними зіницями Дорошенко.

— І хіба можна... Хіба можна заставлятися на таке? — з серцем мовив Сірко. — Чув я, гетьмане, про твої лихі дивацтва. Але щоб отак... Цур від того мене й тебе... Я можу стрілити чортові в око, але в голубів не буду.

— Як хочеш, — напрочуд легко погодився Дорошенко. — Я ще покажу, живий я чи мертвий.

— Тоді для чого обплівся чужою лозою? — запитав кошовий. В цю мить на дзвіниці соборної церкви, якої звідси було не видно, забовкав великий дзвін. Сірко за ним не почув, що сказав гетьман. Повернувся й глянув на Дорошенка. Той стояв, похиливши голову. Це був старий, утомлений чоловік.

— ...Що мушу робити?

Гетьман повторив слова, яких не почув Сірко.

— Не знаю, — щирсердо зітхнув кошовий, і були в тому зітханні й співчуття, й огада, і смуток. — Не знаю, гетьмане. Думаю лишень, як же щасно жити в краї, котрого не змагають чужі сили. Ну, може, й не щасно... А все-таки легше. Ми з тобою йдемо гонами, яким уже видно кінець. Много літ зичив тобі добра й побіди. Хотів, аби з'їхалися до купи ви, гетьмани, й обрали з-поміж себе одного. Бо ж недарма сказано: в гурті й батька легше бити. І вже поготів оборонитись од ворога. Весь вік ми косимо не собі жито. Косимо нарізно, різним господарям — то ляхам, то, як ти оце, туркам, і з того вони мають зиск, а ми — лихо.

— Випало нам багате поле, та поміж широких шляхів...
— Якби сукупно орали його, то змогли б заступити й ті шляхи Хміль нам показав правдиву дорогу... Покладав колісь я надію й на тебе. Сподівався, піднімеш високо булаву...

— А нині? — похмуро, вже без надії запитав гетьман.

— Не вірю. Пізно. Вижата твоя нива. Столочена чужими кінями. — І по хвилі: — Про себе багато думаєш.

— Звідки така впевненість?

— Читаю у твоїх очах. А нам уже не випадає ширмувати з долею.

— Може, — погодився Дорошенко й пожував злихоманеними губами. — І ворони клювали один одного... І найсмирніший осел вбив найбільшого лева.

— Ти про що?

— Про воронів, які клювали один одного...

— Це зі святого писанія?

Дорошенко вдоволено усміхнувся, бо ж вдалося хоч чимось величитися над цим нехай і славетним, але ж «болотяним» полководцем.

— Літописці-історики оповідають, що таке було перед кончиною Македонського. Спочатку він дав великий банкет...

Сірко ледь поблід, потер долонею підборіддя.

— Банкет і ти дав великий. Може, й перевершив...

— Колючим поглядом Дорошенко помацав Сірка. Але той був незворушний. Всміхнулися обоє. Вперше за три дні.

За мить гетьман знову спохмурнів. Бликнув з-під брів очима.

— Король польський шле до мене послів. Обіцяє заступництво, права і вольності.

— Всі королі обіцяли. А сповнив хоч один обіцянку? Приїжджав перед великоднем од нього і до мене гінець таємний. Обіцяв булаву...

Дорошенко підхопився, аж похитнувся важкий стіл.

— Неправда...

— Клянуся святою покровою...

Дорошенко важко опустився на стілець.

— І ти?..

— Як бачиш, приїхав до тебе.

Мовчали. Слухали, як дзвонить на соборній церкві дзвін, і були його згуки дратівливі обом. Гетьманові аж кортіло послати когось, щоб спинив дзвонаря, але на те не зважився. Сумні звуки плівли крізь мальовані шибки, вони, здавалося, стелилися по чомусь живому, накривали його чорним оксамитом. По тому, що кривавилося надією, засівалося кулями, проростало ратищами, а потім не збулося.

Кілька разів гетьманові здавалося, що хапав те живе голіруч, але потім воно знову випорскувало й мріло, як марево в гарячих при-чорноморських степах.

Либонь, тільки один раз випустив його з власної вини. Того не міг вибачити собі все життя. Воно мучило, як випита згарячу отрута, од якої вже не можна порятуватися. Це сталося, коли він, погромивши ворогів, мав доконечно добити їх, не давши доскочити фортець і зачинитися в них. Він уже вів свої полки, коли з Чигирина приска-

кав гінець (увесь вік хитається від втоми з боку на бік перед його

очима вороний білоногий кінь) і прохрипів підступну вість: гетьмана зрадила дружина. Це було як випал гармати в обличчя. Ще мелькали попереду зсутулені спини ворогів, але він уже не бачив їх, світ йому заступили чорні, як вуглини, очі, що сміялися до когось іншого. Жінка обіймала когось іншого, відчиняла комусь іншому двері опочивальні в той час, коли він шаблею захищав своє і її панство та честь. Це було так вражає, так кривдно, що мозок потьмарився йому, й він, полишивши ворога на божу волю, полишив військо на наказного гетьмана, погнав у Чигирин, аби заскочити нецноту жінку та її милосника. Стугоніло серце, стугоніла під копитами дорога, й падали на неї гарячі сльози любові й прокляття. А коли давав лад у власному домі, пропав встановлений лад у війську.

Все сплигло з роками: любовне очманіння, солоня отрута ревності, і назавжди лишилася оскарга перед самим собою власного вчинку та шкодування втраченого. Він навіть гаразд не знав, чи дружина зрадила справді та хто був її коханцем, — челядь стала на захист її честі. Й не знав, хто той гонець, бо потім ніколи з ним не бачився. Хтось його підслав? А може, то був чорний посол самої долі — він не втопився в Дніпрі, не спіткнувся під ним кінь, не натрапив у байраці на розбійників. Все життя гнав його од себе й не міг прогнати. Той їздив слідом на вороному коні й посміхався злорадно. Найчастіше появлявся тоді, коли гетьман почував скруту. Все можна повернути назад: гінця, зруйнувати збудований дім, перекувати шаблю, не можна повернути долю. Один маленький, нерозважливий крок, і покута — до могили.

Звичайно, так розмірковує тепер. Коли найсолодші поцілунки здаються піснями. А тоді він кохав. Кохав шалено. Й відданий з мирних уст комусь іншому один поцілунок дорівнював життю. Яка химерія? Який незбагнений світ!

Бемкали дзвони, вони були сумні, здавалося, дзвонили по небіжчику. Але ж, здається, ніхто із значних людей не помер у місті, щоб оповіщати про те з дзвіниці соборної церкви. А може, й це чийсь підступ? Йому враз пригадалися дзвони на минулорічний великдень. Веселе свято, а мідь гуділа важко, печально. Він тоді наказав зупинити дзвонарів, але ті замкнулися на дзвіниці й не пустили козаків. Гетьман їхав зі Стіни в Чигирин. Грав під ним кінь, тріпотіли над ним знамена — все, як і завжди, — підскакали до брами й мусили зупинитися. Вузкий проїзд заповнили татари — вели ясир, відкуп. Іржали коні, ревіла худоба, дзвонили кайданами бранці-християни. Вони зводили руки, одні — в мольбі, інші — в проклятті, а він одводив очі й ввіп'явся пальцями в кінську гриву, аж білий румак хропів і круто вигинав шию. А тоді гетьман рвонувся через татарське скопище, тнув важким, у дванадцять стальок, нагаєм праворуч і ліворуч, його басаманили теж, він проїхав, немов через бойовище (диво, що не спинила ні стріла, ні шабля), втівав у замок, у тишу молільної кімнати, в чадну безодню горілчаного виру. А татарські послі знайшли його й у горницях, погрожували, й Дорошенко бив їх, своїх союзників, по пиках, повибивав зуби, і наказав повикидати у вікно, і вже чекав смерті од турчина, але турчин обливав закривавлену пику й змовчав. А коли Ромодановський з Самойловичем взяли в осаду Чигирин, і настала

в місті смертельна скрута, й уся генеральна старшина раяла здатися, гетьман наказав закотити в покої бочку з порохом, скочив на неї із запаленим гнотом у руках і гукнув, що зірве себе і всіх разом з собою, але не здасться. Тільки отак подвигнув козаків на оборону, й хтозна, кому рвйніше складали присягу старшини — гетьманові чи бочці з порохом.

Сірко теж спогадував минуле, й казав про сплюндрований край, про лихі замисли Порти, й в'язав усі біди української землі з його, Дорошенковим, ім'ям. А гетьману чомусь знову сплив на кінчик пам'яті гонець на вороному коні, — спогад той був гострий, як ніж, — він одштовхнувся од каміна й важко ступив до столу:

— Що ж тоді привело тебе до мене? Приїхав сказати, що я збродня й зловорожець?

Сірко потер рукою чоло. Почував досаду й злість, але вже не тільки на Дорошенка, а й на самого себе. Все було не так: і оцей його наглий приїзд, і триденне бенкетування, й оця розмова. Там, на Січі, мислив її зовсім інакше. Все таке саме, але слова не ті. Й Дорошенко не той. І раптом глевка туга оповила йому серце, й він пронизливо, із співчуттям сказав:

— Як же ти постарів, Петре. Я тільки тепер помітив. Як же ти... А козак був... Який козак був! Хміль тебе любив...

Дорошенко розгубився. Й Сірко засоромився теж й мовив майже суворо:

— Я до того... І я був козаком незлецьким. Обоє... з ярмарку ідемо.

«Людина однаково безпомічна на початку і вкінці, — подумав. — І там і там її життя незрозуміле і має мало значимості. Проте на початку воно не загрожує нікому».

Глевка гаряча хвиля сплинула в одну мить. Казав далі з тією ж нещадністю, але без злості й мовби приступив ближче до самого серця гетьмана, відчаю не пригасила гіркота слів, але раптом сам відчув — лунають вони щиріше й переконливіше.

— Я приїхав зупинити тебе, аби не доруйнував краю. Турчин замислив доконати Україну, повернути її собі в підданство. З твоєю поміччю він того може сягнути, подумай, яким лихом падаєш на свій нарід. Уже й так у піснях проклинають тебе кобзарі... Чим ти важиш? Повір, Петре, вже тобі не возвеличитися, й слава твоя облітає, як цвіт на терні. Ти цього не бачиш, а всім вочевидь. То що ж лишається? Оці золоті келихи, оці палати? Се — прах! Заплющ на хвилюк очі й послухай... Чуєш — дзвін? То дзвонять невільники кайданами в Стамбулі... Ті, котрих занютовано при твоїм попуску.

— А без мене їх не хапали? Може, ще більше!

— Однак той дзвін не про твою совість. А сей — про твою. — Сірко підійшов до Дорошенка, обіперся рукою на стіл. — Послухай, мосьпане, пошли послів у Москву та до Самойловича. Замиріться з ним. Склади з себе чин гетьманський і оддай булаву. Станьмо разом з лівобережцями і з московитами єупроти супостата. І виговориш вольності для народу.

Дорошенко сахнувся, вперся очима в Сірка, ледве ймучи віри почутому.

— Оддати булаву Самойловичу! Та ти... Ти з розуму спав. Швидше грім прогрімить поперед блискавиці, ніж таке станеться.

— Не Самойловичу оддай, а на Запорожжя. Я покладу її в січову скарбницю. А далі скличемо в долині Росави раду й оберемо гетьмана.

— Але ж ти сам сказав, що мені вже не возвеличитись?

— Авжеж, — погодився кошовий. — Сподіваюся, що й Самойловича обмине ся честь.

— Прецінь не для себе хочеш виманити її? — недовіжливо повів вогненным оком.

— Го-го-го-го, — зненацька засміявся отаман.

— Тоді для кого ж? — вигукнув з серцем. Гнів, образа знову клекотіли йому в грудях. Ледве тамував їх. На ту мить йому забулися тяжкі роздуми, які останнім часом розколювали голову, катівницькі муки, що їх зазнавав, споглядаючи свій край. А вже ж і сам не бачив виїзду з глухих сутічок, що в них опинився. Гасив запізнілі порухи совісті горілкою й почував, як поволі дуріє од неї. Вона розмивала все: бажання займатися справами у своїй поруйнованій державі, родинний затишок, тиху замрію над книгами. В нього не лишилося нічого, опріч срібного келиха та голосних ерепенистих музик. Тепер думав: оддавши булаву, залишиться й без того.

— Невже не знайдемо по всій Україні достойного мужа? — сказав Сірко.

— Не бувати тому! — сказано затупотів ногами гетьман. — Не бувати! Швидше волосся поросте на моїй долоні, ніж я випущу з неї булаву. Йди звідси, отамане, поки я не наказав одтяти твою лиходійну голову та натоптати її клоччям. Воно в тебе й так замість мізків. Інакше не приїхав би сюди з такими богопротивними словами. Обдурив себе і нас хочеш обдурити: де ті вольності? Де та єдність? Хто їх дасть?

Дав волю гніву, жбурляв словами, але чим більше вивергував їх, то виразніше бачив, що його крик — лише луна колишньої сили, певності, її одчайний схлип. До сьогодні, до цієї миті, намагався бадьоритися, обманював себе, ступав по своєму маленькому царству грізним і дужим гетьманом, іноді самодурствував, але раптом приїхав муж і поклав пруг, котрий він не має сили переступити, котрий хилить його життєвий шлях круто вниз. Й зараз той чоловік дивиться на нього змруженими очима, й вуста його стулені глузливо, майже зневажливо. А Сірко знову думав про те, як страшно може перемінитися людина. Була ж за плечима звияжна молодість, була віра, була святість у душі. Гриміли по кленових мостах молоді коні... Дивно влаштований світ; коли людина молода, коли в неї нічого немає, вона може усім офірувати товариству, вітчизні. Навіть життям. Коли ж у неї повні комори, не хоче поступитися й дрібкою. Скільки-то валецьких мужів, сміливих воїнів на його очах перетворилися у обережних обивателів... Ну, Дорошенко не обиватель, але вже й не воїн. Вже йому важко відмовитись од навощених підлог, кришталевих чар, догідливих усмішок челяді, вже йому голову навик отуманила влада, вже найдужче любить себе.

Дорошенкові здавалося, що кошовий кпить з його гніву, й лютував ще дужче, але вся його ярість розбивалась об спокійну, трошки співчутливу посмішку. В тій посмішці справді були осуд і смуток по всьому, що не збулося, по колись дужому мужеві, нині розтерзаному й розтріпаному, по відкритому, сміливому серцеві, яке виродилося в зневірене і зле. Його самого доля не розтріпала, він не дався їй, хоч і не мав од неї нічого. Він не мав з неї великого зиску, як Дорошенко, платив тільки за содіяне, а не за замислене. Дивився на Дорошенка, й здавалося йому, що ніколи й не зустрічався з молодим, сміливим мужем. А ще його мучила думка: у що вірить цей сивий чоловік? І взагалі, чи може він ще у щось вірити? Адже перейшов такі каламутні потоки... Шлях до влади — через нетрі, де ніж і петля. Тепер не хочеться випускати владу з рук, вона єдина тримає його на світі, й страчено стільки сили, й пролито стільки крові. Ще більше її пролито, щоб утримати владу в руках. Запродано цілий край... За який викуп? Він вірить у нього чи ні? Та хіба не можна від неї відректися? Відректися — стати ніким. Стати Людиною! Яка ж вона проклята, ця влада, декотрі не хочуть випускати її з рук, лежачи й на смертному одрі.

— Пам'ятаєш, Петре, Батіг? — запитав тихо, проникливо, намагаючись добути до того, що лишилося живого, неструхлого в душі гетьмана. — Банкет пам'ятаєш? Пішли ми з тобою, обнявшись, у степ. І ти тоді сказав... Сказав, що Хміль зацвів у твоїй душі на все життя.

Гетьман не чув, а може, вдавав, що не чує. Й далі клекотів, і далі погрожував, лаявся чорно — по-козацькому, по-московському й по-татарському.

Сірко підвівся. Одначе за порогом зупинився, і в серці йому заклекотіли слова, які не міг понести з собою. Вернувся, щоб сказати їх. Ступив на поріг і побачив, що гетьман лежить на підлозі, обхопивши голову руками. З вуст йому зривався болісний стогін. Кошовий тихо відступив назад.

IV

Він спав, а може, марив. Потопав у м'яких гетьманських перинах, а здавалося, тонув у воді. Думав насправжки чи уві сні... Думав про те ж саме. А за що він її любить? Нагромадив слів великих... За що ж він її любить? За зорі, за степи, за карі очі? Бридня. Тобто не бридня, але любить не за це. А за віщо? За віщо?

«А за віщо мати любить дитину? — зринуло зненацька. — А дитина матір? Та й хіба може світ існувати без цієї любові? Якщо тебе народила праведна мати, то її не можна не любити. Інакше ти — покруч, потороча, бридке створіння, а не людина». В ту мить щось майнуло перед його внутрішнім зором, і він розплющив очі.

Низько, зігнувшись по-яструбиному, до опочивальні зайшов з п'ятисвічником у руках Дорошенко. Був у довгій вишитій сорочці, з-під якої виглядали смугасті перські шаровари, в бухарському квітчастому халаті, накинутому наопац. У хисткому світлі п'яти свічок обличчя його видавалося висіченим з чорного каменя. Сірко не встиг навіть подивувати, як гетьман вийняв з-під пахви велику, обсіпану коштовним камінням булаву й поклав на столик в узголів'ї кошового.

— Та сама... На. Вчини, як тобі велить господь і совість.

Він повернувся й вийшов, щільно зачинивши за собою двері. Сірко помацав рукою — булава була холодна, здавалося, на ній повиступав іній. Кошовий одсмикнув руку. «То це за неї пролито стільки крові, — подумав. — Нікчемні метал і камінь забрали стільки людських життів... На ній і зараз кров». Йому здалося, що кров прилипла до його руки. Спробував витерти її об простирadlo... й пробудився доконечно. Сів на постелі, оглядався здивовано. В опочивальні панувала тиша, дрібні білі зорі зазирали у вікно. Сіркові стало моторошно. Від цих зір, од чужої горниці, від химерного сну, що все ще хилитався перед очима. Саме отак, у халаті наопаш, у смугастих перських шароварах тинявся пізно увечері по палацу хмільний Дорошенко.

Кошовий пошкодував, що не виїхав учора. Невже йому й справді щось важила ця булава? Чого хотів досягти, одібравши її в Дорошенка?

Тільки зупинити кров, що заливала рідні поля. Тільки миру поміж братів. Бо то лихий приклад не лише тим, що живуть зараз, а й тим, що житимуть після. Сплинули наверх кинуті Дорошенком слова: «Прецінь не для себе хочеш виманити її?» Й потопилися одразу ж... Не для себе. Й поки що ні для кого іншого. Так, якби було кому — вручив би. Вклав би в руку дужу й могутню. Колись і сам вар'ював проти дужої руки і тільки згодом зрозумів, що іншого виходу немає. Не було в краї вищої сили, вищого закону, якому б підкорилися всі і велінням якого б мали жити. Цей закон суперечив закону січовому, але ці два закони, на жаль, зійтися не можуть. Він не терпить насильства й примусу, але без сильної руки нічого вдіяти не можна. Дорошенко сказав, що забирає Сірко булаву собі. Дорошенко сам не вірив у те, що сказав. Сірко виважив Дорошкову муку, бачив тяжкий розмир його замірів і совісті й розумів, що так довго тривати не може. Гетьман кілька разів поривався щось сказати й зупиняв себе. Завтра має щось статися. Що саме? Сірко не знав напевно. Може, гетьман і сам не відає, чим зворохобиться його душа. Може, погібеллю Сірка і всіх козаків, які приїхали з ним... А може, кінцем довголітньої братовбивчої війни, першим днем миру, надією на щастя краю. Бо далі так тривати не може. Інакше гетьмани вигублять до кореня свій власний народ.

V

Дорошенко зрікся гетьманського чину ранком наступного дня. Цілував булаву востаннє й вручав її в руки кошовому Січі Запорозької на радному майдані біля соборної церкви. Майдан був майже порожній. Гетьманська старшина, невеликий гурт городових козаків, Сірко та Флор Минаєв — оце й усі, хто був при тому.

Так повелів Дорошенко. Не грали сурми, не били литаври, не майорили проти сонця прапори та корогви. Всі санджаки того ж дня повіз у Москву гетьманів брат Андрій. Дорошенко поки що залишався в Чигирині чекати своєї долі. Він не розпускав війська, проте одкликав з Адріанополя своїх резидентів і наказав випроводити геть турецьких і татарських. У Чигирині поки що не знали,

чого чекати: миру чи нової війни. То більше, відомо всім: найтрівкіший мир наступає після найтяжчої війни і найтяжча війна після довгого миру.

VI

Повертаючись від Дорошенка, запорожці зупинились на першу ночівлю в корчмі навпроти Кременчука. Корчма була покинута, стежка до хати заросла спорнєм, попід призьбою й біля ганку висідали бур'яни в пояс, хтось познімав двері, повиймав вікна, одначе широкі дубові лави, а також стил і кленові поли для нічліжників залишилися. З хати притьмом вимчав кіт, скочив на похилений тин, вигнув спину, зашипів, а тоді занявкав. Здичавів, але ще не зовсім.

Козаки попутали коней і пустили в лужок під дикі груші на попас. Вони самі розташувалися в корчмі. Вона була величенька й складалася із заїжджого двору та шинку, які розділялися повіткою, під неї подорожні ставили коні й заковували вози або затягали сани. При шинковій містилася й кімната, в якій жив корчмар з сім'єю. Все те тепер запустило: мальовані крокусом стіни та сволоки потемніли, піч полупилася, долівка вибилася. Одначе раділи й такому затишку, все ж не годувати комарів десь у байраці. Вечір мав піти не на паще: везли дещо в тороках, й куманці та фляжки були повні, а в передках возів, на яких допроваджували подаровані чигиринцями гармати, покочувалися туди-сюди нові кленові барила. Чопки з барил вибили, проте донець не побачили: сталася подія, за якою забули й про румильське вино, й про фляжки з оковитою, й про все на світі. Не відомо, хто із козаків і як саме дознав про гетьманську булаву, яку Сірко віз у тороках свого сідла, — адже, коли Дорошенко її видавав, запорожців не було, всі вони стояли постоем у нижньому посаді, булаву Сірко вирішив показати вже в Січі, на великому крузі, — але в корчмі хтось виповів цю таємницю. Вість та зв'южила січовиків. Уже трохи хмільні, вони обступили ванькирчик, де вкладався на спочинок кошовий, і почали вимагати, аби оддав булаву.

— Викинь її, батьку! — гукали запорожці. — Вона турком смердить. На ній кров християнська.

— Як можна викидати?! Це справжня булава, Хмелева, — хтось спробував погамувати козаків, але його не слухали.

— Ти одурив нас, нишком од коша вів перемови з гетьманом. Не маєш на те зволення! — лунали голоси.

— Виходь до нас. Винеси її, ту заразу!

Вони розпалювали криком один одного, двоє найвідчайдушніших, а може, найхмільніших, переступили поріг, де в світлі олійного ліхтаря без жупана, в самій сорочці, вишитої дрібним барвінковим квітом по комірцю, сидів кошовий. Їм намагався перешкодити Ніс, пропхався й собі до дверей, але його не пускали.

— Чи ви подуріли, чи показалися, — усовіщав січовиків Ніс. — Кошовий вже спати вкладається. Ви хмільні й дурні. Ось прочуєтеся... А ще краще: приїдемо на Січ, запитаємо перед усім товариством.

— Ми хочемо зараз, — осмілілий од горілки, кричав з-за чужих спин Шевчик, перемінивши голос. — Нехай дає одвіт.

— Тобі, пришелепуватуму? — взявся в боки Ніс. — Кошовий, далебі, має свій розум.

Шевчик сховався, але інші не відступали.

— Може, він і має, а ти ні. Йди, осавуле, до сучої матері!

Носа зім'яли, одтерли, а самі приступили до ванькирчика ще прикріше. І вже не запитували, а правили вину.

— Ви з гетьманом замислили щось гибельне для своєї вітчизни.

— Ми вольні, а гетьмани у нас комусь служать!

Кошовий встав, одягнув кунтуш.

— Йдіть геть, — сказав. — Дам одвіт на військовому крузі.

— Зараз давай, — закричав гостролиций, з хвацькими вусами козак Плямкало, аж полум'я ліхтаря тріпнулося за відчиненними дверцятами й трохи не погасло. — Ти радився з нами, коли брав її?

Отаман до того крику скипів, його ліва брова звично зломилася й круто поповзла вгору.

— Не маю нужди радитися з дурнями, — гукнув і схопив Плямкало однією рукою за груди, а другою за плече й витури в сїни. Плямкало полетів шкереберть, збив з ніг одразу двох. А Сірко вхопив за плечі ще одного, який лишився у ванькирчику, й теж потури в. Він хряпнув дверима й мимохить повернув дерев'яного цуцика. Все скоїлося в одну мить. А в наступну у двері вдарила лайка й загупотїли кулаки. Проте двері були міцні, дубові, оковані залізними штибами. Видно, в цій кімнатині мешкав корчмар і тримав тут гроші. Запорожці ганяли тарани: били ногами, намагалися виломати двері плечима, а вони лише гудїли.

— Несіть колоду! — залунали голоси.

— Лаву давайте. Тягніть її з світлиці!

— Ми йому покажемо, як глумитися з товариства!

— Розіб'ємо булаву на голові!

Сірко розумів, що то не порожні погрози. Хмільні, розлючені зпорожці увірвуться до комірчини, світло погасне, й хтозна, що може скоїтися в темряві. Вийняти шаблю й рубати кожного, хто поткнеться на поріг?

Не випадало.

— Ет, чортової матері, — вилаявся скрушно.

З комірчини були ще інші двері — на кухню, а звідти — в сад. Отаман одяг шапку, схопив дорожні сакви, в яких лежали його пожитки, серед них і булава, й вийшов у заснований густими тіннями сад.

Запорожці кинулися вже на кінський тупїт, кілька чоловік похали коні й погнали навздогін. Вони мчали широкою дорогою, ніч падала на степ, немов шатрище чорного, підрубаного намету, коні форкали в темряві й притишували біг. Проскакавши з півмилі, січовики згубили дорогу й зупинилися. Тугий степовий вітер видув з голів хміль, й стало їм прикро за себе і страшно за содіяне. Були як діти: то хоробрі до безрозсудності, то безпорадні до немічності. Кружляли на одному місці й гукали розпачливими голосами:

— Батьку, де ти! Батьку, озовися!

Шевчик плакав.

Сірко не чув того. Він давно звернув з дороги й їхав степом. Не було радості, не було злості на тих, хто гнався й не наздогнав.

Тихо шелестїла трава, розумний і сторожкий кїнь їшов стопою. Кинув на гриву поводи, віддався на волю коня. Пригадав, як усе почалося, як ховався за спини інших Шевчик, і йому стало смішно. Він реготав: коли б на той час хто стрївся в степу, втікав би, прийнявши за божевільного. Йому аж сльози набїгли на очі, витирав їх кулаками.

Але те тривало недовго. Похмурість поволі оповила його, голову обсіли сумні думки. Сумні думки — чорні круки на одинокому дереві. Й серед них — найбільша: чи правильно вчинив, що приховав од товариства свої перетрактації з Дорошенком? Якби не приховав, то отаке було б з самого початку. Виходить, нібито правильно. Запорожці не пустили його в Чигирин. Йому б не вдалося переконати всіх січовиків, наперед не розкривши всіх своїх замірів, розкрити ж їх не міг, бо долетїли б до вух тих, кому про них знати не треба. Товариство мало йому вірити. Він живе й боліє тільки ним, дбає тільки про нього. Він помислив за них усіх, а таке завжди не подобається людям. То хїба ж він винуватий, що долею повелено мислити за інших? Нехай той Плямкало чи Шевчик хоч мізки викрутять, не доміркуються ні до чого.

Почував, що в оцих його думках щось не стулюється із заповідним звичаєм, законом, та й не тільки із звичаєм та законом Січі. Хїба ж не в таїні від людей, од війська виколихували свої заміри Брюховецький, Дорошенко!

«Але ж, — оборонився майже гнївно, — мої заміри чисті». З темряви на мить виглянули Плямкалові очі, зиркнули підступно й нахабно: «Звідки мені знати, що ти хочеш?» — «Через те й не знаєш і не дізнаєшся ніколи, що мало під оселедцем олії», — знову захищався сердито. «Я не знаю, — не гасив нахабних вогників Плямкало. — Брекало, Кваша знають. Усі гуртом до чгось домислимось». — «А коли домислитесь до чогось іншого?!»

Дві мотузки не зв'язувалися. Давно і кріпко думав над тим. Спостерїгав не раз: людина замишляє на добре, а виходить зло. Чи замісли куці, чи щось заважає, чи кожна людина має на всі добрі і злі справи свої мірки? Тоді що ж виходить — не може бути справляють всіх? А, мабуть, не може. Навіть січовий закон не всі справляють однаково, й не всім він до вподоби. Найчастіше буває так: починає людина з турботи про ближнього, зі справедливості, а закінчує олжею. Не може сповнити своїх замірів, починає підпилювати, підрівнювати власні мірки, мінє золото на мідь, а срібло на залїзо. Мідь розїдає, а залїзо іржавіє. Саме так розпочинали Брюховецький і Дорошенко. Правобічний гетьман і далі не спливав з його пам'яті.

Спустився у видолинок. Ворон брїв по груди в тумані. Врешті, не чуючи руки вершника, зупинився. Витягнув шию, роздув нїздрі, заїржав. Голосне іржання дзвінком клубком покотилося понад туманом у ніч, розтануло в ній. Сірко підбрав повіддя. Думка ще спиткалася в голові; не проганяючи її, прислухався й розглядався. Туман плив попід кінським черевом, скочувався в ще глибшу долину. Вдалині мріли чорні кучугури дерев, ще не потоплені туманом, звідти тягло сирїстю. Молодо кричав у травах перепел, і враз той крик пробився крізь бентегу думок, упав на оголене серце. Сірко відчув,

як щось затремтіло в ньому жагою, хлюпнуло в душу, вона на мить розкрилася і впустила далеку-далеку ніч, тихий дівочий шепіт і гарячий пал на губах. «За один поцілунок він оддав гетьманство». На ту мить відлетіло все — важкі думи, битви, клопоти, лишився тільки крик перепела, закутані в туман вологі верби, зелений пах трави й шем серця. Все інше було далеке й непотрібне. Десь із самого денця зірвалась думка про світ — який він широкий і росяний і як мало зачерпнув його в себе, й гарячий жаль заклекотів у ньому.

Кінь ців з копаночки воду. По копаночці плавав туман, і, здавалося, Ворон спитав його. Зривалися з кінської морди краплі, кльокали глухо, неначе падали на дерево. Дзенькнули вудила, Ворон підвів голову й заіржав коротко, з похрипом. Може, він чув вовка, а може, його тривожила самотинь. Він довго не хотів брати вудила, врешті стала дзенькнула об кінські зуби, Ворон пожував вудила і притих. Сірко сів у сідло.

Треба було думати, куди правувати далі. Вирішив зненацька: «Поїду отако прямо й перепливу через Дніпро. Просто зараз, уночі». Зринула думка, що може втопитися, але вона не викликала страху. «Може, й на краще».

Невдовзі про Дорошенкову згоду піддатися Москві повіз із Січі до царя кореспонденцію значковий товариш Овсій Шашіль.

Розділ Вісімнадцятий

Гетьман любив

затишні кімнати, м'які фотелі й канапи, килими — особливо турецькі та перські. Завжди сідав так, щоб перед очима була вся кімната й щоб тримати в полі зору всіх, хто в ній. Не любив, коли підходили ззаду або ставали збоку. Навіть по саду ходив тільки по прямих стежках і лише там, де не було кущів і великих дерев. А ще він любив вареники з вишнями, гречаники з салом і ковбасою, смажені в маслі курячі пупки, вишнівку і прозоре французьке вино. Принаймні так йому здавалося, й такі страви йому готували, коли обідав сам. Бо, якщо сказати правду, вже й не знав, що йому смакувало. Ось і вишнівка... Пам'ятав, як ще в батьківській хаті стояли на підвіконні сулії з вишнями і в них грав рубіновий сік, бігли вгору по стінках рожеві бульбашки, але для них, дітей, було заборонено навіть підходити до тих бутлів, і вишнівка здавалася неймовірним залассям. Пам'ятає, як восьмирічним хлопчиком добрав способу добутися до того трунку — вирізав очеретину й тягнув крізь неї солодку вишнівку і доливав у бутлі води, аж поки не впіймався на грішному промислі. Його зачинили в льоху, й він рюмсавав там від обіду до вечора, а по тому два тижні одмолював у бога гріх. Бог простив йому після першої молитви, він це відчув одразу й за це полюбив бога, а батькові не прощав довго.

І ось по багатьох роках, ба десятиліттях, згадав солодку батькову вишнівку, й забаглося йому її, челядники заставили суліями довгий стіл, але жодна не смакувала. У всіх бутлях не те. Чи вишні не ті, чи не на тому сонці настояні... А тоді один кухарчук приніс невеликого штофа (каже, купив у одної баби), ягоди там були поморщені, вишнівка — темно-червона, але вона одразу нагадала гетьману ту, що вистоювалась у високих суліях з тонкими шийками в батьковім домі. На жаль, і я, бабина, була не та, яку пив через очеретину. І він зрозумів, що тої йому вже не скуштувати ніколи — її спили літа,

й не побігти босими ногами по споришу, і не рвати яблука-зеленці, не сміятися щиро й весело. Гетьман сумно подумав, що й сам він — жертва вічно нездійснених бажань, жертва погоні, в якій втікача — мрії — ніколи не наздогнати, навпаки, з роками відстає від неї. І лишається в душі порожньо, лишається невдоволення собою, лишається вічна оскарга на світ, і не хочеться зізнаватися, що вибрав цю путь сам. І тоді він засмутився, й весь день був задуманий, і наказав запалити в домашній церкві п'ятдесят чотири свічки, хоч не сказав, у спокуту яких гріхів або на звершення яких замірів має згоріти той віск.

Здивований таким велінням, Ждан Гук позапалював свічки. Гетьман не вказав, перед якими святими їх світити і які молитви читати. Так вони й згоріли перед образами святих в німій тиші.

Догоріли свічки в церкві, і Ждан запалив два п'ятисвічники в обвішаній килимами світлиці. Гетьман наказав відставити один п'ятисвічник далі, Ждан переніс його на кахельний карниз грубки. Гетьман подумав, що вже давно хотів прогнати цього парубійка, та чомусь не проганяв. Не справджувалися його надії на цього хлопця, хоч він нічого недишкретного мовби й не зробив, але гетьман душею відчував, що той до всього доскіпливо приглядається, нічого не приймає на віру, якщо так, то під тими прищами неодмінно загіздився черв'ячок недоброхиття. І все-таки він і досі чимось йому подобався. Чим же? Нелукавством. Простотою. А ще чим? Тим, що негарний?.. А може, тримав через те, що взяв сам, що обридли лестиві, слизькі челядники. Нехай ходить серед них хоч один отакий — відкритий і дикий. Колись і сам був такий...

Ні, не такий. А який був? І яким міг бути, аби не подув сприятливий вітер у його вітрило? Попував би десь у селі. Доживав віку добрим сільським батюшкою, мочив би у суліях вишні та квасив на зиму капусту з хроном, смородиновим листям та горобиною. Десь у глибині свідомості (неначе в сні) майнуло, що, може, в тому більше щастя, ніж у гетьманстві. Майнуло й щезло, йому аж стало соромно за такі думки, і щезли спогади, і став він знову важким, похмурим, буркітливим гетьманом, котрого мучать безсоння і печія, а сам він обридає всім бубонінням, нудними повчаннями, і влазить у всі великі й дрібні справи, і не може їх вирішити за раз, часто одкладає на завтра. На завтра! Вчора одклав не обмізковану грамоту з малоросійського приказу. В тій грамоті сказано, що йдеться до нових утарачок з турками — до великої війни, Адріанополь і Стамбул рихтують її давно, й через те треба увійти в спілку із Запорожжям, пропустити туди порохів та провіантські обози й виділити з гетьманські скарбниці кошти для закупівлі зброї.

Гетьман протримав у голові цей клопіт трохи не всеньку ніч, так і не позбувся його. Зняти варту, яку сам наказав поставити і пропустити обози! І таким робом укріпити на силі Січ, дати потачку сваволі й непослуху. Посполиті й так втікають на Січ, нема їм стриму. А дознавши, що Москва шле за пороги свинець і сукна, попливуть туди, як плав. А може, тієї війни й не буде. Вже турок один раз вхопившилом патоки, вдруге не захоче. Що йому більше в мислі — українські рядна чи венетійські сукна? Опріч того, Самойловича кануло

від думки, що допомагатиме тому прибішеві, своєму запеклому ворогові — Сіркові. Спогадував слова, якими той шпетив його в листах, і важка, густа кров упала в скроні. Ні, не дінде, ланець! Кісткою в горлі Самойловичу Запорожжя! Зараза непослуху розтікається звідти по всій гетьманщині. Має себе той пробишака за зацного лицаря, узяв моду всіх повчати, ще й хоче привести його до одної спілки з правобережцями. Гетьман знає, що то за спілка! Видеруть з рук булаву, віддадуть, кому самі схочуть.

Що буде, коли не виконає оце веління Москви? Надішлють грамотку, вишпетять. Цар і бояри теж відають, що Січ — то дикий клубок шершнів, але мусять терпіти, бо той клубок стоїть на перепоні вовкові — турчинові. Може, й грамотки не пришлють. А може, він гетьман, добре не прочитав тієї реляції! Саме так — добре не прочитав.

Ця думка осяяла його, як знамення. Перехрестився, дістав маленький ключик, відімнув коввану срібними штабами скриню. Вийняв з неї листа з двома печатками, поклав на стіл.

— Ей, світла!

Ждан зайшов з передпокою із п'ятисвічником в руці. Цей п'ятисвічник (свічки товстенні, з білого лою) для читання. Самойлович страчав зір катастрофічно, це його вельми непокоїло і пригнічувало. Тепер, коли він читав, свічка стояв збоку і присвічував над головою.

Приставаючи до столу, Ждан побачив великого голубого метелика, який бився в шибку вікна, прочинив вікно і випустив його. Гетьман скривився. Й на хвилю відволікся од своїх думок. Йх одволік чоловік на парсуні, що висіла на протилежній стіні. Та парсуна — єдина у кімнаті. Чоловік наморщив чоло, примружив очі, поклав на уста палець. Навіть Самойлович не знає, хто це такий. Якийсь латинянин, одягнений у козацьку одягу. Але вельми значущий його жест. Він увібрав ціле людське життя. Багато життів. Життя цілих поколінь людей. Помовч — і чогось досягнеш! Помовч — і залишишся живий. Навіть потаємні думки можуть відгадати! Не поспішай, помисли — знайдеш найкраще рішення!

Увесь вік гетьман живе з прикладеним до вуст пальцем. Якби прийняв — гай-гай, чи сидів би в оцій світлиці?!

Портрет чимось йому й не подобається. Либонь, нагадуванням, що й той жест можуть відгадати. А також думкою про те, що не все життя — в отій мовчанці, що є на світі інше життя, просте й веселе, сповнене радості й довіри, безжурності, позбавлене страху й засторог. Може, воно і є, але не тут. Не в цих і не в подібних до цих стінах. Самойловичу здалося, що чоловік на портреті підморгнув йому. Мовляв, твій розгад правдивий. Гетьман знову підсунув ближче листа.

У Ждана зір, як у сокола-боривітра. Боривітер версти. Рядки, над якими пташку-пастушка в густій траві на відстані версти. Рядки, над якими гетьман нахилився до самого столу, в свічкаревому очу — як грубі гужівки. Гетьман думає, що Ждан не вмів читати й не знає, що той з дячком Алтином давно подолав часословець, псалтир і октоїх і тепер сам читає всілякі книженці. Ждан хотів одкритися давно, але якось не випадало, а тепер і не знав, як те зробити. Та й

іноді вельми цікаві кореспонденції читає гетьман. Жданові втямки, як це страшно бути втаємниченим у гетьманові справи, й мучить його совість, ось через це він не хоче більше прислужувати в цих покоях. Цур їм, отим вигодам, про які казав Митрофан, і козацькому кунтушеві, і легкій роботі. Це ж лише в людських очах він козак гетьманського двору, а насправді — звичайний наймит. Щоправда, всі тут наймити. І старший кухар, і управитель, і навіть генеральний обозний.

І осьього листа вчитав Ждан. Дуже важливий то лист, бо писаний він на добро Запорозькій Січі і всьому посільству, а ще там сказано, що йдеться до великої волейної потреби, либонь, і гетьман піде в похід, а з ним і Ждан. Ні, Ждан з гетьманом не піде, він намислив собі інший путівець.

— Розпали у грубці, — раптом звелів гетьман, — щось мене морозить.

Ждан здивувався — гетьман ніколи не пояснював своїх велень. «І чого він такий непривітний? — думав Ждан. — Доскочив найвищої влади. Все в нього є... Скільки то користі можна зробити на такому уряді. Може, тому й похмурий, що не робить? А чому не робить?..» Ждан заходив у глухий кут. Йому, неборакові, здавалося, що влада й дана для того, аби робити людям добро.

Все було готове до підпалу: тонкі кленові полінця, м'яка вівсяна солома. Вона спалахнула, щойно рожевий язичок свічки лизнув її. Золоті відсвіти заграли на смаглявому, з випнутими вилиццями Ждановому обличчі, на зеленій кахлі, на кований сріблом скрині.

Ждан відступив із п'ятисвічником до дверей. Не знав: йти йому чи чекати, коли гетьман почне читати далі. Він так і не навчився вгадувати гетьманові порухи, часто ступав ногою не в ті, що треба, сліди. Й знав, що гетьман це бачить, але не міг здогадатися, чому не проганяє. Щоправда, цей важкий вельможний чоловік не мрів ласкою ні до кого, й мало кому вдавалося відгадати бажання гетьмана, хоч усі летіли летом на один покив його пальця, гнулися до підлоги; лише він, Ждан, стояв прямо, не гнувсь й не хилився, і гетьман терпів його. А може, свічка і гетьмана впевнив, що має стояти прямо, як свічка.

Гетьман важко підвівся з фотеля, взяв аркуш і пішов до грубки. Пхнув його досередини, й цупкий папір спалахнув у одну мить. Вогненна сила аж підняла білий аркуш угору, а впав він донизу, на попіл, червоним сувійчиком. Ждан у першу мить не стямився з подиву. Далі йому спершу стало холодно, а потім душно, зяпав відкритим ротом, і гарячий дух переплавленого з чорнобилем лою забивав подих. На мить — тільки на мить — спробував обдурити себе розгадом: такі листи треба спалювати, аби не розкрилася таємниця. Одначе одразу ж і відкинув ту думку: зовсім не така це таємниця, щоб її ховати од генеральної старшини. Гетьман усі листи оддає до таємної канцелярії.

Розгад був один.

Уже потім Ждан довідався, що й з гінцем, який привіз його, стала лиха приключка: заснув у надмір натопленій хаті, в якій каглу у бовдурі хтось рано заткнув, так і помер неборака від чаду.

В першу мить Ждан поніс оцю таємницю, як відкопаний на злодійському обійсті скарб. Він поніс її, як справжню коштовність, яку можна повернути людям, адже це найбільша радість — подарувати іншим щось велике, раніше одібране в них, і тулив до серця, й горів, іншим щось велике, раніше одібране вона придушила його, як жорнонемов у лихоманці. І тільки згодом вона придушила його, як жорноневий камінь. Відчував її огром, аж боліло серце.

Спускався вниз сходами, ніс у руках п'ятисвічник, і пливла по стіні легка тінь, що, здавалося, теж знала все й раділа разом з ним. Щось велике, не знане раніше заповнило Ждана, наповнило не звичайною відповідальністю, аж урочистістю. Він зрозумів: наступив момент, для якого жив, пріспів час виправдати перед богом власне існування на землі. Звершити діло праведне, хоч і небезпечне. Через те й праведне, що небезпечне.

Ніч була ясна, зоряна, лебедем плив понад високими вербами місяць. Тихо пливла попід вербами ріка із золотою кладкою на той бік і срібними палями, густо повбиваними в воду. Кажуть, по тій кладці вночі ходить козак — кучерявий, рідкозубий Олійниченко Кузьма, а тоді перебігає на цей бік і ганяється за вертлявою, мов дзига, дикуватою Оришкою. Ганявся він за нею й за життя, а Оришка втікала від нього, ще й кепкувала над ним, не знала, що приневолять батько та мати пов'язати засланих Кузьмою старостів рушниками (Кузьмі батько передавав олійницю і водяний млин) і вона у відчаї побіжить по цій доріжці на той бік Сейму, але добіжить тільки до глибу, а за нею й Кузьма. Мабуть, була дурна? А може, й ні.

Але таке буває після півночі. А зараз під вербами регочуть дівчата, і той сміх пружкою хвилею проходить по Жданові, лоскоче серце: Ждан рідкозубий, але у воду не побіжить. Одрубав отак у думці, а серце чомусь стислося, й він зупинився. А тоді думка-таїна прогнала всі інші думки. І він покликав:

— Тимку! Ходи сюди!

— Йди ти.

— Ні, ти! Маю справу.

Підійшов Тимко — високий, гарний парубок у китайчатім жупані, місяць вигравав на його обличчі, й було воно мужнє, гордовите. Тимка люблять дівчата. Тимко — Жданів товариш, в недавньому минулому ще й суперник. Незугарний з виду, голий, як бубон, Ждан смалив халявки до найгарніших дівчат. Власне, халявок не смалив — тільки закохувався потайно. Був страшенно влюбливий, і всі батуринські красуні по черзі снилися йому ночами. Він знав, що незугарний, знав, що бідний і що жодна з тих дівчат не піде з ним до вінця, й пезнавав страшенно, й не міг нічого з собою вдіяти. Отак і закохався у високу станом, русокошу Вівдю, дочку багатого чумака Гриценка. Що вже була Вівдя красива, що вже знала собі ціну, а що вже правила за ту ціну... парубки глухої ночі й на кладовище хедили по її забеганці, і в чужі садки лазили, і вкинули соцького в річку, а їй все було мало. Й кривавили один одному пики, і провалювали голови, а вона заливалася сміхом, й кожного вечора проводжав її інший парубок. Одного разу, на зло всій паруботі, забеглося Вівді, щоб її провів додому Ждан.

Отоді й посварилися з Тимком, котрий перед тим проводжав Вівдю кілька вечорів суспіль. Але по тому Вівдю почав проводити Кирик, а далі Махтей, а далі несподівано Ждан закохався в кругло-виду веселуху Парасочку, й вони помирилися з Тимком. І запалали один до одного парубоцькою приязню, й вповідали один одному всі, які мали, таємниці, й Тимко пристав на Жданів замір тікати разом на Січ. Спочатку пристав, а потім чогось передумав. Ось тепер Ждан поверне його на старе.

— Чого біжиш, як з пожежі?

— Тимку, ходи ближче... Я тобі скажу таке... Розумієш, я припадком прочитав московського листа у гетьманській світлиці. У листі вказано, аби дали запорожцям хлібного й порохового перевозів, аби гетьман послав на Січ і свої обози. А гетьман того листа не показав нікому й спалив у грубці. Нам треба розказати комусь такому, хто б змусив гетьмана перемінити свій намір...

Навіть при місячному світлі було видно, як поблід Тимко. Обличчя його якось дивно перекошилося, нижня губа одвисла.

— Ти... ти... — зашепотів він... — це-с-с. — І оглянувся на куш, що чорнів неподалік. Ще й присів і приглянувся проти води.

— Дурне мелеш... Хто тобі повірить?

— Архіандрит попросить гетьмана поклястися на євангелії.

— Та ти тямий, що молотиш. До архіандрита як до неба... Замри, якщо хочеш жити. Гетьман роздушить тебе, мов кузьку. Не такі мудрагелі в льохах гризли заліза. І знай: ти мені нічого не казав... Цур дурня... Забудь... То вищі помисли. Ми й справді кузьки.

— Ти не кузька, а блощиця, — скипів Ждан і крутнув головою. Тимко мовчав. З того боку річки віяло холодом.

— Йди вже, — понуро, тихо мовив Тимко. — Проспись. Бо... Якщо мене візьмуть на квестію...

— За що тебе брати на квестію. Ти — нікчемний заєць. Скуби собі капусту.

Тимко опустил голову.

Ждан плюнув під ноги й почовгав по стежці вгору. Йому самому було страшно. Й не знав, чи витримає би ті люті квестії, яких, правда, сам не бачив, але про які чув. Але ж, подумав, у світі є щось більше за власний страх. І навіть за життя. Якщо напружитися... Якщо зібрати воедино волю — можна витримати. Від широкої, облупленої корінням дерев стежки відбігали вбоки інші. Ждан несамохіть повернув на одну з них. А може, й не випадково. Вона вивела його берегами на гору, далі привела по широкій межі до новенької дерев'яної церкви. Липовий, котрий ще не потемнів, дашок блискотів проти місяця, як слюда. Церкву спорудили на місці старого церквища, ще й бур'янів довкола не викосили. За ними не видно було давніх настоятелів храму, могилок їхніх.

У хатині біля церкви, власне, у сторожці, доживав віку колишній дяк у абшиді Хома, двоюрідний брат седнівського дяка, звідки його й знав Ждан. Обидва дяки дуже схожі один на одного, обидва не піднялися на вищі шаблі церковної драбини, обидва потроху прикохували хлопця, але самі бідували. Нині в новій церкві новий дяк, а Хома справляв сторожівську службу. Перебивався він з ячмінної

куті на воду: десь прочитає канон на ісход душі, комусь напише клопотання до полкового судді або й до гетьманської канцелярії. Дуже любив писати ті папери Хома Хом'як, тільки не любили їх читати в канцеляріях. І не любили самого дяка, може, через те й до часно виперли з церкви.

У дяка Хоми потайно вчився грамоти Ждан.

У Хом'яка світилося, й Ждан постукав у маленьке, в однохрестя, віконце. А тоді пригадав, що дяк ніколи не замикає хату, й прочинив двері. Хом'як сидів за столом, читав псалтир. Він його читає завжди, тільки вичитує з нього трохи не те, що вичитують інші. Прочитає главу, а далі сяде й замислиться, як то воліві пролізти у вушко голки?! Чи віл так схуд, чи голка така велика, чи вушко роздимається...

Псалтир — єдина книжка в дяковій хаті і єдина коштовна річ. Все інше Хом'як давно поспродував та поміняв на борошно, квасолу, а то й на пугар горілки. Лишилася одна миска та один черепок, дві ложки (одна для гостя), дерев'яний цебер з водою, порожні полиці і жердка, а на печі — кожух. У кожух Хом'як одягається взимку, кожухом укривається. Навіть віника немає в Хоминій хаті, й не метено там, мабуть, з рік. Хом'як нечесаний і невмитий, важкі й не метено там, мабуть, з рік. Хом'як нечесаний і невмитий, важкі сиво-чорні ковтюхи звисають йому на очі, й важка борода розтеклася по грудях, а сам великий і темний лицем. Ждан завжди думав про те, що дяк Хома давно покінчив рахунки зі світом і не боїться нічого. Через те й вирішив одкритися йому та запитати в нього поради.

Хом'як вислухав Жданову оповідь, дивився перед себе на важкі, чорні, покладені на святе писання руки. Ждан скінчив, а дяк усе ще мовчав, не відриваючи погляду від рук. Виглянула із запілля миша — худа й довга, шаснула під піч. Либонь, вона тут вже не боялася нічого. Це чомусь і розвеселило, й утвердило в своїй думці Ждана. Але, йому в подив, Хом'як, і далі не повертаючи до нього голови, пробурмотів:

— Щасен чоловік, що все чинить обачно, й син людський, що твердо в законі держиться...

— А чому ви так кажете, дядьку? — крутонув шиєю Ждан.

— Обачно, бо... Як сказав господь: ще півень не проспівав тричі...

— А хто може виказати?

— Отож я й запитую.

Жданові помертвіло в очах. Й не від страху за себе, не від натяку Хом'якового (хоч пам'ятав і розумів, яку небезпеку посіяв, вповівши Тимкові таємницю), а саме через те, що син людський виявився зовсім не такий, як він про нього думав. Напружував пам'ять, щось з неї виплутувалося, а тоді прорік:

— Але ж ми разом читали: «Справедливість твоя скріпить тебе... нічого тобі боятися, страх не наблизився до тебе».

— Ти випустив слова «далеко будеш від гніву». А він навис над тобою, ти в його лабетах, у його кігтях.

— А чого боятися вам?

— Я не боюсь, — промимрив дяк. — Хоч... усе живе о своєму животі думає.

І враз скипіло в Ждановім серці, він стиснув кулаки, що лежали на колінах, прямим, кинджальним поглядом сіконув дяка.

— Скільки вам лишилося жити... Й чого варте таке життя?

— Е, хлопче,— нарешті підвів голову Хом'як,— що менше лишається в кварти трунку, тим він дорожчий і солодший. Коли його повна кварта, не шкода й на долівку пролити.

Знову пробігла миша, тепер уже з-під печі в запілля.

— Усе в божій волі,— бубонів Хом'як.— А найперше ми, грішні. Ти не знаєш, які то могутні володарі світу цього. І як добре вони знають та вгадують усе, що проти них. Навіть мовлені у льоху слова сягають їхніх вух.

— Чи не миші їх носять! — скривив у посмішці губи Ждан.

— Отроче, ти дуже мало знаєш світ. А я пожив на ньому. Самих гетьманів на моїй пам'яті відспівали дочасно... Світом, Ждане, править страх. Він ходить на котячих лапах і вибирає собі поживу.

Ждан не хотів думати про те, що чи хто править світом. Але він враз відчув, що йому стало душно. Здавалося, він зав'яз у чомусь глевкому і йому годі з нього вибратися. Рвонувся, немов з пут. Чув, як вони тріщать, одні спадають, а інші... інші тримають його, і думав про те, що оцей ось велетенський чорний чоловік облутаний ними з голови до ніг. У них і ляже в домовину. Здавалося, чого йому боятися: один, як перст, і жодних статків, і жодних надій відломити ласий шмат від тлустого пирога на святковому столі життя. Поїдає осушки й крихти й боїться втратити їх. Як же він пояснить це богам, якою молитвою відмолить свій людський гріх?

Вибіг з хати, зупинився вже аж за церквою. Вона сяяла, як свічка, та не осявала душі. Ждан відчув себе маленьким, самотнім на цьому світі, таким самотнім, що хотілося заплакати... Вгорі щось шкиргнуло чи шкрябнуло, він підвів очі, подивився на баню церкви. На мить йому здалося, що проти зір щось майнуло — крила чи руки, і він затулив обличчя, а тоді тричі перехрестився. Проте великого страху од того маєва не почував. Шойно поховав за вечір у душі другу людину. А їх у нього й було лише двоє. Він вірив у їхню людську совість, чесність і ось мусив попрощатися з ними навек. І немає йому більше куди подітися, немає з ким порадитися. І видався йому світ скованим одним велетенським ланцюгом.

Увесь цей час його не полишала ще одна думка — про Митрофана, брата, січового підписаря. Найкраще було б якось зв'язатися з ним — передати письмову цидулу чи навіть закликати того до Батурина, адже Митрофан сам натякав, що був би радий, якби Ждан передавав йому тутешні новини. Але кожного разу та думка наштовхувалася на гостру перепону, на посаджені в засаду чати: Митрофанові нічого казати не можна. Митрофан служить не лише січовому товариству, а ще комусь, а якщо не служить, то готовий служити. Страшно: єдиний брат — і йому не можна відкритися! Й така гіркота пойняла Ждана, аж не хотілося жити. Стільки довкола нищих людей, нишкочих, хитрих, заляканих. Сливе увесь світ з них. Ще донедавна він думав інакше. Навіть у сирітстві, в старцівстві йому стрічалися добрі люди. Багато добрих людей, котрі хоч самі були бідні й покривдені долею, а таки ж співчували іншому бідакові й допомагали чим

могли. І вже пізніше, коли його прийняла за підпасича дячина, у веселій хлопчачій зграї спізнав багато злого, але немало й доброго, все зле було кабешне, добре йшло від мислі й серця. Всі хлопчачки були правдиві, всі мріяли вирости в справжніх достойних козаків і прожити тільки правдою. Як же все гарно починається в світі і як погано кінчається! «Через те немає долі нашому краєві,— думав.— Бо порізнала отако всіх неправда».

Тепер у Ждана залишився на пораду лише один чоловік. Ждан не вельми вірив у його совісність і правдивість, але був певний, що той нікому не викаже таємниці. Бо сам не любить гетьмана. Сидір Колиска доглядає гетьманський виїзд і двоє верхових гетьманових коней. Кругленький, пухенький Колиска — вельми вправний конюх, четверо вороних у стійлі не підпускають до себе нікого, окрім Сидора. Може, слово знає таке, а може, підкорив коней-звірів м'якістю, добротою, охайністю. Якщо Жданові випадає вільна хвилина, він одразу біжить у конюшню. Там затишно, там панує чистота, й тебе охоплює особливе почуття доцільності життя та тривкості всього сушого на землі. В дві руки од проходу стоять коні — ворони, сірі, гніді, мишасті, годовані вівсом, добре вичищені, побрязкують цепками, переступають з ноги на ногу, зітхають глибоко, по-своєму, по-конячи. У самому кінці стайні, в щільно загороджених стійлах — внизу дошки суспіль, а вгорі міцні дерев'яні ґрати — басують два знамениті на весь край жеребці — Шляхтич і Півень. Шляхтич — перський румак, довгоногий, довгоший, Півень — бахматий, з важкими грудьми, довгою гривною і міцними копитами. Одного разу тим копитом він забив на смерть пса-вовкодава, що був зникнув до стайні, коли Півня виводили на прогулянку. А вгорі щебечуть у гніздах ластівки, стайня без ластівок — то й не стайня, а льох. У лівому кутку біля дверей лежить накошена трава й стоять мішки з вівсом. Пахне травою, дьогтем, ремінною упряжжю, гноєм і кінським потом. Колиска дозволяє Жданові почистити коні залізним, з вишмульганою дерев'яною ручкою шкреблом. Той чеше ворони, гніді, сірі боки, а потім ще протре коня солом'яним віхтем, аж шерсть на коневі заблещить, а Жданове серце осміхнеться. Ще Колиса іноді дає Жданові вигуляти жеребця, промчати охляп аж за село, до Вовчої могили. Ждан любив коней не стільки за гарність і прудкість, скільки за красу. І, скачучи на коні, уявляв себе не звичаєм, а милувавсь, як гарно, як граційно біжить кінь. І тоді його душа виповнювалася чимось чистим, дзвіним, красивим. Сидір Колиска кохається в конях одмалечку, по жалі найгіршу шкапу, але отих четверо і тих двоє не вільні хвилини на понесли його під кручу...» — якось, крутячись у вільні хвилини на стайні, почув його бубоніння Ждан. І зрозумів, за що Сидір ненавидить цих красивих коней: бо вони возять гетьмана. А одного разу після гетьманових відвідин конюшні Колиска так нажохав четверик, що машталір не зміг управитися з ним, й довелося запрягати інших.

За що Сидір не любив гетьмана — хто зна. Адже починав служити ще в його батька, а потім Самойлович забрав його сюди. Може, за те й не любить, що попович став гетьманом, а Колиска так і лишився конюхом.

пісень три руді красуні — внучки отамана в абшиді, сивобрового пасічника, і Ждан спочатку думав, що вони співають йому. А тоді розупевнився. Надто вони були красиві, й надто самовпевнений і нахабний був сердюцький підосаулець Лещенко, танцюрист і хват, балакун і співун. Три внучки пасічника лишилися в пам'яті як три руді хмарки. А в Батурині на нього чекає пухкенька, червоненька Парасочка. За всієї несерйозності її сміхотливої вдачі, та й при деяких її недосконалостях, у неї вистачає розуму поцінувати кохання молодого, цнотливого козака.

...Босими, в порепах, ногами гонив він оцією дорогою на пашу корови. Отам вони повертали з дороги, корови йшли пастівником, він брів за ними. Трава була сива од інею й холодна, аж обпікала ноги. Отам, на Крячковій могилі, він обідав. Отам, у Лаврентійовому болоті, ловив штаньми карасів. Воду збовтував до чорного: пускав через болото корови — й вони сколочували її до дна. Карасики були дрібні і чомусь у червоних кривавих плямах. Отут, понад Рокитянською лукою, бродили найгустіші тумани, і їхнє біле полотно дерли невидимі деркачі. Отам, під олешиною, вовки розірвали Явдошку — обороняла теля, після того якийсь час пастушків супроводжував дід Реп'яшок з рушницею. А ото синіє Неситів бір, туди вони ходили по малину, хоч і боялися вовків.

Ждан блукав по луках, по полях, він мовби прощався з ними, щось йому підказувало серце, а може, воно летіло поперед нього, вказувало йому путь.

Вернувся на панський двір, і його запросили до столу. Сьогодні в гетьмана іменини, й челядь гуляла. У великій челядницькій світлиці стояли столи, баби й молодіці подавали страви. За столами сиділо чоловік сорок. Сердюки з варті бенкетували в малій світлиці. Не пили тільки ті, що стояли на варті в покоях, та ще один, який вартував льох. З правого боку від Ждана сидів Сидір Колиска, Ждана кортіло розпитати його за Парасочку, однак не запитував — соромився. А Колиска й собі не звертав на нього уваги, дослухався до розмови за столом. Вона спалахувала то тут, то там, затихала, аж раптом зринули тихі голоси. Ждан почав дослухатися й собі. В'язав слово до слова, думку до думки й вив'язав вервечку. В сусідньому селі Макишині, в маєтностях таки ж їхнього гетьмана, зріла змова. Колишні вольні козаки, яких останньою полковою ревізією записали в підсусідків, збиралися послати в Москву посольство з суплікою на гетьмана. Та коли б тільки цю одну скаргу хотіли внести у високі цареві вуха, а то ж вивідали й інші недешкретності гетьмана, навіть щось таке про війну з турками, й списали на папір все. Зібрали гроші, двоє призвідців — козаки Гулько і Зайченко — лаштувалися в дорогу. Але знайшовся зраїця, козак Сулія, виказав їх. Сердюки запрягли коней у воза з кліткою, в якій возять продавати на базар гусей, поклали туди зв'язаного Сулію, й поїхали в Микишин, й схопили Гулька та Зайченка. Сулію взяли з собою для того, аби показав, де живуть Гулько та Зайченко, а зв'язали, щоб вивідав усе до кінця. Для цього всіх трьох закинули до льоху. Але Гулько та Зайченко цей підступ розгадали й прибили Сулію трохи не до смерті. Сьогодні вранці той поволікся додому показувати синці, які йому

буцімто намалювали сердюки. А Гулько та Зайченко чекають на квестію.

Та звістка страшенно розтривожила Ждана. Вже йому гетьманські милості в'їлися в ребра, до того ж Гулько був далеким родичем — троюрідним братом по матері. Це з ним пасли вони на Рокитянській луці корови, ловили в болоті карасі й обідали на Крячковій могилі. З неї злітали вниз, наслідуючи степових чаєчок... Це ж, міркував Ждан, він уже ніколи не погомонить з мрійливим Трохимом Гульком, не почує його скрипки, його тихого сміху. Й захотілося йому побачитись з Гульком. Так захотілося, хоч і смерть, а мусить побачитись. Може, думав, вдасться чимось допомогти Гулькові. Все-таки він, Ждан, присвічував гетьманові.

Тихенько виліз із-за столу, налив у мідний пугар дулівки й вийшов з світлиці. Сутеніло. У дворі стояла гнітюча задуха, пахло кізяками, перепрілими збоїнами, з-за високого зеленого паркану з гетьманського саду повівало сухим, переспілим запахом липи. Підійшов до великого, на два входи, цегляного льоху й здивувався, що пригощати великого, на два входи, цегляного льоху й здивувався, що пригощати великого, на два входи, цегляного льоху. Одні двері були відчинені, в других стриміла ної цегляної стіни льоху. Одні двері були відчинені, в других стриміла ної притика. Ждан подивувався, що вони не замкнені, і в цю мить щось тоненько кольнуло його в груди, відтак само по собі закалатало серце, а думка запліталася, наче п'яна. Це ж так просто — підняти притику й тихенько гукнути у вологу темінь.

— ...Хлопці, виходьте, — гукав Ждан, запах цвілі бив йому в носа. Ніхто не виходив, і він покликав удруге і втретє. Нарешті там щось заворушилося, зачовгали на східцях ноги, і з льоху вийшли дві, пропахлі кислими огірками та капустаю, постаті. Вони озиралися, розгублено витріщилися на Ждана.

— Трохиме, Василю, сердюк спить, — шепотів Ждан. — Втікайте.

В'язні озиралися, злякано косували на дубову хвіртку в паркані.

— Куди ми втечемо...

— Зі мною, на Січ, — і аж стрепенувся, бо хоч цю думку носив у собі віддавна, але була вона десь далеко, мовби про запас, а тепер спалахнула, як порох. І з цього вогню, неначе з вибуху порохової гранати, вигулькнуло чорновусе обличчя Митрофана й поманило себе збадьорливою усмішкою.

— Нікуди нам втікати.

Не стільки з слів, скільки з Трохимового вигляду Ждан зрозумів, що вони не втікатимуть. Й не осудив їх. Подумав: у них жінки, діти (в Гулька — четверо), батьки... В цю мить вартовий сердюк голосно відригнув і лупнув очима. В тих очах стояла хмільна каламуть, думка довго не могла пробитися крізь неї. Врешті пробилася, козак утямив усе й спочатку щось забелькотів, а далі тоненько заверещав. Ждан стрепенувся, оглянувся по двору, в його голові знявся рій думок, але він не міг вхопити жодної. Утямкував одне: склалося на лихо, йому треба рятуватися.

— Допоможіть вкинути його в погріб, — гукнув до Гулька й Лещенка.

Ті монялися, переступали з ноги на ногу, одверталися. А тоді один за одним шаснули в погріб. А сердюка,— Ждан не пам'ятав, як те сталося,— деменув в обличчя, а сам згинці попід вікнами світлиці побіг до воріт, які вели з господарчого двору на греблю й дали на дорогу за село.

III

Митрофан шукав собі срібні підкови, щоб були по каблукові, в міру тонкі і щоб посередині в них була чирвочка. Вона дуже гарно відкарбовується на снігу та вологій землі. Й зовсім не думав про те, що саме йому не випадало залишати за собою сліду. Таких підків не було. Обійшов усі ятки на Костянтинівській вулиці, де торгували залізом і залізччям, а підібрати собі підкови не зміг. Ось і остання ятка. Над самими дверима висіла в'язка кінських підків, біля неї — набір кінських залізних пут, у кутку — шкворні, а далі попід стінами залізо для возів (ободи, ступки, отеси, підгейстери), а також ухналі, скребки, ножі для скоблення, бляшки для наритників, кільця й дзвіночки для дуг, вудила всіх розмірів.

Чубатий літній крамар у круглій, татарській ярмулці та замицьканому чужоземному каптанці намагався збагнути з вигляду запізнитого покупця, що йому треба, заяснів виробленою посмішкою, та враз стенився, неначе з холоду, спохмурнів і пішов зачиняти двері.

— Щасливо добувся? — запитав, шкиргонувши важким засувом.

— Мовби щасливо. Наші запорозькі кугути мандрувати не люблять, раді випхнути за січові ворота будь-кого й на дорогу припасів не шкодують. Так що не схудо.

— Ще схуднеш,— похмуро пообіцяв крамар.— Прив'язали ви мене до свого воза. Ще й брата мого в Батурині. А в нього шестеро... Як пущіврки.

— А що б вони їли, ті шестеро, якби не гетьман? — буркнув Митрофан.— І чим би торгував ти?

— Я оце стою тут і мовби душу свою продаю,— зізнався крамар.— Відпустіть ви її на покаяння.

— З тілом чи без тіла? — Й бачив, як тіпнувся крамар, як він злякався, та й у самого душа зіщулилася й затремтіла, сполохана чорною думкою: «А хто відпустить мою?»

Розділ
дз'ятнадцятий

Пан Казимир із своїм гостем, двоюрідним братом Владиславом, сиділи в садку в збудованій у східному стилі альтанці, пили густий і холодний — просто з льоху — грушевий узвар, розмовляли. Пан Владислав приїхав третього дня. Це був пухкий, м'який, череватенький панок років сорока, з сивуватим чубом, який вився на скронях, чий малим, у червоних прожилках носом, тонким голосом і вишуканими манерами. Любив поговорити про речі високі, про римських цезарів, походи Александра Македонського, хоч сам був людиною цілковито цивільною і посідав уряд скарбника Луцького магістрату.

— Лиха це річ... старість,— мовив пан Владислав, у очах якого чаїлася сумна думка, і відсьорбнув з великого пузатого кухля.— Дуже лиха.

— Ти начебто не такий вже й старий,— заперечив пан Казимир.— Маю на мислі не квалість і хвороби тіла — інше.

— Що ж саме? — запитав Казимир і посміхнувся.— Чим вона тебе лякає?

— Не лякає, а смутить. Молодість — вона щира й безбережна. Може пожертвувати життям задля якоїсь мети або заради когось іншого. А старість — зроду-віку. Та й не в самій жертвності суть.

— А в чому? — знову посміхнувся Казимир, якого тішила ця розмова, як, буває, тишить людину гарна оповідка.

— В тому, що вона не вірить у щось таке, заради чого можна принести жертву.

— А для чого її приносити,— сказав Казимир.— Викинь всі ці дурниці з голови й живи. Живи, поки можеш. Поки можеш випити й з'їсти. Кохати дівчат...

— А що ти називаєш коханням? Отих своїх...

— Білогрудих лебідок...

— Так вони ж, мабуть, брудують тобою?

— Нехай спробують,— ощири в у посмішці зуби Казимир.— Та й чого їм бридувати? Я ще того... при здоров'ї. І живуть вони ліпше од інших хлопак. В полі не працюють.

— Якщо це життя,— промимрив Владислав і пухкою білою рукою роздушив комара, тільки червона пляма лишилася на щоці.— До речі, а де твої Ядвіга і Адам?

Казимир поморщився на Владиславову нетактовність.

— У Кракові. Де ж іще? Адам у колегіумі...

— А Ядвіга?

— Я їй не забороняю жити, як вона хоче. Тільки сюди їй потикається зась.— Казимир підвівся.— Ходімо звідси, поки нас не з'їли комарі. Отаке кляте місце, гарне й кляте: все літо тнуть.

Брати підвелися й доріжкою пішли до палацу. По дорозі зустріли дівчат, які йшли з шиттям. Їм дозволялося вишивати в саду, в дальнім його кутку, там була вкопана для них широка лава. Дівчата відступили в траву, пропускаючи панів.

— Що то за дівчина, чорнява і кругловида? — запитав Владислав.— Позаду всіх стояла.

— Сподобалася? — реготнув Казимир.— Можу поступитися на ніч.

— Та ні. Я про те: надто вона змарніла, і повно суму в її очах. Навіть не суму, а туги. Такої... ну, безпросвітної.

— Все ти щось вигадуєш,— невдоволено мовив Казимир.— Дівка як дівка. Звичайна хлопка, як усі інші.

Вони піднялися по сходах на ганок. При дверях, обіпершись плечем на одвірок, схрестивши на грудях руки, стояв Ян. Його чорні очі були непроникливі, здавалося, вони не пропускають світла, воно од них відбивається. Але коли ковзнув поглядом по братах, Владиславу здалося, що перед його очима провели лезом бритви.

— Дивний якийсь цей хлопець,— сказав Владислав, коли вони почали підніматися сходами на другий поверх.— Мені здається, він може людину вбити.

Казимир засміявся хрипкуватим сміхом. В тому сміхові відчувалися і досада, й радість, і ніби аж величання.

— Все тобі щось здається. Але цього разу ти вгадав. Уб'є й не здригнеться. Варто мені тільки кивнути пальцем.

Владислав знизав плечима:

— Дивна відданість.

Сухорляве, довгасте обличчя Казимира ожило, очі засвітилися.

— О, то незвичайна історія. Хочеш — розкажу. Нікому не розповідав, а тобі розкажу. Може, ти тоді... Ну, перемиши свою скептичну філософію на іншу, оптимістичнішу. Сідай у фотель. А я ось сюди. Не люблю м'яких стільців. Так от, слухай. Цей хлопець, Ян, дістався мені в спадок від тата. Проте я також трошки причетний до тієї історії. Мені вже було шістнадцять літ, і батько брав мене на ті лови. Як ти знаєш, є у нас два маєточки на Брацлавщині: Піски і Козине. Так от, чверть віку тому в тих місцях гасав чи, як кажуть хлопці, гуляв бандит Чапля з ватагою. Часом не чув? О, треба сказати правду, зацний бойчак, хоч і хлоп, ще й невловимий. Які тільки засідки не робили на нього, які тенета не розкидали — проривав і вислизав. Не було

од нього спасу не тільки моєму татусеві, а всім довколишнім панам. І тоді татусь дізнався, що в Чаплі є син. Син, якому рік. Ага, я забув тобі сказати, що жінка Чаплина теж ховалася в лісі, а сінка віддали далеким родичам. Тато й влаштував там засідку. Сказав так: колись хтось із них двох та прийде. Два місяці сильце стояло порожнє. А тоді впіймалася пташка. Знадлива була, я вже її пам'ятаю. Ну-от... Привіз татусь її в замок разом з дитиною і почав торгуватися. Торгувалися-торгувалися. Довго торгувалися. Любила його, того розбійника, стерва, дуже. Та врешті виказала Чаплин сховок. Схопили Чаплю, але половина його ватаги вирвалася й подалася в інше місце. Залишилася в тому ж лісі, й не могли її знайти. Заздалегідь приготувала собі той другий сховок. Почали тепер торгуватися з Чаплею. Торгувалися-торгувалися й виторгували всіх до одного.

— Я не все зрозумів,— на мить перебив Владислав, переминившись на обличчі.— Про оті торги. Який же товар? У неї — дитина, у вас — куля або шворка на шию? Так? А далі...

— Чекай ти! — махнув рукою Казимир.— А як шворка, то що? Тільки трошки, було, посиніє... Ну-от... і збив мене з розповіді. Ага. Оце той самий хлопець. Бач, який чорний.

— Він лишився сам?

— Його матір татусь подарував одному панові з Варшави. А Яна виховували ось тут, у фільварку. До п'ятнадцяти літ. А потім я віддав його до війська на вишкіл і наказав навчити грамоти.

— І парубок не знає, хто він?

— Звичайно. Я йому сказав, що він син бідного безземельного шляхтича й що його батько загинув у війні з Хмельницьким.

— І він забув рідну мову?

Казимир зареготав.
— Та він і не знав її.— І враз його обличчя стало серйозне.— А що вже вірний мені. В огонь і воду за мною і поперед мене.

— Так, це важливо, що своєї мови не знає,— промовив Владислав.— Не знає рідної мови, то вже, вважай, пес, а не людина. Гавкає, як навчили. Яничар.

— Щось подібне.

Владислав довго потирав пухкою рукою підборіддя.

— Поганий чоловік був твій татусь, а мій дядько.

— Це ж як поганий?

— Не можу сказати й як. Дуже.

Обличчя пана Казимира поблідло, він схопився з стільця й вдарив кулаком по мармуровому столику. Кутики його губів затремтіли. Одначе стримався.

— Ідь звідси.

— Звичайно, поїду. Я й сам не хочу жити в такому домі.

— Євнух,— таки гукнув навздогін Казимир.

За хвилину до ганку, де чорніло вибасуване в споріші кінськими рукою тримався за довгу порт'єру з китицями. На мить в його очах спалахнули лихі вогники, але він не дав їм розгорітися у вогонь помсти. Довго стояв, роздумував. Вже карета зникла за ворітьми, вже віддаленів стукіт копит, а він все стояв, прихилившись до лутки вікна.

Якась думка звивалася на дні його серця — серед гніву й злоби, серед глузу і насміху над невдатним двоюрідним братом. Раптом вона впливла нагору. Казимир плеснув у долоні. Неначе з-під землі вродився козачок у червоних чобітках.

— Лукину, вишивальницю.

Лукина увійшла й зупинилася біля дверей. Пан обвів її постать гострим поглядом. В першу мить йому здалося, що її очі займають все обличчя. Такі були великі й зболені. «Тьху ти...» — вилаявся про себе пан. І подумав, що з цією дівкою йому й поталанило, і не поталанило. Була вона дуже цютлива, відлюдькувата і якась... гордовита. А чим вже їй гордувати в її становищі? Підступитися ж до неї вдалося тільки за допомогою вина. Вона впивалася до нестями й тоді нагороджувала любовцями, не відомими Казимирові раніше. Тільки зо два рази прошепотіла якась інше, не його ім'я. А по тому ставала знову як горіх серед колючого гілля. І кілька разів панові спогадувався ніжик із скіска. Було смішно, а трохи й лячно. І все ж... Є щось у цій дівчині. Була б вона шляхтянкою... Просто якби він був молодший і зумів закохати її в себе. Незвичайними розповідями, хоробрістю, чоловічою силою, ніжністю, подарунками. Про таке він колись мріяв. І такого йому не стрілося. Спочатку війна, та й був живий татусь, він сидів у цьому маєтку.

— Чого ти така, неначе тебе ведуть на страту, — гарикнув Казимир, бо ж згадав, що саме Владислав помітив осмоту цієї дівчини. Лукинині губи смикнулися, з темно-вишневих стали білими, а з куточків очей скотилися дві сльози.

— Я... я в тяжі, — прошепестіла вона.

Пан наморщив високе чоло.

— Ну й біда мені з цими дівками, — спробував повернути все на жарт. — Ледве з якою пересплю, уже й понесла. — І осміхнувся погордливо, хижо. Хоч насправді це була четверта дівчина, яка завагітніла від нього. Стояв, роздумував, що робити. Відправити в Піски чи Козине? Так Піски зовсім маленьке сільце, а в Козині вже троє чукають байстрят. Треба видавати заміж. Тут, у селі.

— Ти підеш заміж? — запитав голосом, що не викликав заперечення. — За кого б ти хотіла вийти заміж?

— Той... не візьме мене.

Пан зареготав. Наче трошив горіхи голими руками.

— Накажу — візьме. Та й без наказу. За кого б ти хотіла піти?

— За Філона.

— За якого Філона? — А сам поморщився, бо пригадав, що саме це ім'я шепотіла Лукина в п'яній гарячці кохання.

— За Філона Мальованого... — і знову затнулася. — Але він, мабуть, не хоче.

— Нехай спробує. Та й кажу ж, ще сам прибіжить. Знаєш Лимарів хутір?

— Отого, що згорів у хаті?

Лукина гаразд знала хутір козака-полісовщика Лимаря. Він був вольний козак, бездітний, і коли померла дружина, порядкував сам, сам і піч топив — та й згорів разом з хатою. А все інше лишилося: дві комори, клуня, хлів лісяний і хлів рублений, саж, погребі, великий сад.

— Знаю, — прошепестіла сухими губами. — Лимар був вольний. — Ага, був. Я купив обійстя. — (Збрехав і не моргнув оком, просто всю Лимареву землю і хутір прирізали до панського поля). — Дарую тобі його і ще п'ять десятин землі. Хату збудуєте самі.

Казимир аж запишався власною щедрістю. Ще жодній покритці, навіть жодному найзапопадливішому слугі не давав такого дарунка. Сам не знав, як це сталося. Либонь, вчинив так, бо й досі кипів у думках проти Владислава, який би зроду-віку не проявив такої великодушності й щедрості. А ось він... хоче — дарує обійстя, а хоче — викачають намазану дьогтем дівку в пір'ї і вивезуть у гнойовому возі за село.

— Рада? — помолоділо блиснув очима.

— Рада, — тихо мовила Лукина й ледь вклонилася панові, але в очах її роїлася якась неспокійна думка.

— Останні два рушники можеш залишити собі. Пов'яжеш ними старостів. Старшим старостою буде сам осавул Лизько. — По тих словах повернувся й вийшов, сподіваючись, що вже ніколи ні в серці, ні в пам'яті не зрине спогад про Лукину, як не зринають вони про всіх інших покинутих ним покриток...

II

Осавул Лизько зайшов у двір Мальованих попереду овечок, що бігли з паші й збивали куряву, і вже тут передихнув, зняв шапку. В нього на тім'ї блиснула лисина, він витер шапкою спершу її, а далі обличчя й розгладив вуса. Він бачив, що Філон пішов у береги, але не завернув його, вирішивши, що краще спочатку побалакати з його батьками.

— Драстуйте вам у хату, з п'ятницею будьте здорові, — мовив Лизько нечувано ласкавим голосом, одразу ступаючи до покутя. Лизько — високий, худорлявий, трохи сутулий у плечах, з широким, неначе праник, обличчям і неприємними очима. Колись, кажуть, ті очі були й добрі, й ласкаві — звичайні людські очі, але за роки осавульства все тепло з них вивіялося, осталися попіл і саж. Текля і Василина саме ставили на лежанці опару. Оникій і Йосип до вечора вали солоною таранею з галушками (Філон повечеряв раніше). Всі посхоплювалися, зацікавилися.

А Лизько, сповнений самоповаги й добродійства, яке мав учинити, сів на лаві, поклав біля себе шапку й сказав:

— Тісна, тісна у вас хата, але скоро тут попросторішає.

— То ж яким побитом? — обережно запитав Оникій, витираючи долонею ріденькі вусики.

— А таким-от, що треба вам женити сина.

— Самі про те клопочемось, та... — Оникій скрушно ударився в поли.

Лизько всміхнувся й крутнув вуса.

— Приніс я, Оникію, в твою хату велику радість. З панської ласки йду до тебе в старости.

— Ой, — вхопилася за сухі груди Текля. — Василина ж мала ще. Лизько вдоволено засміявся.

— Треба слухати вухами. Не сватом прийду, а в старости.

В хаті запала насторожена тиша.

— Кого ж це мені сватають? — обережно запитав Йосип.

— Не тобі, а Філонові.

Всі, хто був у хаті, спантеличено поглядали одне на одного. Лизько потішився переляком господарів, суворо сказав:

— Василю, вийди з хати.— І, коли за дівчиною зачинилися двері, поважно мовив: — Будемо сватати Грищенкову Лукину.

— Ткачикову? — перепитав Йосип.

— Ткачикову.

— Це ту... покритку, — йойкнула Текля й заплакала. — За віщо нам, за віщо нам такий страм і така кара?

— Ану вмовкни, — гарикнув осавул. — Добра мені кара. Пан за нею оддає Лимарів хутір і ще п'ять десятин землі!

І знову в хаті запала тиша, але вже інша, надійніша, світліша.

— А це... не жарти? — обережно мовив Оникій.

— Я оце прийшов би жартувать, — обурився Лизько.

Йосип, що сидів із розтуленим ротом, мовив:

— А-ж не віриться. Коли б оце мені...

Оникій теж стрепенувся:

— А може, нехай сватається Йосип. Він старший.

— Сказано — Філон.

— Філон так і Філон, — одразу здався Оникій — Воно справді, Текле, діло трохи таке... Але ж цілий Лимарів хутір. — Звідки будете її сватати?

Осавул знизав плечима.

— З дому, вона вже вдома.

Текля перестала голосити й, було видно, погодилася в душі на таке. Хоч, звичайно, було їй і кривдно: сподівалася, що поодружують-ся сини нехай і не на найкращих дівчатах, нехай і не на красунях, але на чистих, не з панських покоїв. Та що робити. Добре, хоч таке. Добре... якщо добре. Вона перша й сполошилася:

— А якщо Філон не захоче?

— Як-то не захоче, — здивувався осавул. — Пан наказав. Кличте хлопця.

Йосип пішов і по якомусь часові вернувся з Філоном. Було видно, не втерпів, дорогою все йому розказав. Бо Філон не привітався з осавулом, не зняв шапки, а став у порозі й прорік:

— Я женитися ще не буду.

Його лице дивно мінилося.

— Як це ще не будеш? — не зрозумів осавул.

— А так. А на Лукині — то й ніколи.

І зціпив зуби, аж потемніли вилиці з молоденьким, лише кілька разів потятим бритвою пушком.

Осавул спантеличився. На таке він не сподівався.

— Та ти знаєш... ти знаєш, що мелеш, — мовив навіть не погрози-ливо, а злякано. — Та тобі... Та тебе...

— Скажіть панові: я не одружуся на Лукині, хоч убийте.

— А коли б на мене... — сказав Йосип.

— От і женися, — витиснув крізь зуби Філон.

— Сину, змирися, — просив батько.

— Ми його змиримо канчуками, — погрозиливо мовив Лизько.

— Я все одно на Лукині не одружуся, — сказав Філон, і така була в його голосі затятість, так яро палали його очі, що осавул взявся за шапку. Його провів на вулицю Теклин плач.

— ...Як це не хоче одружуватися? — здивувався на Лизькову оповідь пан Казимир. — Приведіть його сюди.

Двоє гайдуків привели Філона. За пановою спиною стояв Ян.

— Чому це ти не хочеш одружуватися на такій гарній дівці? — здивовано й мовби м'яко запитав пан.

— Бо... не люблю її, — одказав Філон. — Стояв на блискучій під-лозі, широко розставивши ноги в стоптаних постолах, і стояв міцно.

І сам був міцний — шия бронзова, лице смагляве, відкрите. Це дра-тувало пана.

— Але я велю.

Філон мовчав.

— Утямив?

— Над нами, пане, ще є бог, а він мені не велить, — сказав Філон, не опускаючи очей.

Ці слова привели пана в нестямний гнів.

— А я наказую... І тобі, й твоєму хлопському богові. Слово гонору, ти візьмеш Лукину за жінку.

— Не візьму, хоч убийте.

— Візьмеш! — верескнув пан Казимир і затупотів ногами. — На конюшню його.

Гайдуки підхопили Філона під руки, потягли з покоїв. Вже зайшов вечір, і на конюшню принесли дві свічі. При їхньому хисткому світлі його й били. Форкав у міцній загорожі жеребець Нерон, бив копитом у дошки. Гайдуки хльоскали канчуками тільки на півсили. Один навіть попросив Філона: «Ти кричи». Філон не кричав. А тоді на ко-нюшню прийшов Ян, став у дверях, схрестивши на грудях руки, й батоги засвистіли на всю силу. Коли Філона підвели з старої лави, сорочка прилипла йому до тіла.

— Ну! — процідив крізь зуби пан, що став у дверях, взявшись у боки руками. — Гарні в тебе бояри?

— Це, пане, не мої бояри, а ваші.

— Що-що? — не зрозумів пан.

— Кажу, що на моєму весіллі бояр не буде. Бо не буде самого весілля.

— Засічу до смерті і мертвого женю...

— Хіба що мертвого.

— Гайдуки!

— Ваша світлосте, — зашепотів за Казимировою спиною Лизько. — Я хочу вам щось сказати.

— Що ще там? — невдоволено озвався пан, але ступив у темінь.

— Є ще один спосіб, — проникливо, лакейським голосом шепотів осавул. — Колись, пам'ятаю, одного харцизяку пан випитували про золото... Замкнули на ніч у порожнім вітряку і запустили вітряк. Воно, знаєте, порожній, він гуде, як гаспид. Камінь шкиргас, іскри сиплються. Ну, як у пеклі. Вже за півгодини застукотів той у двері й зізнався.

Пан замислився.

— Що ж, мені одного млина не шкода.

— Та отой, крайній, од шляху. Він уже старий, камінь з'ївся, міняти треба. А воно вітрець набирається.— Йї підняв над головою руку, заохочуючи до того й пана: мовляв, подивіться, який вітер.— Пан руки не підняв, посмикав себе за вуса й сказав:

— Рофі. Тільки варту постав, бо він, бачу, такий, що й втекти може.

— Не втече,— пообіцяв осавул.

На драбинчатім возі четверо гайдуків і осавул привезли до млинів Філона. Він не знав наміру своїх катів, одначе здогадувався, що вигадали вони щось надто лихе, й збирав себе на силі. Лють клекотіла йому в грудях, боліло серце, а на ньому закипали сльози. «Якби вона хоч не сміялася» — ця думка не полишала його голови, вона й тримала на чорній, важкій струні.

Осакул відімкнув млина, гайдуки впхнули туди Філона й зачинили двері. Філон зітхнув заспокоюючись. Бо ж залишився сам. А що в млині... То що ж.

Пахло мливом і мишами, млин ледь гудів — вітер набирив сили й свистів у крилах. Зверху щось шелеснуло — Філон подумав, що то пугач або який інший птах знайшов собі тут прихисток на ніч. І враз підлога під ним гойднулася, заскрипіла, він відчув, що повертається разом з млином. Гайдуки розвертали вітряк проти вітру. А далі млин загудів, заревів, неначе сто чортяк вхопилося за його крила, заскреготів, зашкірготів камінь, й іскри з-під нього бризнули такими снопами, що Філон відсахнувся й боляче об щось ударився головою, поточився й упав. Тримаючись за дошки, підводився і з жахом дивився на полум'я, яке рвалося з-під каменя. Філон подумав, що з хвилини на хвилину спалахне млин і що він згорить разом з ним, почав хреститися. Однією рукою хрестився, а другою тримався за стінку млина, закусивши губи. А млин торохтів, а млин верещав, реготав, жажкав полум'ям, здавалося, він зірвався з припону й мчить кудись, як навіжений. Філонові рвонулося в грудях, непереможна сила штовхала його до дверей, він уже й поповз до них, і враз у його голові кольнуло, мов розжареним цвяхом: «А вона ще й сміялася». Він поколінував у куток, де лежало кілька мішків з-під борошна, упав на них, накрив голову руками й затих.

Опівночі горішній камінь стерся, вломився, тріснула вісь, млина заклінило, й вломилося крило, вітряк затих, тільки гудів під буряним вітром, неначе скаржився на свою долю. Коли гайдуки відчинили млина, Філон спав на мішках. Камені так і не перемололи його зятятості.

А рано-вранці у фільварок прибігла Лукина, вона добилася до пана й просила, щоб з Філоном її не одружували. Цілувала панові чоботи, а він бридливо відступав і сказав, оширивши зуби:

— Я дав слово. Воно — непорушне. Сьогодні вдень чекай старостів. Вінчатися — увечері.

Старости були в китаєвих шапках з квітками і в червоних жупанах, вони вели молодого до молодої, за ними їхало ще двоє гайдуків на конях, і коли Філон в одному місці кинувся до плоту, його шию захльоснув аркан.

— Татари, татари,— тільки й сказав він, а сам вирішив, що вінчання не буде.

Світилок теж було дві — з васильками в косах і з свічками із ярого воску та шабельками в руках. Пан наказав, щоб все було по закону. Філон ще встиг вирвати в свата хліб і вкинути в криницю, але принесли інший хліб. До церкви молодих привезли на возі, а через подвір'я молодого вели два боярини, тримаючи за відкидні рукави жупана. Позаду йшли ще два боярини-гайдуки й впирали Філонові в плечі два пістолі. Пан сказав перед цим: якщо укоїш щось, відмовишся шлюбувати Лукині в останню мить, бояри натиснуть на курки.

Літній, тілистий піп увесь трусився, й трусилися в його руках вінці, й ходуном ходило евангеліє. Голос йому зривався, він заїкався й часто заглядав до книги, бо пам'ять йому відмовила, на молодих не дивився, і молоді не дивилися одне на одного, у Філона в самого очі були як цівки пістолів, а Лукина свої очі виплакала, й на тому місці темніли дві чорні ями.

Піп підняв хреста й запитав молоду, чи шлюбує вона своєму майбутньому мужеві, і Лукина прошепотіла сухими, як торішне листя, губами: «Шлюбую». Далі він запитав те саме у Філона, той довго мовчав, і затіпався піп, і напружилися старости-гайдуки, дужче вперли в спину молодому дула пістолів, і тоді Філон проказав голосно: «Шлюбую». Щоправда, перед цим пошепки мовив богові, собі та панотцеві «не». Панотець удав, що не почув того «не», й дав цілувати хреста. По тому молодих одвезли на їхне обійстя. Стояла глуха ніч, далеко за лісом моргала блискавиця, глухо цокотіли колеса, й цокали підкови коней під верховими гайдуками. І глухо, порожньо було в Філонових грудях, він чомусь дослухався, чи не чути грому, але і небо, і обрій німували. Їх завели до великої, на дві половини, рубленої комори й замкнули там. В першій коморі горіли дві свічки, стояв стіл, і на ньому — весільна вечеря. В другій коморі біліла шлюбна постіль. Філон побачив її й здригнувся. Лава в коморі стояла тільки одна, при столі, вони посідали на неї, кожне з свого кінця. У Філоновім серці все вже перегоріло, не було там ні злості, ні гризби, він сидів, схиливши голову на жупан з весільною квіткою, й дихав важко, наче йому щось горіло в грудях. І всі думки покинули його, всі мислі й замрії, знав тільки одне: це несправжнє весілля й несправжня жона сидить у тому кінці столу.

А несправжня жона, Лукина, зіщулилася, наче покалічена пташка, й боялася ворухнутися. Філон мовби й не мав на неї зла, й не міг пробачити чогось. Змайнув йому в голові спомин про криницю, про дівчину з відрами на плечі, й він скрипнув зубами. Було жаль себе, й почував страшну оскаргу на долю, а ще почував люту злість на пана. Так сиділи довго. І хоч Філонові здавалося, що світ для нього померк, але він існував і нагадував про себе звуками, кольорами, запахами. Тепер вже десь там, далеко, погримували грим, і миготіли свічки, які вже згоріли більше ніж до половини, й дратували Філона запахи виставлених на столі страв. У нього в роті за два дні не побувало й ріски. І спрага мучила. Пекло під серцем. Губ потріскалися й були сухі, аж гарячі. Перед ним стояв куманець з горіл-

кою, він повільно, щось спогадуючи, налив у чималий глиняний кухлик. Почав пити і враз подумав, що йому лишається тільки одне — впитися. Випив один кухлик горілки, і другий, і третій, і четвертий. А до страви так і не доторкнувся. Й коли зашумувало в голові, коли свічки й тарілки попливли кудись убік, він устав і, похитуючись, пішов на другу половину комори. Стягнув з ліжка ліжник, узяв подушку й кинув у куток. Повалився на неї, але, хоч який був п'яний, заснути не міг. У голові стояла дзвінка порожнеча, в якій важко, зі скрипом, оберталося якесь колесо. А потім хтось білий опустився біля нього на коліна, заломив руки й бився головою об мостини, молячись до нього, наче до бога.

— Не винувата я, Філон, не винувата. Ти повір. Просила я його, щоб не неволив тебе до шлюбу, у ноги падала. Горечко нам, горечко, загинули ми обоє, але я не винувата. Не віриш? Бий мене, убий, тільки не дивися на мене таким звіром, не муч мене своїми страшними очима. Убий — і поховаєш зі мною ганьбу мою, й покохаєш якусь іншу дівчину. Ти молодий, сміливий, гарний. Бий мене, катуй... — І тягнулася до нього білими руками, й обіймала за шию, й притискала тугими грудьми, й росила його обличчя сльозами, й вицілювала ті сльози, й Філон незчувся, як... узяв її. Раз, і вдруге, і втретє. А вранці прокинувся, й бив її тирансько, й знову пив, і знову спав з нею. Лукина проклинала свою долю й, звикла до любовців та ласк розбещеного милосника, гаряче обіймала придбаного під пістолями мужа. Тими обіймами не стільки притягувала, скільки відштовхувала, бо Філон повсякчас пам'ятав, хто її навчив тих ласк. Так тривало три дні й три ночі.

А вранці четвертого дня Філон постукав у двері.

— Чого тобі? — запитав гайдук, що відчинив їх.

— Не вік же мені сидіти в коморі, — понуро мовив Філон, дивлячись у землю. — Треба щось і робити. Он тин похилився...

— Давно б так, — сказав гайдук і показав, де стоять заступ, граблі та вила.

Філон підвів голову. Сонце світило, як і колись, як і колись, їхали з поля вози, везли до фільварку ранній, скошений на горбах, ячмінь, і чорними скиртами стояли панські клуні та обори, до них було зовсім недалеко.

Увесь ранок він порався біля тину. А опівдні приїхав верхи Ян і забрав з хутора гайдуків. Він подивився на Філона, й погляд той видався Філонові трохи дивним.

Не було в ньому погрози, чорної злості, навпаки, в глибині темних криничок причаївся сум.

III

Увечері загорілися одразу дві стодоли і клуня. Одна стодола — ціла, в ній був складений ячмінь, друга, у якій лежав овес, не викінчена до верху. Клуня ж була напівпорожня, в засторонку лежало трохи торішньої соломи, ось у ній найдужче й розгулялося полум'я. Воно гоготіло й вило, підхоплені вітром палаючі кулі злітали високо в небо, їх відносило в поле, в сторону лісу. Пощастило панові, казали люди, які спостерігали пожежу з села, що вітер з поля.

На пожежі металися дворові, гайдуки, накривали мокрим ряднами звернені до пожежі дахи конюшні та ще одної клуні. Спробували гасити й стодоли — нічого не вийшло. Там було справжнє пекло. Здавалося, полум'я лижє темні важкі хмари, його відсвіти лягли на річку, й вода в ній набралася червоної барви.

Пан Казимир спочатку гасав верхи, а потім оддав коня, став біля огорожі саду й звідти погукував на двірню. Одначе він тільки заважав, справжній лад усьому давав Лизько, йому допомагав економ. Вони розташували людей ланцюжком, ті подавали відрами воду од криниці, якою поливали стайні та комори, інші ловили розжарені вікті соломи й затоптували їх, ще інші баграми відтягували вбік палаюче колоддя з клуні, верх якої незабаром упав, піднявши високо полум'я, від чого всі поточилися назад, а пан затулив обличчя долоною. Але не тільки пожежу гасили гайдуки. Вони гасали по чорному дворищу та в парку, шукаючи палія. Бо один гайдук на самому початку сказав, що бачив, як хтось побіг од стодол до саду. Не в поле, звідки міг перебігти в ліс, а до саду. Тепер кілька гайдуків стерегли дорогу в поле, інші металися по садку. Вони перегукувалися, присвічували смолоскипами під кущі, заглядали в кожне дупло, обдивлялися кожне дерево.

Філон лежав під кушем жостеру, зіщулившись у грудочку, підбавши ноги. Серце гупало йому в грудях, губи здерев'яніли, він молив бога, щоб його не помітили. Стодоли і клуні підпалив він. І побіг до саду, якась невідома, всевладна сила вела його туди, він хотів побачити пожежу зблизька, побачити пана, його переляк, його лють і безсилля. Він розумів, на яку небезпеку наражає себе, але не міг нічого з собою вдіяти. Він не продумав шляхів утечі, можливо, сподіваючись на оте «якось воно буде», його мозок, все його ество заплонили гнів і почуття помсти. Він був страшний, коли підпалював стодоли і коли вилами розносив у всі кінці вогонь. Тоді він увесь був тільки з помсти. А тепер — ще й зі страху. Неначе постріли, ляскали голоси гайдуків, хисткі вогні блукали по саду, розшукуючи його. І зараз Філон думав тільки про те, як йому врятуватися. Можна було пробратися до річки й залізти в очерет, але ж він заклякне, та й знайдуть там його. А плисти через річку не можна, вона вся світиться, неначе в ній тече не вода, а живе срібло. І тоді подумав, що єдиний шлях до втечі — біля самого палацу, де найменше сподіваються його здібати. Й коли кілька смолоскипів віддалені до річки, він увесь напружився й метнувся до палацу. Пролазив попід кущами, прикипав до дерев, майже вростаючи в шорстку кору дубів та кленів. В одному місці його хитнула спокуса — залізти у велетенське дупло в стовбурі липи, переборов її, присів у куточку між будинком та ганковими сходами. Дихав важко, в грудях йому клекотіло, в горлі булькало. Ловив кожен шелест, кожен шурхіт, кожен шепіт. Тихо! Тільки там, за будинком, лунають голоси й потріскує могутнє кострище. На мить у серці спалахнула радість — він таки помстився, налякав пана. Шкода, що вітер перемінився. Знову прислухався, відіпхнувся спиною од стіни, легким скоком помчав далі. Обминув клумбу, переступив низенький, до колін, штахетник, завернув за ріг і ледве не наштовхнувся на постать, що стояла спиною до нього. Вона була освітлена

тільки спереду й мовби вирізьблювалася на тлі заграви. Він скорше збагнув серцем, аніж впізнав, хто це. Все єство його затремтіло, щось страшне знялося в ньому гарячою хвилею й заплеснуло. В цю мить пан Казимир оглянувся. Те, що він побачив, вжахнуло його. Освітлена загравою, Філонова постать в саду була непомірно велика й страшна. Вона була мов гора. Пан Казимир закляк, рот йому перекошило, й останнє, що він побачив, були зубці вил-трійчаків, які зметнулися звідкілясь знизу.

Філон висмикнув вила, ще не до кінця тямлячи, що сталося. Сталося страшне, невідворотне, як присуд долі; його горло опекла ще одна гаряча хвиля, й він захрипів. І в цю мить почув тупіт чиїхось ніг позаду. Майже несамохіть викинув уперед руки для захисту й почув, як у них затрудило, як гострі трійчаки ще раз ввійшли в щось туге, пружке і вертке. Вила випорснули йому з рук. Він їх не шукав, а дивився на тіло, що корчилося біля його ніг. То був Ян, старший гайдук пана Казимира. Він кілька разів тріпнувся, перевернувся з плеча на спину, вимахнув рукою з розчепіреними пальцями. Його рука здригалася в повітрі, кудись показувала, і Філон на мить кинув погляд у той бік. І враз до його вух долинуло якесь булькотіння, якесь шамрання, що склалося в кілька слів.

— Нашо... ти... його. Я... мав... сам...

Філон не збагнув Янових слів. Та й не міг далі залишатися тут, він зігнувся й попід парканом подерся крізь кущі малини.

Розділ двадцятий

Сад аги Сулейман Кегає —
найкращий у всьому Карачаї¹.

Висока цегляна стіна розділяє його надвоє: внутрішній, маленький, з мармуровою чашею посередині, і зовнішній, великий, що тягнеться по горі вздовж дороги аж до голх сірих скель мальовничими кущами: срібнолистими оливковими та черешневими гаями, хашами фундуку, яблуневими та сливовими садками, а біля самих скель — величезним каштановим гаєм. Поміж фруктових дерев — стрункі ряди кипарисів, куші жасмину, мімози, герані, тису та розмарину. Птаство чманіє од тих запахів, не вгаває співами цілий день — воно, мабуть, злітається сюди з усього Анатолійського узбережжя, перехожі зупиняються під стіною, вдихають дармові благовогня.

Камінною стіною сад відгороджено од дороги. Дорога стара, покинута, хто зна, куди вона вела, адже вище вже немає жодної оселі, там пустельне нагір'я: громаддя каменів, поміж яких поплеллися хаші ломиносу, аспарагуса та схожих на дерезу кущів, у них кишма кишить гаддя та шмигають сірі ящірки. Вдень вони гріються на сонці, й треба бути обачним, щоб не наступити на скручену в клубок змію. З того боку нагір'я дуже круто обривається в долину, аж не йметься віри, що цю стіну здвигнула природа, а не рука людини. Глянеш униз — серце зупиняється од страху. Вже нижче, сажнів на сто чи й двісті, стіна починає спадати пологіше. В долині пасуться табунні корів та овець, але так далеко, що вони схожі звідси на мурах. З нагір'я видно й майже всю цю сторону — широку долину Маріци з обома притоками — Тунджою і Ардою, довгим Михайлівським мостом, фортецю Демір Таш, зеленуваті шпичаки мінаретів, величчу мечеть Селіма, майоліки бань та червоні і сірі дахи будинків.

¹ Передмістя Адріанополя.

Дорога спускається до міста, але звідки — сьогодні годі збагнути. Може, на нагір'ї колись стояла фортеця, та потім розвалилася? Або десь був узвіз. Тепер же, здається, вона спадає просто з неба. В її камінному ложі візирів невільники продовжали рівчак, по котрому шумлива дощова вода збігає у великий камінний басейн, а звідти по довгій трубі — в менший, мармуровий. Ще одна труба прокладена од нього на господарський двір. Рівчак продовбано давно, літ сорок тому. Тоді ще були молоді сад і ага Сулейман Кегай.

Великий камінний басейн став для Лавріна Перехреста безодньою прірвою, яка поглинала його силу. Двома велетенськими мідними глеками, прив'язаними до тичини, набирав з нього воду й носив угору під айву, оливки, груші та сливи. Вони зеленіли, Лаврінова та кількох інших невільників снага потроху переходила в них. Здебільшого працювали вночі та досвітками, коли в саду не було нікого. Вдень чистили рівчак, лупали камінь — зводили стіну од північного, й без того майже неприступного, боку.

Й раптом усе перемінлося.

Цвіли черешні, ще ніколи не закипали так білопінно, здавалося, вони почували, що їм судилася погибель. Мабуть, уперше ага Сулейман Кегай не насолоджувався тим запахом. Сидів у селямнику¹, за півтора місяця жодного разу не вийшов у сад. Що він там робив, чим струював час — ніхто достеменно не знав. Казали, що ага замкнувся із зайшлим деревішем — заплатив тому великі гроші, й спалювали удвох вишневий цвіт, плавили і лили у воду срібло — виворожували азі щаснішу долю.

Прогнаний з покоїв слуга-кальянщик розгадував візирове усамітнення простіше: ага топить не срібло у воді, а свою біду в горілці, й то не в ракії, а у вогненній козацькій, він мав до неї потаємну пристрасть ще раніше.

Все то були здогади, напевне знали одне: ага Сулейман Кегай попав у велику немилість. Він уже не був візиром і радником високої куббе-алти, з дня у день чекали, що за ним прийде асесбаші² з алебардщиками й поведе до Старого Платана. Тисячолітне дерево вже не родить горіхів, на нього вішають голови скараних високих сановників. Сулейман Кегай і сам не сподівався іншого. Адже не справдилася перемогою його рада великому візиру на погром козацької Січі, навпаки — погромлено яничар і татарську орду. Нікчемний хан випустив перемогу з рук. Уже був за крок од неї. Ага пам'ятав, яка несамоविта радість охопила султана й двір, коли з козацьких степів прискакали гінці з вістю, що замислене збувається. Запорукою того була привезена в подарунок султану молода красуня й молодий, дужий козак. Дівчину й козака султан подарував азі Кегаю. Вона мала стати двадцять сьомою наложницею візира, а козака ага на радощах поставив на легшу роботу — доглядати сад. Великий візир подарував азі чорного арабського коня з сідлом, обсипаним коштовним камінням і перлами.

¹ Селямлик — чоловіча половина будинку (тур.).

² Асесбаші — вищий чин у яничарському війську, виконував також поліційні функції (тур.).

Тепер ага Кегай не знав, чому по нього не йдуть алебардщики. Чи то при дворі забули про нього, чи вирішили ще й покатувати чеканням. Аллах послав людині одне з найбільших випробувань — чекання. Воно є солодке, коли йдеться про кохання, нетерпляче, коли ждеш звістки, нудне й дратівливе — вищого уряду, тривожне — невідомості, страшне — карн. Це дні й ночі, а часом і роки, коли кров засихає в самісінькому серці. Сулейман Кегай молив аллаха, щоб він забрав його ім'я з пам'яті султана і великого візира. Звичайно, пиніш-не його життя, надто після бурхливого, сповненого діяння крутежу при дворі, було життям хробака. Але ж ліпше бути навіть хробаком, ніж чорною землею. Сулейман Кегай зсохся й почорнів. І став вельми схожий на кажана. Втягнута в гострі плечі голова, довгі руки, а ще ж стесаний назад лоб, високі, гострі надбрівні дуги й маленькі очні вікна. Вдень спав у селямнику, а вночі тинявся по галереях і покоях, тулився лобом до загратованих вікон і подовгу дивився на зорі, що світили комусь іншому.

Азі весь час вчувалися кроки на сходах, а чорні тіні на стіні від власної постаті та постаті деревіша видавалися тінями алебардщиків. Та й все життя для Сулейман Кегай тепер було театром тіней, де ляльки підвішують до стелі й смикають за мотузочки. Він часто посилав деревіша, щоб той покрутився біля палацу (для того й тримав його, і платив великі гроші), може, довідається про що-небудь, давав золото на підкуп служників покоїв, деревіш оповідав усілякі нісенітниці — мабуть, приносив їх з базару, до палацу не ходив, а золото десь ховав. Він страшенно знахабнів, залякував агу, наїдався до блювоти солодоців, навіть курив з кальяна і пив вино, за що мав би бути спалений живцем. То тільки невірні можуть вживати той трунок. Ага мусив терпіти.

Колись багатий, пишний і гостинний двір Сулейман Кегай занепадав. Вже не гарцювали в ньому змії-коні, не шелестіли шовкові паланкіни, не галасували, викладаючи товари просто на розпечений малоазійський камінь, купці. Руйнація й запустіння панували в ньому. Пойнялися іржею залізні кільця на семи лискучих стовпах, до яких ще недавно прив'язували коней візиріві гості, голодно крикали, побрякуючи ланцюгами, приковані до даху два орли. Жалібно киркали та розліталися по сусідніх дворах і садах павичі, навіть собаки полюблялися забігали невідь-куди. Недавні візиріві друзі обходили двір, немов там лютувала бобонна чума. Давно втік ефес — помічник по господарству, розбіглися всі вільнонайманці, повтікали білі євнухи. Навіть наглядчі за невільниками, котрим платилося по два акчі в день і двічі в рік давали «на пояс», залишили подвір'я опального аги. Сусіди Сулейман Кегай, що жили нижче од нього й колись не осмілювалися похмуро глянути на високі зубчаті стіни двору, забили глиною жолоб у тому місці, де він повертав у сад, і тепер майже вся вода збігала до їхніх дворів. Розбестилися, не корилися навіть раби. Нікому було їх пригнути до роботи, нікому покарати — простора вартівня із сірого каменю в лівому кутку великого квадратного подвір'я стояла порожня. Вони впали у таку сваволю, що часом самочинно полишали подвір'я і йшли вниз до базару чи будь-куди.

Там, на базарі, вирувало життя, й вони вибірували його крихти. Тинялися поміж ятками, де стояв голосний мелодійний дзвін — майстри-бронзарі кували славнозвісні турецькі таці, мідні та срібні куверти для кави, щити та шоломи-місюрки, давали заробити якусь абищицю на грубій роботі; допомагали купцям вантажити товари, часом за жменю сушених слив, а часом падала у кишеню мідна монета, або ж просто ловили витрішки. Звичайно, там є на що подивитись: всілякий, ніколи не бачений крам, заморські, різані зі слонової кістки штукенції, чудернацькі, схожі на велетенські праці, риби, в яких обое очей дивляться в один бік, не менш дивовижні птахи в золочених та срібних клітках. Їх привозять заморські купці, а жалісливі правовірні купляють і випускають на волю під веселий галас дітвори. Чорних, білих і жовтих рабів купляють теж, але на волю не випускають. На тому ж базарі на тонких мотузках, натягнених між високих платанів, ходять заїжджі акробати, внизу під платанами ведуться несамовиті танці дєрвіші: й вогонь п'ють, і залізо жеруть, борються на потертій килимці борці, грає на сазі меддах — бродячий музикант, є там пребагато всіляких інших див. І вештається сила-силенна різномасного люду: од чорних безмовних арапів у червоних фесках та галасливих обірваних турецьких і грецьких циган у жовтих жилетках до молодих європейців з довгими чубами, в батистових сорочках з мереживами та вузьких штанях з едбабу.

В тому натовпі легко заблудитися, там ніхто не запитує, чи ти прийшов з хазяїном і ненароком одбився од нього, чи приволікся сам. Лаврін базару не любив, вельми рідко туди ходив. Високий, худий, ошмалений сонцем, вже й сам схожий на турка, байдуже перебирав очима увесь Схід.

Базар гомонів усіма мовами, кольорився всіма барвами й щоразу нагадував йому про рідний край, рідну мову й рідні звичаї. Хвилний краденої волі падали тяжкими удавками на серце, кричали криком про вічну неволю, про осоружну чужину.

Катівницькими муками було також думати про те, що ось тут, поруч, живе твоє сплюндроване кохання, що доля ніби на сміх звела вас для вічної й тяжкої розлуки. Пекуча злість, од якої кидаються на вістря списів чи гризуть грати, перегоріла, її переломили втома, голод, нудна сірість неволі. Тільки іноді в якомусь подиві дивився на величезний будинок з широкими вікнами за зеленими ґратами — невже за якимось із них живе Киліяна? Та сама Киліяна... його Киліяна... й руки несамохіть кришили камінь.

Дивно й незбагнено влаштована людська душа. Коли б Лаврін нові хто-небудь відгадав отаке майбутнє, він би ніколи не повірив, що зможе жити на світі. А от жив. Час перетер його думки, як жорновий камінь зерно. Може, тому, що й сам вергав каміння, носив велетенські глеки з водою, сьорбав брудне пійло. Жив... Хоч і не мислив жити. Коли його везли по морю і море починало кидати кораблем, він благов його: «Втопи». Упирився ногами в дошки, щоб виломити їх, але вони були міцні. Його привезли в сад, коли він уже підупав на силі, її виссала тяжка дорога та довге сидіння в кам'яному мішку, й мав поруйнований нещадними щимками долі дух. На силі повільно набирив, а духом не зводився. Він уже не почував і свого кохання —

палке, гаряче, воно було ніби з чнеїсь розповіді, котру чув давно. Чорнобрива, смаглява Киліяна лишилася там, за морем. Її сміх, її мова лунали на зеленій луговій галявині серед лісу. А тут, за обвитими плющем стінами гарему, жила якась інша дівчина, котру Лаврінові було невимовно жаль і по котрій плакав серцем. Після того, як їх привезли в Козлов, він не бачив її жодного разу, хоч пливти на одній галері й були подаровані одному туркові. Та він і не жадав бачити її. Весь світ для Лавріна здавався затканим сірою павутиною, він ні на що не сподівався й нічого не чекав. Найтяжчими були ночі в темнім хліві на перетрухлій просяниці. І в заплющені і в розплющені очі плив зеленій світ, пливло колишнє життя, й тоді чув рідну мову, зринали знайомі обличчя: дядька Сироватки, Кайдана, Дороша Бруса, а найчастіше кошового отамана Сірка. Може, думкою про нього, про Січ і тримався на світі. Бо ж по тих думках почував, ніби припливало сили. Перехреста часто непокоїло: чи згадає його кошовий? Що-правда, він приходив до нього в спогадах не кошовим, а добрим дядьком Іваном. Якось прокинувся й довго не міг оговтатись, де він. Сон вихопив його звідси й переніс у завшаний зброєю прикомірок кошового. Вони сиділи з отаманом, але той не розповідав про походи, не навчав військової науки, а... тасував карти. Так, вони різалися в карти. Чому приспало саме це — дрібне, випадкове, а не щось значне, велике? Хтозна. Може, що Іван Сірко у прикомірку ставав не суворим кошовим, а дитинно простим, по-козацьки запальним і нестримним, як і він сам, Лаврін. Сірко приховував цю маленьку пристрасть від усіх. І Лаврін теж. А грали вони запекло, іноді сварилися, кілька разів Сірко навіть рвав карти. Але одразу відходив душею, й по тому було весело обом.

Оце щасливе відчуття — не гри, а спочинку після запальної гри — навідало Лавріна. І йому було так хороше, так радісно, що коли цей настрій розбився об холодний камінь, він трохи не заплакав. Уперше за весь час полону. Спомини йому завжди рвали серце на шмаття, по тому боліла голова й світ виповнювала ще важча похмурість.

Та неждано в чорному потоці безнадії та безпросвітності зблиснув йому промінь, збудив до життя. Опала Сулейман Кегая повернулася для нього та Киліяни несподіваним боком. З перших днів, тільки-но Сулейман Кегай привів нову наложницю, старша жінка аги занепокоїлася. Вона знала, що серце аги давно погасло для кохання, сім літ не мав він нової наложниці, а інші всі давно були ткалями й вишивальницями — не виганяти ж дармових робітниць (візир був дріб'язково жадібний), та й не хотів він нікому признаватися у старечій безгрішності, проте чорнооку козачку не одіслав у вишивальні кімнати, а наказав поселити окремо й часто заглядав до неї, купляв подарунки і навіть сам учив говорити по-турецьки. Й тішився, що козачка легко переймає турецькі слова. Вона зізналася: її мати — татарка й іноді, на досаду батькові, вчила говорити по-татарськи і по-турецьки, аби відтрити її од батька й мати змогу розмовляти з нею не знайомою йому мовою.

Два білі євнухи стерегли Киліяну й не пускали до інших покоїв. Низенька постіль, висока кадильниця для пахощів, мережане вікно, а за ним — гілка чинари, то увесь її світ. Навіть не знала, яке то

дерево. Повільно обзвичаювалася, верталася до життя, повільно виходив з неї страх. Хоч ще довго стояла в очах жахлива дорога, надто подорож на каторзі. Старий корабель скрипів на хвилях, вона сиділа в дощатій будці й слухала той скрип. У будці-домовині. Й вивертало її нутроші, й навіть молитва не лягала на серце. А виведуть на палубу, погляне на водяні гори, які ходять ходуном, і обійме її такий страх, що знову проситься в буду. Аж не віриться, що все те буль, і вдячна вона цьому старому чоловікові за його безгрішні ласки, за солодоші й за тихі слова. Адже відала, як важко живеться іншим невільникам.

Тепер старша жінка й інші жінки стали боятись, щоб часом не спалахнув під повіями північного вітру присипаний попелом жар, щоб не відмолодилося для кохання серце аги. Адже знали — таке траплялося. Хто відає, які несподіванки можуть тоді спіткати їх. Чи не почне вилущувати ага для неї солодкі зернята, а їм кидати лушпини?

Проте, приголомшений нещастям, ага забув про нову наложницю. Або намагався забути, адже кожною своєю з'явою дівчина нагадувала про лихо, що впало на нього. Вона була для нього мовби чорним талісманом долі. Стара жінка втямила: приспів її час. Вона наказала спровадити нову наложницю з гарему, одвести на пташарню та приставити до роботи. Жінки й наложниці гарему кілька днів повторювали дотеп старшої жінки: «Нехай біля неї булькочуть індикі, а не наш повелитель». Та по всьому упадку, по тривозі, яка оповивала дім колишнього візира дедалі більше, незабаром забули про неї й вони. На той час велику, оббиту мідною бляхою хвіртку двору Сулейман Кегая стали обминати не лише недавні друзі аги, а й продавці м'яса, риби, вина й навіть мулла. На базар посиляли недорікуватого вільноодпущеника Арслана з рабами, які раділи тому, що сталося, поспішали кожен зачерпнути якомога більше, нехай і примарної, волі. Їх уже не замикали на ніч, вони не боялися присісти без діла десь у куточку на мощеному тесаним камінням подвір'ї чи зійтися в гурт та поточити лясю. Здебільшого греки перешіптувалися з греками, поляки з поляками, черкеси з черкесами, українці з українцями. Всі розуміли, що цей попуст — тимчасовий, що так довго не триватиме, й намагалися вгадати, у який бік крутоне їх доля й яким робом можна запобігти найгіршому лихові.

В ті дні й зустрілися Лаврін з Киліяною. Думка пробратися на пташарню заволоділа Перехрестом, як тільки він довідався, що Киліяну спровадити туди. Пташарня — на іншому дворі, там стояли й конюшня, і хлів, у якому відпоювали молоком молодих телят, і голуб'ятня, — туди навіть в'їзд з іншої вулиці. Од головного двору в малий вела довга стежка між двох мурованих з каменю стін. До одної прилягав сад. З камінного басейну саду в скотарський двір спадала череп'яна труба, по ній, наливаючи спочатку в камінний жолоб, подавали воду для коней, телят, качок. Коли води текло мало, звідти приходив сваритися конюх Харіліс, низенький, круглий, як грецький кавун, циган. Мав круглі плечі, пухкі, — зроду не скажеш, що Харіліс конюх, — руки, круглу голову. Ту його подобу до кавуна ще дужче творили смугасті куці штани й старий, обрізаний вище колін халат. Одначе очі в Харіліса гострі, глибоко заховані, вони то

посміхаються елеїно, то стають як пістольні цівки. І все він цокає язиком, все до чогось приглядається, неначе хоче вкрасти. А може, й хоче. Циган же! Харіліс не обходив кружма, коли простував до саду, а ставив ногу в ремінному постолі у заздальгидь видовбану в мурі пічурку, підскакував, хапався руками за верх й вилазив на нього, тоді по стовбуру яблуни спускався додолу. Циган був відчайдушний і любив небезпеку. Вертаючись назад, ніс у пазусі кілька яблук, персиків, слив — що потрапило під руку. Харіліса побоювалися інші невільники, бо, опріч усього, він мав ніби якийсь привілей, йому прощалося таке, за що інші по місяцю б носили синці од кнута-шестерика. Мав якусь заслугу перед агою або управителем його маєтку. Й був він неохайний. Й не стільки зовні, скільки в душі; поналипало там бруду — не одмити ніякими найсвятішими водами. Це вловлювалося з одного погляду. Дуже неприємні очі в Харіліса й усмішка теж, вона свідчила: його можна намовити на будь-який підступ, підбурити на будь-який злочин. Либонь, і мав їх за плечима добру в'язку. «Що в тебе є на обмін? Що даси?» — чіплявся він до Лавріна. «Дулю з маком», — відказував Лаврін; циган, хоч і не розумів, що йому каже козак, гаразд розумів його красномовний жест, і цокав язиком, і погрожував поглядом.

Харілісовим лазом і скористався Лаврін. Він вибрав час по обіді, коли конюхи й телятники розбрелися хто куди. Їхня з Киліяною перша стріча була радісна й тяжка воднораз. Киліяна, яка саме несла качкам у коритчатку запарену просяну полову, перемішану з ряскою, забачивши Лавріна, зойкнула, впустила коритчатко й затулила руками обличчя. Будь-кому збоку видалося б, що вона мусульманка й ховає лице од незнайомого мужчини. Качки вирували біля її ніг, кахкотіли, били білими крильми, клювали по ногах червоними дзьобами, а вона мовби стратила мову. Лаврін теж не знав, що казати. Дивився на Киліяну, й серце спинялося в грудях. Був худий, в обтріпаних, коротких, до колін, татарських штанях, широких ззаду й вузьких попереду, і в грубій турецькій матроській сорочці. На Киліяні — одяг новіший і чистіший, але теж старий і замицьканий. Жовті штани та голуба сорочка, підв'язана крайкою. Чудний був той одяг, і чудною здалася йому Киліяна. Він дивився на неї радісно, крізь сльози, й очужило; ці почуття мішалися й опановували ним по черзі, й не міг знайти зладу, не міг заспокоїтись. Йому аж не вірилося, що це стоїть Киліяна. За тисячі верст од рідного хутора, на чужій жовтій землі, в чужому, не жіночому, одязі. Його Киліяна... Його чи не його? Врешті Киліяна розтулила руки.

— А я думала, якийсь турок.
Лаврін справді засмаг до чорноти, до того ж був без шапки, коротенький чубок нависав стріхою. Коли його привезли на турецький берег, то, як і всіх інших невільників, одразу поголили, тепер волосся ще не одросло.

Киліяна враз засміялась своїм словам. Навіть сміх був не її. І слова теж. Хіба таких слів чекав?

Лаврін стояв незрушно, він був здивований і зляканий. Проте втямив: ці слова, цей сміх нічого не означають. Киліяна сама не втямив, що каже і чого сміється. Наступної миті дівчина заплакала.

Лаврінові ж невидимі гарячі пальці стисли горло, в грудях запекло, до болю схотілося втекти кудись, заплакати й собі. Він зціпив зуби.

Киліяна ще трохи поплакала, а тоді втерла кінцем старої аби обличчя. Иржав у стайні жеребець, бив копитами, — дурів од застою, йому одгукувались інші коні, біля воріт зупинилися якісь правовірні, голосно розмовляли про те, що ага раніше мучив людей, а тепер мучить скотину. Лаврін і Киліяна сховалися біля пташарні за купою хмизу.

То було їхнє перше сховисько. Потім він приходив туди до Киліяни ще кілька разів, а тоді вмовив її увечері втекти до нього в сад.

Прихистком їм стала зелена галявина в кінці саду, на якій в кількох місцях сіріли велетенські камені. Якось там залишилися на ніч і потім залишалися часто. Спізнали найбільшої близькості, яка буває поміж чоловіком і жінкою. Щоправда, вона була не такою, якою уявлялася Лаврінові колись. Чуже небо, чуже повітря, чужі шелесті мовби сковували його. Колись він думав, що то буде суспіль царство забуття, а та, найперша, мить буде миттю вознесіння на небо... Ще важче було Киліяні, яка раніше так само інакше уявляла цю мить. Адаже уявляла!

...Дружки проведуть її до світлиці і розплетуть косу, проведуть сумовитою піснею, в світлиці стоятиме шлюбна постіль з мережанним простирадлом і вишитими подушками, свічка й ікона.

...Боже, яка глевка, задушлива ніч, які великі зорі, що мовби підглядають за ними. Кохалися похапливо, невміло, соромливо. І все ж навіть таке кохання — розуміли — було в їхньому становіщі найбільшою ласкою долі, найбільшим щастям. Поволі заспокоювалися, призвичаювалися самі до себе і до такої — мовби й не краденої, але й не до кінця розкутої — любові. Широ молилися богові, що послав їм таку радість. Божої кари не боялися, вони належали одне одному, а поєднатися не могли з басурманської зловорожості. Бог милосердний, бог всюдисущий, він бачить усе і освячує їхню любов без попа.

Лаврінові було шасно з Киліяною, одначе в його почутті було стільки ж кохання, скільки співчуття. Надій на прийдешнє в них немає ніяких: вирішиться усе з агою — їх продадуть. Напевне ж, нарізно. А разом вони можуть залишитись тільки в тому випадку, якщо обоє відійдуть в інший світ. Він поки що не сказав про це Киліяні, бо вимірковував і якісь шляхи до втечі. Тут їх не затримає ніхто, одначе далі... Надто вони примітні, особливо він. Киліяна ще може видати себе за татарку. Вона навіть знає кілька десятків татарських слів. А він... Тоді нехай спробує втікати сама. Він добуде їй одіж, хоч трохи грошей... Виведе її за місто. Киліяна, коли він обмовився про те, не захотіла його й слухати. Вона почувала, що не витримає такої напруги, такого страху, й не хотіла навіть мислю забредати на ті стежки. Жила хвилиною, якимись маревними надіями, що все складеться добре само по собі, жила тим новим, що народилося в ній. В її обіймах забувався й Лаврін. Тепер дні стали довгі — в чеканні вечора, а ночі короткі, мов спалах свічки. Теплі південні ночі, не попалені спекою, сповнені ніжною млості, запаморочливих запахів, легких повівів вітру. Ночі були чужі, а любов — їхня, щира. Лаврін, сором'язливий і суворий зроду, був скупіший на ласки. Киліяна ж любила палко й гаряче,

забувала про все на світі. А може, й справді трохи забула чи примирилася з своєю долею. Принаймні неволя не видавалася їй такою страшною, як напочатку. Турки — теж люди, тут можна жити, треба тільки прилаштуватися. Навіть про гаремну кімнату лишився світлячок приємного спомину. Намисто, що його подарував турок, коштувало, як їхній колишній хутір, і було таке гарне, що вона носила його не на шії, а на долоні. Їй сподобалося, як їй фарбували щокни служниці, з'єднували її дугасті брови, й надовго їй запам'ятався смак гранатового шербету. Звичайно, й вона не могла надто обманюватися. Туга брала за серце, напливала на Киліяну хвилями. З сумом, зі страхом божим думала про оце їхнє з Лавріном безшлюбнє життя. Їй тоді їй знову пригадувалося, як чекала весілля, як готувалася в думках до нього. Вона вимріяла його до останньої стрічечки. Навіть свою усмішку, свій вигляд у церкві і вбрання до останнього рубчика. Вона не надіє на голову цілий город квітів, як деякі сільські дівчата. А тільки — три квітки. Три ружі — дві білі й одну червону. До білої керсетки, до білих чобіток... Бачила, так вінчалася в Стіні одна панянка.

Тепер усе те було немов насміх долі. Одначе Киліяна не впадала до кінця в розпач. Все-таки на тих ружах не кінчалось життя. Може, доля хоч трохи зласкавиться й над ними. Яко ж ага залишиться, то, мабуть, її теж уже не вернуть у гарем, вони з Лавріном одружаться.

Лаврін кивав головою, хоч знав, що все не так. Стративши агу, султанові слуги заберуть майно. І насамперед рабів. Але він був безмежно вдячний богові за те, що той йому послав. Та ще тоді, коли Лаврін вже й не сподівався ні на що.

Киліяна щойно викупалася в басейні. Перед нею викупався він. Вона сказала, щоб він не дивився у її бік. І він спочатку не дивився. Сидів у траві, обхопивши руками коліна, шукав очима Кінь-звізду, її не було. І він знав чому. То — козацька зоря. А тоді такі переборів сором, піддався спокусі і повернув голову. Киліяна стояла біля басейну й розчісувала коси. Місячне сяйво обцілювало її тіло, й воно світилося. Киліяна про всяк випадок прикрила лівою рукою груди, але він все одно бачив їх, вони гостро стриміли проти місяця, на них зблискували срібні краплі. І по всьому тілі також. Стрункому й гіркому. Їй Лаврін зажмурився. І чомусь подумав, що таке щастя й доля просто так не посилає. І почав молитися богові.

— Лаврінку, а як ти думаєш, там ми були б щасливі? — вириває його з молитовної задуми Киліяна.

— Де — там?

— Ну, вдома. Якби одружилися?

Лаврін дивується.

— А як же інакше?

Киліяна сідає біля нього, їй не подобається Лаврінове обличчя. Воно суворе, ніби камінне, й здається чужим. Тепер воно майже завжди таке. Тільки коли він усміхається, воно знову стає по-дитячому простим і довірливим. Але й тоді на чолі не розгладжуються зморшки.

Киліяна раптом лякається.

— Лавріне, а в мене зморшки є?

— Немає.

— Правда?

— Чого б мав брехати.

— А в тебе... ось тут і ось тут. Тоді, ну, там, їх не було. Я зараз їх розгляджу, і їх не буде.

Лаврін усміхається її наївності і ширості.

...Про їхні стрічі знали майже всі слуги аги. Але те було байдуже всім. Вони самі ходили, хто куди хотів, шукали розради, де могли. Двоє рабів, Лаврінових товаришів по неволі, брати-молдавани Мирон і Петра, перші вечори навіть сторожували оддалік, аби хто не підкрався до закоханих. А потім побачили, що Лавріну та Киліяні ніщо не загрожує, облишили чатування.

II

Лаврін і Киліяна сиділи на траві за широким, пласким каменем, дивилися на велику зелену зірку, що мерехтіла над скелями. Ніч слалася прозора, м'яка. В повітрі стояв дивний пах ароматної тополі, змішаний із пахощами яблуневого цвіту. Місто спало. По ньому блукали тільки ревниві закохані, вбивці та сторожа. Це було чуже місто з чужими подихами й молитвами. Лаврін почував його чужість усім еством.

Гомінке вдень, вночі воно — неначе вичумлене. Не чути співу дівчат, парубоцького погуку, хіба що коли-не-коли бемкне у мідний таз сторож або брийоне тоскний, мабуть, передсмертний, крик.

Воно як равлик, що сховався в черепашку. Тут усе заховане од світу, виокремлене, звернене поглядом всередину.

Не те, що на Україні, де до ранку витьохкують солов'ї та виспівують дівчата, де мріють проги зір сонними вікнами хати й тихо пливе по ставу біле качине пір'я.

Зорі тут ближчі, жаркіші, але й чужіші. Лаврінові згадувалися зорі над Чортотликом, над рідним куренем, надто тихої зимової ночі. Очищені морозом, ясні, вони дзвеніли, мов скалки льоду. Їх хотілося взяти в руки й занести в тепло, в курінь, де одразу мала настати та ж божа чистота й вчистість, що на небі. Він і далі не міг звикнути до цього неба, цієї землі, до цих дерев. Не міг узяти їх у душу не тільки тому, що невільник, а як просто людина. Працював, ходив, а тоді наче прокидався, оглядався довкруг, і кожне те прокидання одривало від серця крихту життя.

Знову й знову думав про втечу. Напевне, й дався б на ту спробу, хоча те було майже безнадійно: тисячі верст по чужій землі, де кожне око — вороже, де кожна дорога — до тюрми, інші невільники розказували, що втекти звідси не вдавалося нікому. Тепер же не міг важитись і на це. Залишити Киліяну — то зрадити любов, зрадити себе.

Потім думка понесла його далі, в дитинство, куди вертався рідко. Чомусь йому пригадався тихий зимовий вечір. Мати вже спала на печі, він дививсь у вікно, верхня шибочка якого була забита дошкою, а нижній він не давав замерзнути майже ніколи — прохукував. Це була одна з двох шибочок в їхній хаті, бо й замість усіх інших — ще на двох вікнах — чорніли дощечки. Зорі на снігу іскрили коштовними блискітками, йому так забажалося цих блискіток, що він тихцем

узув материні чоботи набосоніж і подався надвір. Блискітки не давалися до рук, він розгріб сніг і, мабуть, вернувся б розчарований до хати, коли б не нагнавив на барвінок — на інше диво. Листочки були холодні, але зелені, живі. Барвінок під снігом не вмер. Йому, зеленому, було там біло й, мабуть, самотньо, але він один на весь город, сад — на всі городи, сади й ліси — не покоровся зимі. В його корінцях причаїлися якісь могутні сили, що їх не могли здолати морози. А сам він що робив? Слав? Боровся? Цього Лаврін відгадати не може й зараз. Мабуть, боровся, хоч не бачив ні сонця, ні світла. А тоді хлопець заніс до хати одну гілочку, й милувався нею, і розтоплював душею всі сніги і всі морози. Отже, не тільки на небі є чудеса, а й на землі, отже, є щось у їхньому краї, що не скоряється зимі.

— Про що ти думаєш? — вдруге запитала вона.

— Про тебе, — відказав.

— Неправда. Я тут. Про мене не треба думати. Скажи. Тільки не обманюй. А то розсерджусь.

— Я ніколи не обманюю.

— Таки ніколи?

— Ніколи.

— Ну, а коли треба збрехати?

— Промовчу.

— Тоді скажи, про що ще думав, крім мене? Тільки не мовчи. Й не хмурся так.

Колісь їй подобалося, як він хмурився, — насурмлював по-хлоп'ячому ніжні брови, а вся вдача — на виду, — тепер ті брови лякали її. І чомусь лякав гордовитий профіль парубка, що чітко вирізьбився проти синього неба.

Він повернувся до неї:

— Про барвінок.

— Про який барвінок? — здивувалася Киліяна.

— У нас під хатою ріс барвінок. Був завжди рутвяно-зелений. Літом і зимою. Тут його нема.

— Зате тут є вічнозелені лаври, і кипариси, і мирт, і розмарин, — перераховувала дівчина.

— Тут немає барвінку, — повторив Лаврін, і Киліяна не впізнала його голосу. Вона мало знала Лавріна, пізнавала тільки тепер, і оця його настирність тривожила її. Це була не впертість, а щось інше, більше, воно лякало дівчину непримиренністю, невживністю в усе, що не було рідним краєм, вгадувала в ньому небезпеку для обох і намагалася будь-що розворушити, розкутурхати Лавріна.

— Тут теж ростуть яблуні, груші, сливи, — обстоювала своє. — Он саме цвітуть черешні. Божечку, хіба ти не бачиш, яка краса. Білі-білі. Наче полотно по гіллі розвішане.

— Вони цвітуть не так, як у нас, — сказав Лаврін. — У нас — цвіт у росі. Й листя теж. А тут — листя шорстке й тепле. Сухозлітна ця краса. — Він підвівся й знову сів навпочіпки. Груді йому враз задихали швидко, подих став гарячим, заговорив: — У нас воля, Киліяно. Почула б ти, як гомонить весною Великий Луг, як клекоче на порогах Чортотлик. Як співають козаки над Скарбною. І осокір ворушить листям...

Лаврін справді ціну волі склав тільки тут. Ну що таке Великий Луг? Просто луг. Земля й трава... Йди собі... Саме так — йди, куди хочеш. Боже правий, як йому хотілося зараз побігти по тому зеленому лугові. Впасти лицем у траву й лежати отак, нічого не думаючи. Тільки дихати волею.

Він би зацілував кожен кутик плавнів, кожную очеретину, кожную билинку. Все то — воля... Нащо, здається, вона людині? Є вона, робити з нею нічого. А як страшно без неї! У дощову погоду, коли дмухав сіверко, він чув запахи Великого Лугу. Спрагло вдихав пахощі вербових котиків, молодої лепехи, рясту. Він був певний, що чує їх, що вітер перевіває їх через море. А коли над його головою летіли в рідну сторону птахи, ще й радісно курликали, радісно гелготіли та ячали, тоді серце йому розривалося на шматки і він не знаходив собі місця. Найчастіше падав у траву і затуляв пальцями вуха.

Очі йому горіли, вуста болісно розкрилися, і в місячному сьайві біліла смужка зубів. Він і зараз був гарний. Дарма що в лахмітті й нестрижений. Але обличчя — чисто поголене, якомсь примудрявся, це, знала, — для неї. На мить їй аж стрепенулося колишньою радістю серце — за судженого, його вроду й палку вдачу. Але та радість щезла, як іскра в печі, й натомість вернувся страх. Примарний страх перемішався з близьким, теперішнім, вона аж стонула плечима й оглянулася. Їй здавалося, що хтось причаївся за каменем, слухав їх. Її лякав і цей камінь — велетенський, пласкобокий, він, мабуть, колись скотився з гори, підім'явши дерева й куші. Щось велике, несвітленне підім'яло під себе і їх з Лавріном. Вона й сама все частіше занурювалася у себе, у власні думки, а потім притьма втікала. Ловила промінчики, які посилало сонце. І тишилася ними. Тутешнє життя їй не зрозуміле, воно лихе, гірке, але, почувала, в тій гіркоті є свої солодинки.

— Не думай про те, — попросила жалібно. — Я ось... побачила світ іншими очима. Я в батька наче в раю жила. А бачила той рай? Не бачила, не подякувала. Якби те вернулося... тож усі листочки, всі мальви вицілувала б на батьковому дворіщі. Не вернеться. Й через те треба жити тим, що посилає бог. Світ і тут гарний. І сонце, і дерева. Забудь про свій Луг... Ну, не забувай, але прихилися серцем і до тутешнього сонечка.

— Я хотів би, не можу, — зізнався він. У цю мить відчув, що між ним і Киліяною немов повисла якась порожнеча. Й що їй не подолати з'єднаними руками і навіть вустами. Чому — не міг одгадати. Дівчина сиділа поруч, і справді міг узяти її за руку, але діткнутися серцем до її серця не міг. Йому мовби щось підказувало, що тут, у неволі, все мало бути інакше. Мали б або плакати в обіймах, або класти разом мости на втечу, або збігатися тільки на куцу любов. А було щось інше. А хіба він не любить її? Любить... «Люблю». Казав це слово про себе, а воно було, як сухі, хоч і дорогі колись, квіти. Він злякався й пробудився від думок. Подивився на гострий, різьблений проти зір профіль Киліяни, обняв. Спробував прошепотіти, як колись, коли вони сиділи на зеленому лужкові біля хати Бруса Дороша: «Пропекла ти мені серце». Ці слова й вирвалися з серця. І він засоромився їх, і виказав ними всю свою любов. А тепер і ці слова не міг

промовити, бодай подумки. Щось стояло за плечима, пеначе тінь, і він, утікаючи од неї, вернувся до попередньої розмови.

— Й сніг мені сніг білі та білі. Сніг скрипить під ногами. Ти пам'ятаєш, як скрипить під ногами сніг? — Лаврін пожував стеблінку трави, зітхнув. — А тут все літо та літо... Мені не сходять з думки Січ. І кошовий. Він був мені ніби батько. Її Марко. Хитрість його з'їла. Поганий збродень! Він повів орду на Січ. Невже вони зруйнували її? Невже козаки не перейняли їх?

Киліяна здивувалася.

— Хіба ти не знаєш, — сказала, — чого прогнали з палацу султана нашого агу? За погром війська, що йшло на козаків. Знайшли в тім якусь його провину. Яку, достеменно не знаю. А яничари погинули на Січі всі!

То була для Лавріна неймовірна радість. Він аж засміявся, скочив на ноги, схопив чималний уламок граніту і вдарив по скелі. Бліду запону ночі пропалив сніг іскр. М'яким, барсячим кроком Лаврін закружляв по галявині. Він давно при звичаївся до темряви, бачив кожен камінчик, кожен кущ.

— Козацтво не погинуло! Отчий край є! І буде довіку, поки світить сонце! Нехай повиздыхають вороги, нехай похлинуться власною кров'ю...

Киліяна чомусь злякалася.

— Лавріне, — покликкала.

Лаврін довго не міг заспокоїтись. Нарешті ліг біля її ніг. Вона нахилилася над ним. Дивилися просто в очі. Її груди гостро напинали тонку сорочку, рвалися йому назустріч.

І він знову почав хвилюватися. Як і завжди. Й розвіялися Киліянин страх і тривога. Подумала: її любов, її чари для Лавріна більші й дужчі за все на світі. Вони мають непереможну силу, й доки він у їхньому полоні, доти вона може бути спокійною. І було їй гарно владарювати, й любила за те Лавріна.

— Тоді Марко погинув теж, — сказав Лаврін. Киліяна відвела його руки, що тягнулися до її колін. Вона дивувалася, що Лавріна так збурила вість про погром турків і татар. Він говорив і говорив, усе хотів розгадати той бій, розпитував її, але вона не знала більше нічого. Та й нащо воно їй! Їм треба думати про своє. Лаврінів сполин про Марка нагадав їй інше.

— Лаврінку, — пошукала в темряві його руку. — До мене в'язне Харіліс, конюх. Отой циган.

— Зажартовує?

— Яке там зажартовує... Тягне в конюшню.

— Тягне в конюшню! — Перехрест став на коліна. — Я йому провалю каменюкою голову!

— Не чіпай його, — злякалася Киліяна. Вже шкодувала на свої слова. Адже хотіла не стільки поскаржитися, скільки одкинути Лавріна од думок про далеку батьківщину. — Не займеш, Лаврінку?..

— Ну... не займу. Я тільки скажу йому... — Знайшов її губи і вже забув, що скаже Харілісу.

Він перестрів Харіліса у вузькому хіднику між дворів. Сидів на стіні, й коли той ступив на стежку, скочив і став перед ним.

Першої миті циган злякався, а тоді на його обличчі закруглила посмішка.

— Бір аллах¹,— вигукнув він.— Я думав, на мене стрибає барс.— Саям тобі, володарю персиків.— І поклав обидві руки на свою засмальцьовану тубетейку чи то в жарт, чи вітаючи справді.

— Нема тобі саям,— плутаючи турецькі й українські слова, сказав Лаврін.— Якщо ти... гелійор² до Киліяни...

— О, Киліяна!.. — заплющив блудливі очі, прицмокнув язиком циган. Його тугі, м'ясисті щоки блищали.— Рахат-лукум. Троянда... — І, побачивши, як нахмурився Перехрест: — Беса³.— Ї хтиво, хитро та насмішкувато водночас: — Хіба троянда зів'яне, коли я одщипну собі одну пелюсточку?

Лаврін пружно, аж Харіліс сахнувся й ударився головою об стіну, підніс йому до носа міцний важкий кулак.

— Ось бачиш, який у мене беса!

Циган, спотикаючись, одбіг кілька кроків і зупинився:

— Ти пошкодуєш за цим, кьопек⁴. Знатимеш, як посягати на наложницю правовірного, та ще й аги.

— Юрю!⁵ — похмуро сказав Лаврін.

— Ти не знаєш, що твоя шия — тонша з волосину. Але це знає кат,— гукнув Харіліс у спину й побіг до хвіртки.

III

Служба в Марка легка, не клопітна. Накидає який кінь крем'яків, підбіжиш, заметиш їх у совок, калюжі розітреш мітлою — й знов у свій куток. За такою службою можна жити. Роботи багато тільки в дні парадів. Тоді кіннота валом валить через північні ворота, гарцює на мощеному вапняковими плитами тісному подвір'ї й прямує до Піщаних воріт. А довкола гасають всілякі беї, санджакбеги, аги й інші татарські старшини. Порозтоптують крем'яхи, доводиться зчищати їх лопатою. Але паради бувають не часто. В будні дні ж Марко весь день куняє в глухому північному кутку двору за кипарисом, хоч як припікає сонце, а тут — вільгість і прохолода. Правда, якщо виходить хан або приїздить якийсь солтан, за кипарисом сидіти не велено, можуть прийняти за засідника і коли не порішать на місці, то відрубать голову на містку перед ворітьми, й вона булькне в брудну річечку Чурук Су, що стрибає по камінню попід стінами ханського палацу. Тоді треба вийти з тіні й упасти ниць, і ніхто на тебе навіть не гляне. І не підводити голови, поки не стихне гомін та стукіт копит. В інший час розглядав подвір'я, скільки хотів. Тут снувало безліч слуг і проходило немало всілякого іншого люду. Не всіх Ногаєць вже й боявся, не перед усіма вклякав на коліна. Більшість з прибулих — прохачі, позивачі, навіть значніші з них не наважувались тут голосно чхнути, а позбиткуватись над ханськими слугами — про таке й гадки не мали.

¹ Бір аллах — бог єдиний (тур.).

² Гелійор — йти (тур.).

³ Беса — не забувай про звичай гостинності (тур.).

⁴ Кьопек — собака (тур.).

⁵ Юрю! — Проходь! (тур.).

П'ять разів на день кричав над Марковою головою муедзин з мінарета мечеті, котра стояла з лівого боку двору, скликав правовірних на молитву. Тоді на якийсь час завмирало все: з облич правовірних спливав клоніт, утихали пристрасті, правовірні падали на коліна в бік киблі й зводили вгору руки. Її ставали чимось схожі між собою — жовтаво-біле, з довгою пещеною бородою обличчя аги й червоно-мідне, в зморшках, із брудною мичкою, схожою на жмут пересохлої осінньої трави, скотаря.

За мечеттю — кладовище ханів та мурз, далі — ще якісь будівлі, в кінці двору — комори, конюшні, льохи. Палац у саду, з правого боку двору — кілька одноповерхових і двоповерхових будівель, переходи, криті тераси, якісь башточки. Найдужче Марків зір вабила соколина башта, на стіні під нею справді висіли клітки зі вченими соколами й стояли драбини, по яких до тих кліток добирался сокольник. З тієї башти крізь густу дерев'яну різьбу ханові жінки дивилися на паради. Тоді грали бубни, гуслі, кімвали й арфи, лунали співи, довкола стояв шарварок, проганяли усіх служинків, окрім стремених, конюхів і Марка. Перші дні Маркові ввижались за горізьбою чийсь очі, обличчя, вже згодом упевнився, що то просто гра сонячних променів. Може, й приходили в соколину башту ханові жінки, але коли — він не знав. Вікна гаремних кімнат теж завжди завішані плетеними рогожами. Двічі чи тричі, на великі свята, спушталася в двір старша ханова жінка. Вона сиділа в мушребі — вирізаному з дерева химерному стійлиську з кватиркою, подавала з кватирки милостиню. Життя плинуло мимо Марка широким потоком — білими кіньми, синіми звивалами в золотих зірках, мальованими скриньками заморських мініяйл, а з чорного двору — корзинами інжиру, мигдалю, персиків, од яких у повітрі довго стояв в'язкий солодкуватий запах. Ті запахи, а також тонкі аромати саду — гліцинії, бузку, троянд — єдине, чим міг користати з іншими слугами й навіть вельможами палацу. Щоправда, лише тоді, коли вже позмітав усі кізяки й ніхто не в'їздив до двору та не виїздив з двору.

Недалеко від огорожі росло дерево, на якому золотилися дивовижні плоди, либонь, солодкі-пресолодкі. Марко бачив, як на вкриті блискучими краплями порепи сідали оси й спрагло цмулили сік, тоді в нього набігав повен рот слини, але навіть гниленький плід, що підкочувався до мережаної огорожі і його було легко дістати паличкою, взяти — зась, — можна втратити руку, а то й голову.

Коли ж Маркові ні на що було дивитися, мав свою осібну забавку. В кутку між двома стінами висіли дві павутини, вони торкалися нижнім і верхнім краями одна одної. На верхній жив великий, сірий павук, на нижній — менший, чорний, швидкий, як блискавка. Марко ловив на осонні муху й пускав у павутиння. Сірий наближався до жертви поволі, часто зупиняючись, чорний кидався з прожогу. Коли Марко пускав муху в верхню павутину, чорний бігав по горішньому краї своєї, навіть спинався на задні лапки, але поласувати чужою здобиччю не зважувався. А сірий, якщо не був голодний, замотував муху в павутину — здавалося, він сповиває її, — й біг геть. Залишав про запас, на голодний день.

Коли їй те обридло — Марко дивився на гори. Високі їй порослі лісом, їм немає краю. Він, як піщинка, загубився серед них. Якби ж то загубився — думав... А як же? Тут його козаки не досягнуть.

Цвіли дивним синьо-жовтим цвітом великі розлогі кущі, яким не знав назви. Цвіли посеред літа. Тут взагалі багато всіляких див. Одначе вони — чужі дива. Їй не цікавили Марка. Він розумів це, як і те, що повільно вмирає. Адже його ніщо не цікавить. Гарцюють на конях бєї, і коні, їй збруя так і мигтять, колись він не одвів би од них очей. Приїжджають заморські купці, привозять дивовижних звірів, але їй вони йому не в подив. Одначе він хоче жити. Це щось у ньому хоче жити. А самому йому байдуже. Аж страшно од такої думки. А якось заглянув у калюжку, яку лишила на замощеному подвір'ї кобила якогось хана, їй одхитнувся. Йому здалося, ніби звідти подивився не він сам, а хтось інший. Вразили не тільки вуса та борода. Чоловік, що дивився в прозору воду Чортомлика, мав іншу душу: трохи глузливу, трохи заціпливу, ну... трохи їй хитру, але світлу, він її проглядав до дна, світлу їй веселу, вона щиро сміялася, розтікалася вповдовж усього степу і літала на виручку товаришам. Вона була чимось схожа на Лаврінову, на Кайданову, на Сіркову. Здебільшого він її не бачив — така була прозора. А ця — темна, в жовтих ковтюхах і чорних звинах. І він сахнувся в жахові. Але потім знову підвівся душею. Він таки виграв найбільший заклад — життя, якби вчинив тоді інакше, вже б вороння кості порозтягувало по тому острову. А він живе. Он світить над горами сонце, їй він його бачить, і вдихає гіркий запах олеандра. Частіше, звісно, вдихає запах кінської сечі. Але їй то — запах життя.

За майже піврічну службу Марка тільки раз карали. Либонь був справний у роботі, а може, зважали їй на те, що мав перед ханом неоплачену послугу. Адже привів татар до Січі. Їй не його вина, що їх там вигублено. Хан обіцяв йому в зимівнику волю їй навіть доброго коня в дарунок. Хто знає, що він повелить вчинити з цим невірним. Може, нагородить, а може, накаже відтяти голову. Мабуть, він просто забув про цього невірного. Селім-Гірею дуже боялися нагадувати про нього, адже в такий спосіб нагадають про погроми-сько в Січі. Але ж колись хан спом'яне про те сам. Звичайно, ханова обіцянка волі невірному — що погук орла над упійманим зайцем. Одначе чинити з ним щось за власним розмислом ніхто не наважувався. Пам'ятали також: цей козак самохіть прискакав за ханом. У тій кривавій заметілі, коли б схотів, загубився, як грудка снігу. Ага палацу сказав Ногайцеві, що на осінь, якщо не буде іншого повеління, його пустять у гори пасти вівці або одружать і посадять на винограднику.

Про одруження Марко думати не хотів. Пам'ятав Киліяну, не міг вирвати її з серця. А може, з мислі. Це була, як здавалося йому самому, надто осмислена любов. Навіть смутно вловлював, що народилася вона із заздрості, суперництва. Так, саме з того... Але потім... Ну що б, здавалося, отой лукавий, трохи хитрий погляд на хуторі, призначений, щоб подратувати або їй поглузувати. Того погляду забути не міг — дві сині блискавиці з-під тонких брів і усмішка на губах. «Ось я... Моя любов гаряча їй терпка. А кого полюблю —

ще сама не знаю». То що ж виходило: через ту посмішку їй пішов босими ногами по розкиданих долею якірцях? Що могло бути в світі хисткішого за ту посмішку? Або їй оманливішого? Миттева тінь, синій спалах, квітчий блиск зіниць, од яких у нього аж запекло в серці.

Спомин про Киліяну в'язався водне зі спомином про Лавріна. Іноді, згадуючи, почував ніби якийсь погамування, якийсь злостиве вдоволення, що, однак, відлунювало глумливим докором. Не дісталася Киліяна Лаврінові, нею вони рятувалися, нею занепащалися їй занепащалися навічно. На цій думці почував утому, важкий тягар неспокутого гріха. Цей гріх входив у інший, ще більший, од якого, відчував, йому вже не сховатися на землі. Це збагнув давно, там, на схилі Мамн-Сури, біля Січі, осягнув ураз. Мабуть, через те, що думав про це всю дорогу од Драпакового хутора до Січі. Якійсь час він ще плекав намір втекти від ханських сейменів. А потім почав думати, що в козацькій полон попало трохи татар, вони можуть впізнати його їй виказати. Та, мабуть, і Лаврін розповів про його втечу з Ладижина. Ні, ходити по тій землі йому зажадено. Він дався сейменам. Повести себе до коня їй поїхав з ними. Зараз на те не шкодував. Тільки іноді з нетрів душі піднімалася гірка, ядуча хвиля їй підступала до горла. І думка ширяла на одному місці, як коршак над видолінком. Спогадувався Великий Луг, Січ, воля, веселі весняні грища, перегони на човнах по Чортомлику, гостьові поїздки на Полтавщину та Дон. Був вольним чоловіком, козаком, чистим перед богом і людьми. Не його вина, що так сталося... А щось йому нашіптувало, щось стукало в серце — таки його вина, від заздрості до Лавріна аж до зради побратимства; і здригався, жахався содіяного. Навіть боявся звертатися думкою до бога, просити в нього прощення. Зривався на щирість, панахав душу: «Боже, прости, ти ж бачиш...» І не міг прорватися до бога. Бог був неначе за стіною, глухий і німий, Марко не міг поговорити з ним, як із живою людиною, бо волів оправдуватися, а не лаятися. І басурманському богові не міг молитися, просто не бачив його, не вірив у те, що він десь є. І все в його голові тоді перемішувалося, і він хрестився швидко, за звичкою, їй мерщій шукав якоїсь роботи. Згадав Лавріна, їй чорна лютя потекла в серце, а в горлі залоскотав твердий камінчик: «Все через нього, через його любов. Якби не розказував про неї, якби не взяв з собою...» Гнівився на запорожців, що не зуміли оборонити Ладижин, на весь світ. І банітував, і проклинав, і не боявся, що бог його покарає, був впевнений, що він його тут не дістане.

Одного не помічав: змалів душею, ніби всох; примирився з невольництвом їй приниженням. А потім злість сплинула, їй щось мовби опустилося йому в грудях, їй обважніла голова, обважніли руки, обважніла душа, і він подумав, що Лаврін за свою любов вхопив лиха більше, ніж він сам, мабуть, його уже їй на світі немає або веслує десь на галерах до кривавого поту і всі морські бурі чатують на нього. Проте справжнього жалю до Лавріна не почував.

На початку служби на ханському дворі з дна душі піднімалося щось схоже до протесту. Їй тоді думав, що, може, колись втече звідси. Потайки пробереться на берег Скарбної, одкопає гроші їй

помандрує в Польщу або Московщину. Водночас думка про Запорожжя обпалювала мозок страхом. Волів не згадувати його. Воно й справді потроху віддалялося, забувалося. Що ж, так звеліла доля. Він не винуватий. Якщо сказати правду, йому навіть пощастило. Залишився б у Ладижині — упав би трупом. Вже й спомин про нього розвіявся б. При тій згадці Марко починав труситися — він сміявся нервовим, нутряним сміхом. А далі затихав і думав: це бог уберіг мене, він бачив щось у мені, якусь правоту, якусь правду. Адже відомо: без волі божої і волос не впаде на людській голові.

Розкоші палацу, солодке життя за синіми вікнами не дратували його. Не почував і злості до ворогів, та й ворогами ординців уже не почував. А йому таки диявольськи пощастило. Жити на ханському дворі не зовсім погано. А дасть біг, на осінь одпустять на волю. Християни тут теж не всі невільники. Не всі в сириці, не всі лупають камінь та веслюють на галерах. Чимало з них сіють ячмінь, пасуть худобу та доглядають виноградники. Тільки податі платять більші, ніж татари. Марко чекав осені. І часто поглядав на гори, над горами пропливали орли. З півночі гори стояли сірим муром і з півдня теж, але вже чув від інших невільників, що тут є розкішні долини, по яких росте солодкий виноград, визрівають персики, айва та інші дивовижні південні рослини. Долини відгороджені одна від одної скелями, а люди — густими живоплотами, можна й віку звікувати, не знаючи свого найближчого сусіди.

А йому тільки того й треба.

Розділ двадцять перший

Вишневі сади зацвітають,
Ой там зозулі вилітали,
На синєє море поглядали.
Синєє море замерзає,
Замерзає льодком тоненьким,
Притрушує сніжком біленьким.
Ой там козак з турком воювався,
Там козаченько розгулявся,
А під ним коник розігрався,
У синєє море увігнався.
Та під ним льодок проламався,
Та козаченько обіззався:
«Ой бийся, коню, вибивайся
Та отцю-неньці уклоняйся,
Ще й моїм братцям совітникам,
Ще й моїм сестрицям,
Та й моїй жінці-удівоньці,
Та й моїм діткам-сиріточкам».

Запорожці лежали під палючим кримським сонцем у заростях кермеку — високого зілля, що нагадувало курай, густо всіяний синьо-рожевим цвітом. Гарно цвів кермек, і гарно спали козаки. Серед буйного квіту вони мовби мерці. Саме так чому здалося Сіркові, коли поглянув на чотири тисячі розпластаних тіл. Козаки спали не роздягаючись, декотрі тільки поскидали чоботи та порозвішували на них онучі, здавалося, ніби чоботи прийшли самі й стали біля своїх господарів, стерегли їхній сон. Дув сухий і колючий кримчак, через те січовики й перепочивають у долинці. Вітер ворухив на горбі пересохлі трави й з розбігу брижив на воді хвилі, вони були білі, блискучі й ніби аж гарячі. Од Сиваша до бур'янів по білому, ніби вкритому сугою, березі тягнувся широкий, проораний тисячами людських і кінських ніг слід. Вивернуте з глибини, сто разів перемішане багно було чорніше, за дьоготь, в'язке, як смола, смерділо

гнилими водоростями та сіркою. Якщо є дороги в пекло, то вони мають саме такий вигляд. Мисль в'язла, діткнувшись до них.

Сірко подумав, що солоня, як ропа, вода в Сиваші у тому місці, де пройшли козаки, ще посолонішала. То був пекельний перебрід. Люди майже до колін провалювалися в чорний, густий глей, під глеєм ноги впиралися в ковзку, наче крижану, кірку, не знаходили опертя, — тягли за собою коней, підважували їх мотуззям під животи, падали разом з ними та риштуком у солоне багно. Тягнув козак ногу, і йому здавалося — на ній повис увесь Крим з султаном і ордами, витягував, а другу тим часом засмокував Улу-Деніз¹. Так волоклися вони через два броди й через довгу, вузьку долину, в якій вода висохла, а земля була густо встелена дрібними черепашками. Черепашки хрускотіли під ногами, коні ж провалювалися трохи не до колін: деякі, злякані підступністю земної тверді, виривали з рук повіддя, намагалися вимчати скоком, але одразу ж вибивалися з сил і падали у вибехкані копитами ковбані або здиблювалися й провалювалися по живіт одразу. Вони не іржали — козаки задалегідь позав'язували їм храпи сирицею. Те чомусь було страшно — здіблені мовчазні коні й знесилені, німі люди біля них. Коні розбризкували чорне болото, воно летіло вусібіч, заляпувало обличчя, одяг; всі козаки, коли вибрели на сухе, були чорні, неначе вимазані в дьоготь. Одмивалися на краю болота, й по тому на руках та обличчях повиступала біла сіль.

Зате жоден кримчак не знав про той перехід. Запорожців побачили біля Кам'яного мосту четверо татарських дозорців, але про те вони вже не розкажуть нікому.

Коли Сірко взимку взяв намір вчинити налогу на Крим, сподівався йти двома шляхами: через Перекоп і через Сиваш. Так ходили раніше з Косаговим. Хан кидався з ордою в один бік, козаки налягали ззаду, й опинявся він між двох шабель. Щоправда, одного разу орді вдалося затиснути Косагова під Перекопом в міцні лещата, Сірко над силу прорубав стежку до виходу. Тоді полягло немало стрільців і козаків, однак вирвалися й струснули Крим од краю до краю. Косагов — міцний воїн і надійний товариш. На його слово можна було покластися. А в такому військовому промислі коли б один не дотримав домови: де й коли з'їхатися, кому в який бік іти, кому заманювати вороже військо, а кому очікувати в засідці, другий погинув би напевно.

Проте цього року для потужної налоги з двох боків Сіркові забракло сили. Самойлович сердюків не прислав. Й далі не пускав на Січ хури з порохом та провіантом. Калмиків теж прийшло мало: головний тайша Аюкай спорядив у похід свого брата Великого Замсу, але той чомусь вернувся з півдороги, відрядивши на Січ мурзу Мазан-Батиря з невеликим загonom; Дон усе ще не набрав на силі після погрому Разіна, був слабкий, як бранець після квестії.

Флор Минаев зібрав дві тисячі донців і привів з собою. Сіркові довелося поміняти замисел. Він одібрав квоту війська в двадцять тисяч і повів степами в обхід Перекопу до Сиваша. Йшли ночами —

¹ Улу-Деніз — Гниле море (тат.).

вдень ховалися в балках, обминали биті шляхи й татарські таши, терпіли од снеки та безводдя.

Стояла вітряна погода, сухий дончак піднімав хмари пилюки, горизонт увесь час був затягнений бурюю імлою, небо прихилилося до самої землі і сіяло то дощем, то червоно-рудим піском. Піщані бурі були їм добрим захистом, але й спивали сили. Доводилося часто зупинятися по долинах, пускати на попас коні. А в два останні дні годували їх із шаньок: на виморених конях по Криму не проскачеш. Хоч і звичні до всього, козацькі коні проти колючого піщаного вітру йшли неохоче, швидко втомлювалися, худнули на очах. У Кочкарській долині простояли добу, давали їм набратися сили.

Сиваш переходили ввечері — за світла, ніч перепочили на березі, а вдосвіта в Крим уломилися три загони — один помчав на ханську столицю — Бахчисарай, два інші полетіли на Козлов та Карасів, де здавна були найбільші невольничі ринки ханства і всієї Порти. Струснувши Крим, визволивши бранців, мають всі три партії в один день зійтися на Салгірі, де в неї впадає інша річка — Зуя, й разом вернутися сюди. Сірко ставив поле на березі Сиваша з чотирма тисячами козаків. Увесь день і ніч копали шанці, а зараз, стомлені, знеможені, спали, виславши в степ дозорі.

Місце для оборони кепське. Скрізь, куди оком кинь, — степ, уже поруділий о цій порі, ніде ні кущика, ні деревинки, сива ковила, сухий пирій та дятлина; позаду — біла пустеля Сиваша, що вже виглядом своїм хапала тугою серце. Його мертвотний спокій не будили навіть чайки, хоч їх на глеюватій косі сизіло багато, але були якісь мовчазні, безголосі. Може, їх притомила спека, а може, вони по-своєму, по-пташиному відчували мертвість боліт і тому не мали сили до звичних стрімких польотів та грищ. Або були це зовсім інші чайки: викльовували черепашки, пожирали риб'я на мілинах й тим вдовольнялися.

З правого боку від того місця, де спали козаки, сажнів за тридцять од глеюватого берега лиману, сірили поряд дві степові могили. Вони й стали для козаків правим бастіоном, на якому поставили дві легкі гармати — ручниці. Од них прокопали шанці на сто сажнів на схід і там нагорнули чималий насип — другий бастіон. Третій нагреб-ли вже посеред табору — на той лихий випадок, якщо татари прорвуться через шанці, й теж обкопали його ровом. Від могили і лівого бастіону протягли рови до Сиваша. Оборонний табір споруджували, щоб вистачило місця для коней і щоб стояли вони не біля ровів. Попереду шанців у степу накопали ям та копців, набили трохи дубового паліччя — скільки вистачило дрюччя, що прихопили з собою.

Запорожці — люди звичні до лопати, вона їм найперше стає в оборону й поміч. Татари не вміють копати шанці й не вміють до них приступати в пішому строю, спішений ординець схожий на щупака, викинутого на берег.

Сонце палило немилосердно. Сірко скинув шапку й кунтуш, лишився в білій сорочці з дрібною вишивкою на комірці, але її те не допомагало. На його міцній, засмаглій потилиці, перекресленій вниз од лівого вуха шрамом, поблискували крапельки поту, обличчя

сіріло втомою, одначе живий блиск чорних чоловічків у очах свідчив про те, що отаманову мисль спека не вклала спати й що сам він готовий будь-якої хвилини стати до бою. Та й як могла заснути мисль, коли, зрушені його велінням, мчали степами, а можливо, уже й вулицями чужинських міст козаки, сподіваючись єдино на укладений кошовим план та на його ж захист. А його замисл — то божевільний ризик. Як майже всі інші — за вік по-милився тільки раз. Він любив ризик. Любив ту мить, коли мозок мовби охоплює полум'я, коли в грудях бринить до краю напнута струна й власне життя ніби вп'ялося зубами в метал — тугі стремена, міцні вудила, добре гартовану шаблю.

Але до тої миті треба прийти. Треба подбати заздалегідь, аби ворог не налетів ззаду, не розкроїв військо навпіл, не виготував пастки. Пастку слід налаштувати ворогу. Й мислити за нього й за себе воднораз.

Проте зараз про пастку можна не думати. Тут нікуди ховатися, просто все залежить од того, чи вистоять козаки за цими канавами, чи зможуть стримати натиск ординців. Він сам прирік себе на стояння тут, біля цієї гнилої ковбані. Адже там — легше. Там ти — як стріла у польоті, там ніколи думати, там більша звитяга і швидше збігає час.

Кошовий стояв на могилі, дивився на степ. Звідтам, звідки вони прийшли, Сиваш навіть Сіркові здавався краєм землі, тепер же його думка прослалася далі, майже в безкінечність, за гори і море, й він подумав про те, яким же крихким у цьому безмежному світі є людське життя, які примарні людські бажання і все, пов'язане з ними. Це було хвилиenne розслаблення, не личило в цей час тримати в голові такі думки, й він прогнав їх. Мрив на обрії козацький під'їзд — три цятки то зникали, то знову виринали в мареві, хвилями бігла до ніг ковила, здавалося, то розлилося по землі піняве море. Вітер ворухив кошовому оселедець, не обвівав прохолодою, а обливав пекучим паром. Сірко подумав, як-то можуть спати козаки, певно, піт проймає їх до кісток. Щоправда, виморились страшенно, то й сплять. Він сам поклав їх у кермек, аби набралися сили перед боєм.

На могилу зійшов Флор Минаєв, став поруч. Негарний з виду — білобровий, рябий, ще й ряботиння не ямками, а червоними цятками, ведмедкуватий, але пронозливий, дотепний, путний козак і отаман.

— Прип'яв ти мене, пане кошовий, біля цього болота, як теля на стернищі. Козаки татар шарпають, там кожна шабля до потреби.

Ширмував словами, хоч знав, навіщо залишив його кошовий. Сірко в його бік голови не повернув, з-під приставленої дашком до чола долоні дивився на шанці, щось вимірював. Відповів не зразу.

— Тут, Флоре, вона буде до більшої потреби.

Минаєв знизав плечима, немов скидав з них невидимий вантаж.

— Наші вже доскакали до Козлова... Сміятимуться з нас, як повернуться. Скажуть, що ви тут робили — кози пасли? А на Дону який дам одвіт: чого ходив у Крим — виспатися біля болота?

— У найпевнішим наступі треба думати про оборону, — зауважив кошовий і оглянувся на Сиваш. По ньому бігли брижі, він був ще не-привітніший, ніж степ.

— Та яка оборона, — вже й справді починав нетерпеливитися Минаєв. — Що тут боронити? Оцю гнилу воду?

— Ти ж знаєш що. Брід. Шлях на відступ. Проскочити назад в якомусь іншому місці, може б, і вдалося. Але хан насяде на нас якщо не по цій бік, то по той. Ми — пом'яті, а він свіжий. — Сірко сів на кунтуш, що лежав на могилі. Дістав люльку з довгим мідним ланцюжком, простягнув до Минаєва, що присів поруч навпочіпки. — Трусони свого мухомора. — Й по хвилі, притоптавши великим пальцем тіютюн: — Хан прийде сюди.

— А як не прийде?

— Ще ліпше. Одначе прийде. Помізькуй сам: куди йому йти? Як би ти вчинив? Спробував перейняти шлях до втечі чи почав ганятися за всіма ватагами по Криму?

— Ну...

— Нащо ж вважати, що хан дурніший за нас з тобою.

Минаєв хвилину мовчав, уже ніби погодився, та враз знову скинув рудуватими віями:

— Звідки ж він знатиме, де ми перейшли Сиваш?

— Візьмуть козаків у полон. Допитають. Другого... десятого. Комусь та розчеплять зуби. На цих ось терезах, — показав на закови, — весь похід виважуватимемо. Й не тільки похід... Тому й залишив найнадійніших козаків. Солоно тут буде... А в тебе рука важка й серце хоробре.

— Таке вже й хоробре, — засоромився, аж спалахнули кінчики великих відстовбурчених вух, Минаєв. — Солоно — то ще нічого. Якби не було кисло.

— Оскоми не наб'ємо. — Сірко висипав з люльки жар у суху траву, й вона спалахнула. Не підводячись, розітер підшовою вогонь, показав люлькою на городок у середині оборони.

— Треба нам досипати ту кучугуру. Очевидно, доведеться з неї одбиватися. Йди збуди Носа і Гнилицю, а сам візьми кількоро своїх та проїдьте в ліву руку понад лиманом.

II

Вершник поставив коня цапки, аж зачепився шапкою за вишневе віття, крикнув, пеначе рубонув шаблею: «Сірко-шайтан! Сірко-шайтан!»

Вершник промчав, а крик стояв, ніби завис у повітрі й тремтів, як натягнена тятива. «Сірко-шайтан! Сірко-шайтан!» Його повторювали гори, він бився у тісній долині, відлунював од велетенських камінних лобів, що нависли над ущелиною, гримів, немов водоспад. Це було неначе пожежа темної ночі. Все звихрило в одну мить: тарари металися, немов запаморочені, не знаючи, куди податися, що робити. А тоді промчав кінь без вершника, за ним — залитий кров'ю татарин на незасідланому коні, він устиг гукнути, що козаки вже в Салачику — передмісті, що там рубається з ними міська сторожа, рвонув коня, а за кілька скоків звалився на бруковану дорогу мертвий. З його розтуленого рота текла кров. Він не доскакав до палацу з п'ятдесят сажнів.

Але чутка випредила його. В палаці зчинився несосвітений переполох. Там тепер правив один володар — страх, він був дужчий за всі повеління й накази. Аги і беї перемішалися з простими воїнами, мурзи бігли наввипередки з маленькими, в непомірно широких штаних, в довгих каптанах арапчаками, євнухи штовхали в плечі високих сановників покоїв, аби звільнити собі шлях до втечі.

До хана звістка про напад гяурів-козаків долетіла не одразу. На той час саме відбувалося засідання дивану. Знудьгувавшись у Золотій кімнаті, Селім-Гірей піднявся на балкон у кімнату дивану й собі. Балкон був густо заграбований дерев'яними ґратами, ніхто з радників дивану ніколи не знав, чи є хан зараз там, чи його немає. А від того, що міг сидіти там, віддавалися справам сповна й до кожного слова приплітали ханове ім'я, славили його один поперед одного. То було змагання лестивців, змагання, в якому побивав той, хто добирає слів вищих і солодших. Радники дивану до засідань готувалися тижнями, декотрі навіть наймали собі мудреців, щоб ті писали їм їхні казання наперед. До того ж це була дуже хитра гра: адже вдавали, що хан їх не чує, що говорять про нього позавіч. Він і справді сидів не завжди, й багато лестощів проливалось в порожнечу. А коли сидів, забавлявся: намагався відгадати, в чьому голосі більше щирості, хто примазує свої слова медом, а в кого вони солодкі насправді.

Сьогодні радники дивану мов показалися, намагалися перекричати один одного й за тим не почули, як закричала варта й забив на сполох чорний барабан.

Коли в диван влетів от-ага й гукнув, що воїни семиголового дракона Сірка рубаються з воїнами пророка в Салачику, Селім-Гірей в першу мить подумав, що от-ага проти звичаю наковтався зрання зеленого вина і йому одурманіло в голові. Але, щойно спаралізовані новиною радники на мить вмовкли, він почув далекі, проте виразні удари барабана: тум-тум-тум, тум-тум-тум — і страх одібрав у нього силу, аж довелось присісти на канапу. Але одразу ж підхопився, вибив ногою дерев'яні ґрати й, повиснувши на руках, стрибнув униз. Це був найкоротший шлях до втечі. Проте з дивану вибіг останнім, страх вимів радників умить величезною мітлою. Побачивши хана, зупинився тільки диван-ефенді. Він щось белькотів, хан не слухав його, рвонувся в двір. Був у непідперезаному халаті, зелена, як морська вода, чалма розв'язалася й тріпотіла за плечима, неначе зламане пташине крило. Ханові очі горіли переляком і злістю, тонкі вуста були сині, аж чорні. Його тримав за поли сором, але і зупинитися не міг, здавалося, ноги самі бігли по білих плитах. Слідом за ним стрибав диван-ефенді зі срібним ослинчиком у руках, на який хан опирається ногами, коли сидить на своєму ложі під час ради, либонь, і сам не знав, навіщо вхопив його. Двоє велетенського зросту татар бігцем підвели ханові закульбаченого коня, рудий гарячий румак, збурений криком і бігом конюших, рвався, намагався стати дибки, й татари ледве стримували його. Стрибав, реготав, вертівся дзигною божевільний дєрвіш, і замацунений, зшитий з клаптів халат на ньому миготів брудною райдугою, верещали в сералі ханові жінки — до них ніхто не біг, щоб порятувати.

Хан, не опираючись на стремено, скочив на коня, конюші метнулися вбок, й рудий румак, звившись, як змії, помчав до південних воріт. Хан — вічний на землі, і вічна його тінь. Вона втікала поперед хана, здавалося, ось-ось одірветься і щезне навіки. Біля обкованих залізом дверей порталу залишилося п'ятеро чи четверо воїнів велетенської статури у кольчугах і шотюмах-місюрках, страшних у своєму спокої. Всі вони були німі. Двоє тримали за повіді в'ючних коней, решта вносили з палацу коштовності. Здавалося, вони знали про напад наперед, чекали на цю хвилину.

З лементом розбігалися жінки гарему, вони кумедно дріботіли на високих дерев'яних ходулях, падали, одна метнулася до коня в тороках, думаючи, мабуть, що це для неї, але чорний мовчазний воїн ударив її держакон нагайки по голові. Вона зойкнула, впала на брук, чорне зашпало з кіньської волосіні відкрілося, й, мабуть, вперше правовірні побачили обличчя ханської дружини. Це була жінка дивної вроди — молода, смаглява черкешенка. Вона лежала горілиць, її ізор¹ закотився, татарин якусь мить дивився важким вогнистим поглядом на білу смужку тіла між червоними шароварами й куценькою, як у матросів із галер, вишитою курточкою, а далі відвернувся й заходився ув'язувати тороки. Черкешенка підвелася і одразу ж впала, підвелася знову, оглянулася по двору й повільно, як сновидка, побрела назад у гарем. Всі, кому пощастило вихопитися на коня, були вже далеко.

III

Марко сидів у своєму кутку за кипарисом, скулившись, зібгавшись калачиком, з двору його зовсім не видно. Звістка про козаків тіпала ним, мов пропасниця. В нього цокотіли зуби й тремтіли руки. Спочатку боявся, що татари поженуть його з собою або й уб'ють, а коли побачив, що вони полишили навіть жінок гарему, зрозумів: те йому не загрожує. Однак страх не полишав Ногайця, тепер він заповзав у душу з іншого боку: думкою, що вчинять з ним козаки. Адже якщо це козаки, — чутка була неймовірна, таке йому й у сні не снилося, щоб сюди, між круті гори, в Зіницю Ока правовірних, як ті називають свою столицю, вдарили копита козацьких коней, — то тільки запорожці. Вони летять у помсту за ханову налогу на Січ, а хто показав татарам хідник до Чортомлика? Либонь, козаки довідалися про це від полонених. Маркові од тої думки потемніло в очах. Чомусь пригадалася паля на рову за Січчю, чималенький гострий стовп із бляшаним вістря. Вона заіржавіла від дощів, од невжитку. Марко не пам'ятав, щоб кого садовили на те вістря. Хоч розповідали: раніше на ньому сконав не один зловорожець...

Стороною прокралася думка: може, його не впізнають, адже заріс бородою до самих очей, давно не підрізав чуба і ніби аж всохся лицем, якось зазирнув у відро з водою, а звідти глянув чоловічок, схожий на лісовика, що ними по селах лякають дітей. Тоді щось заплакало в ньому: адже колись потайки любив чепуритися, не раз задивлявся в люстерко, розглядав себе нещадно, але й з певною думкою:

¹ Ізор — сукня з двох шматків полотна (тат.).

як йому ліпше посміхатися, яка шапка личить більше і в який бік зачесати чуприну. Тепер же оця переміна в обличчі мовби ставала в пригоді.

Й знову пригадав своє місце на ночівлю в плетенім хліві — на трухлявій просяній соломі, прикритій зашмуляною телячою шкурою, й пригадався Великий Луг, широкий і зелений, вольні озера та зарічки, й стислося серце.

У вуха йому вдарив голосний регіт, брязкіт ложок, тиха молитва з кутка — домолюється хтось з січових дідів і зиркає строгим оком, але на нього не потурають. Марка просять і з того кінця сирна, й з цього, а курінний вдавано сердито присадовляє біля себе: сідай, нечестивцю, отут, не гріши біля святого хліба. А сам, глухуватий, боїться, аби не пропустити якого Маркового дотепу. «А що, як упасти на коліна перед кошовим... — зринуло раптом... — Прийняти найбільшу покуту... Вони добрі... Вони щирі... Ніколи не карають тих, хто покався...»

Він злякався тієї думки. Не таку збродню вчинив, щоб запорожці могли простити. Та думка й погнала його з порожнього двору. Вибігши за ворота на місток, зупинився: куди тікати? Долину з обох боків стиснули гори, не високі, але круті, здавалося, то величезні бики обступили її. Під Марковими ногами дзюркотіла річка, каламутна Чурук Су, вона текла праворуч, по ущелині, вповдовж неї бігли дорогою татари: піші й кінні, на віслюках, на мулах, з клумаками й без нічого. Скрипіли гарби, ревла худоба, верещали жінки. Натовп рідів з кожної хвилиночки, ті, що втікали, злякано озиралися, в острасі втискаючи у плечі голови. Марко побіг і собі. Затиснута скелями й саклями вуличка спочатку пластала рівно, потім трішки сягнула вгору, тоді впадала вниз, і враз місто залишилося позаду, дорога розділилася на дві, бо розбіглася в дві руки ущелина: прямо й круто праворуч. Марко побіг праворуч — туди бігли майже всі втікачі, хоча дорога весь час провалля, часом воно зникало з поля зору — дорогу з обох боків обступали хаші кизилу, в'язовнику, бересклету, вони переплелися вгорі, затулили небо. Від того було мовби затишніше.

В одному місці посеред дороги лежав кінь, жалібно іржав, підвів ліву ногу, вона була переламана, біля коня валялися юки, один репнув, і з нього точилося пшоно. Дорога була нерівна, стрибала з каменя на камінь, то тут, то там камені зводилися сторчками, доводилось обминати їх. Марко захекався, вже не біг, а йшов, важко брели і всі інші втікачі. Десь позаду закричала жінка, той крик підшмагнув, і люди знову побігли. Марко оглянувся, побачив дорогу в сонячних плямах, внизу вона тонула у зеленій сутіні, була тривожно пустельна, але це чомусь не злякало його. Він не побіг. Ще за кілька кроків побачив з правого боку в скелі чорні діри, вони зяяли, як роти беззубих дідів, аж тепер зрозумів, куди його понесли ноги. Десь там, у кінці ущелини, стоїть неприступна фортеця Чуфут Кале, в ній, мабуть, сховався хан, там шукатимуть порятунку всі інші втікачі. А його, може, до фортеці й не पुстануть.

Відчув себе загубленою на широкій долоні світу комашкою, що заблукала на безкрайому життєвому полі. Йому хотілося плакати,

але не було кому поскаржитися і перед ким вилити сльозами душу. Винуватцем усіх лих був сам. Та ще привели до біди оці люди, ці втікачі. Якби не прийшли під Ладизжин, не захопили його в полон, то нічого б і не сталося.

Він ненавидів утікачів, коли б міг, став би за виступом скелі й стинав голову усім підряд. Завалив би ними всю ущелину й перебіг по них на той бік.

Це вже було схоже на марення. Й злість тільки на мить криваво заціпила серце, відтак туди знову вповз блідий і немічний страх.

Зненацька Маркові згадалося, що десь отут, якщо не брехали татари, за ямами-печерами має бути православний монастир святої Софії. І церква, й келії — вирубані в скелі, в них живуть ченці — вільновідпущеники з християн або ті, кого викупили, але вони не захотіли вертатися у рідні краї. Може, подумав, серед них вимолюють у бога прощення й такі грішники, як він? Й зринула майже радісно ще одна думка: чи не послано богом йому оцей притулок? Може, знайде тут спокій назавжди?

Він справді побачив вирубані в скелі сходи. Вони стрімко, майже прямовисно бігли вгору, повертали ліворуч і пропадали за сірим камінням.

Ногаець повернув до них, але його погляд одразу ж наштовхнувся на якусь перепону. За кілька маршів сходи перегороджував міцний дерев'яний заслон з поставленого стійма стола, кількох лав і обкорованих обалолів. Марко зрозумів: ченці порішили не пускати до себе татар. Зашпунтувалися разом з богом у череві скелі, поклавши іншим вирішувати шаблями, чий бог дужчий і мудріший. З боку сходів на скелі висіла дерев'яна ікона, в серці Ісуса стриміла стріла. Мабуть, її пустив хтось з тих, що шукали захисту в ченців і не знайшли.

Хтозна, чи почував біль од тої стріли Ісус, але Марка вона протнула нагло й страшно. Чомусь подумалося: даремно просить захисту в бога — той не може захистити власного серця. Марко зрозумів, що вже не піде нікуди, кволо перехрестився й опустився на приступець сходів. Мучився він люто, і з тією мукою входив у серце все більший жаль, він жалів себе й проклинав цілий світ.

IV

Сироватка скавав позад усіх. Його Савур геть підбився, губив ключчя піни, в нього голосніше, ніж завжди, кавкала селезінка, здавалося, там, у обтертому попругами череві, йойкає живе створіння. Колись це був кінь-вихрач, але роки й голодне нестаченне життя забрали силу, нагнули нижче голову, покошляли шерсть та глибоко, коротимислом, вигнули спину. І зараз він біг над силу. В нього змокрили не тільки шия, а й кінчики вух, він важко вимахував головою і за кожним помахом жалібно дзвякали вудила. Сироватці було шкода коня. Покинути його, та ще в чужому краї, це — ніби завдати в неволю щирого товариша. Він і був йому товаришем, а не раз і рятівником. Невибагливий на корм, звиклий до спеки та негоди, сам себе годував у степу й сам рятувався од небезпеки. Зачувши кінський тупіт, лягав десь у долині, в густій траві, й не обзивався на кінське іржання та людські голоси, аж поки не кликав господар. Його не могли вполю-

вати вовки та рисі, тільки раз побував у вовчих лапах, але вирвався, хоч і з обідраною на крижах шкірою.

На Січі Савур ходив за ним, мов собака, підстерігав біля куреня й мав хитринку, через яку його знали всі пекарі та житники крамбазару. Вмів поцупити десь з воза, а коли на те не випадало, вдовольнявся віхтем сіна з-під голови сонного п'яного козака, не було й того — корою з осики та лози. То чи ж міг покинути його Сироватка? Правда, коли Савура почало заносити в правий бік, а в аулі трапився кінь — татарський вигулянець, темряк, Мокій, згнітивши серце, пересів на нього. Пробасував з півверстви й вернувся назад, несамохіть радіючи, що знайшов у темрякові гандж — той був кувач, діставав заднім копитом передне. Савур покірно стояв, де його залишили, жував сухими, білими од старості губами. Копита йому були порозбивані, давно не обрізані, шерсть позлипалася ковтюхами, на череві — довгі лискучі пасмуги, шерсть під попругами випріла й повилазила. Сироватці стислося серце. Мокій перекинув з ковача на нього сідло, а Савур скубонув його зубами за плече. Дякував господареві, що не покинув у чужому краї а чи докоряв йому... Савур уже трохи перепочив, попив із струмка води й знову погнав навздогін за командою. Сироватка почувався трохи моторошно — копита Савура стукотіли в тиші, одначе радів, що таки не полишив товариша. А той мовби розумів усе й десь віднайшов сили, летів, аж жовта курява вставала позаду. На горбі зустріли велику отару — її гнало троє запорожців, трохи далі лежали біля дороги дві білі порубані татарські вівчарки й стояв поруйнований очеретяний курінь. Той дрібний розор нужденного куреня чомусь не порадував, а присмутив серце козакові. На дні глибокої балки видніла розтрощена двоколісна татарська гарба, мабуть, хтось пустив її просто з кручі. А далі на дорозі лежав долилиць татарин, земля під ним потемніла, відтята права рука із затисненою шаблею лежала обіч. Хтось дужий потяг татарина шаблею. Мабуть, татарин їхав на гарбі й незглянувся, як його наздогнали. Куди їхав? І як вони їздять по таких крутих дорогах, і як живуть серед оцих горбів і скель?

Плутаючись думкою в темних хідниках людського життя, не зглянувся, як доскакав до Бахчисарая. На Сироватку знизу вгору глянули гострі, мов ратища, білі мінарети, червоні черепичні дахи та сірі очеретяні стріхи, що мовби налазили одні на одних, маленькі зелені садки, оточені тополями. Він на хвилину притримав коня, в подиві оглядаючи татарську столицю, де виношувалися найпідступніші заміри проти Січі, проти рідного степу, його самого, звідки стільки разів налітало на отчий край з шаблею і арканом лихо. Трохи приголомшений — бачив його в уяві не таким: на горбі, а не в долині, великі палаци, а не сотні маленьких круглих будиночків, — пустив униз коня стопою. «Забіг ти, Мокію, на край світу», — подумав чи то гордовито, чи то скрушно.

Козаки вже добряче погуляли в місті. В тісних кривулястих вуличках лунали кінське іржання, людський гомін, щось тріщало, валялися на бруку червона черепиця, казани, кошми — всіляке інше начиння. Сироватка подумав, що невеликий мідний казанок йому б пригодився, адже збирався вернутися знову на варту. Він в'їхав до пала-

цу — туди поспішало найбільше запорожців, там стояли товчія, лемент, з вікон летіли килими, шовкові барвисті і парчеві подушки, в повітрі плавало чорне й біле пір'я та ядуча порохнява. Молодий чорновусий козак, блиснувши очима, брийонув шаблею подушку, що летіла з вікна, й над головами запорожців вибухнув біло-рожевий клубок, обшипавши їх пір'ям од шапок до чобіт. Козаки ляялися, кебешник реготав. Сироватка полишив Савура біля кипариса, не прив'язував — знав, з місця той не зійде й ніхто не позаздрить на такого виморинця, пішов у палати. Палац трохи розчарував його. Такий собі чималий голуб'ятник з кружганками та кольоровими вікнами. Всюди стояв погром, валялися перекинуті столики, низенькі диванчики, під чобітьми тріщало череп'я, скалки дзеркал. Все вартініше козаки вже повиносили, залишилось начиння або громіздке, або, може, й коштовне, але якому запорожці не знали ціни. У кількох світлицях трапились Мокію величезні глечики, пузаті, з горлечками-цівками, він навіть в один заглянув, з нього пахло чи то ладаном, чи то кануном. Сироватка подумав, чи не ладан тримають у цих гладущиках, перекинув один, другий, але вони були порожні, тільки всередині щось затарабанило.

У палатах тонко й відвертно пахло розкішне чужоземне життя, що його топтали чобітьми запорожці, але той запах уже забивав інший — кінського та людського поту, розіпрілої шкіри, тютюну й невичахлої зброї. В кутку великої білостінної кімнати лежали два трупи — козака й велетенського міднолицого татарина в роздертії опанчі. Він вицирив великі білі зуби, здавалося, хотів дотягнутися до мертвого ворога. В сусідній кімнаті стояв регіт, Мокій заглянув туди й побачив чималий гурт запорожців, котрі оточили якесь дивне створіння. Сироватка придивився й зрозумів, що то дитя якоїсь іншої людської породи — чорне, наче вимазане сажею, з кучерявим волоссям, великими губами, булькатими очима, що зблискували білками. То, мабуть, був якийсь пахолок, прислужник котроїсь з жінок султана, дитя забилося кудись під канапку, й татари не побачили його, як утікали, а тепер хтось із запорожців витягнув на світ божий. Козаки казали, що це — арапча. Воно вмирало од страху, але й з усіх сил боролось за своє життя, намагалося вимолити його всілякими штуkenціями: танцювало на руках, просовувало крізь ноги голову й тоді ставало схоже на жабу. Сироватка біля нього не затримався, пішов далі. По світлицях і переходах гасали запорожці з бебехами, чимало сновигало й просто так, пороззявлявши роти, кілька жартівників понатягували поверх одягу шовкові халати, один навіть пов'язав шапку тонким, як павутина, серпанком і ходив вихлясом. Двоє донців намагалися повідколупувати шаблями золоті літери, що ними були вицяцькувані товсті мідні двері. Інші їх під'юджували: отамечки в світлиці — золоті зірки на стелі, спробуйте поодгризати. Літери були лише позолочені, й козаки полишили їх. Сироватці чомусь стало душ-но й тоскно, він уже шукав, як би вибратись з цього лабіринту, перебрів довгу залу, побачив попереду світло й переступив високий поріг. Але то ще не було подвір'я, а тільки засклена з усіх боків веранда, посеред неї дзюркотів трьома тонкими струменями мармуровий фонтан. Скло в альтанці було кольорове, й вода розсипалася райдугою, аж

Сироватка замилювався. Потім спом'янувся, — прогаянка могла ва-
жити дорого, а що виходив без нічого, оглянувся. Альтанка була по-
рощня, тільки попід стінами стояли низенькі, оббиті шовком диван-
чики. Помацав шкарубкою долонею один з них і відчув під шовком
шкіру. Пригадав, що давно шукав товару на передки, навіть вийняв
ножа, а тоді плюнув, заховав ножа в шкіряний чохолок на поясі й ви-
йшов з альтанки геть.

Сироватку весь час не покидала думка про Лавріна, блукав по
двору, шукаючи когось із служників, аби розпитати про сина. Зна-
йшов двоє чорних, смаглявих чоловіків у кінці двору, біля конюшні,
де чомусь валялися купами сушені сливи, сиділи навпочіпки, розгрі-
бали якийсь клунок; коли Мокій окликнув їх, кинули вузол, злякали-
ся, почали кланятися, забелькотіли, а що — Сироватка втямти не
міг. Одначе обоє чомусь вказували руками далі. Сироватка послушав-
ся їхніх покивів, пішов попід довгим хлівом і біля воріт, що вели
на південну сторону, здивав натовп. Тут стояв крик і плач, аж Сиро-
ватці морозом обсіпало серце. Людські подобі в лахмітті, ковалі
і ткачі з підземелля, й кілька душ, одягнених чепурніше й не таких
виморених, — служників двору, чоловіки й жінки, кілька з дітьми,
вони обіймали козаків, обіймалися одне з одним і плакали гірко, а де-
які сміялися, мов божевільні. Худий, чорний черкес з гачкастим носом
обхопив руками голокоре дерево й ридав, як дитина. А інший, теж
смаглявий, невольник стояв біля нього й дурникувато лупав очима.
Вони ще не всі осягли до кінця волю, а козаки квапили їх, показували,
куди йти, й розпитували, де ще є невольники та чи не знають потайних
ханських схронів. Сироватка оббіг майже всіх — розпитував про
Лавріна, його не вельми слухали, а хто й слухав, то не міг сказати
нічого втішного, Мокій тільки й дознав: чимало бранців, надто запо-
рожців, татари тримають у фортеці Чуфут Кале. Козаки вже поїха-
ли здобувати її.

Він вернувся назад, знайшов Савура й теж поїхав вуличкою, що
кривуляла понад каламутною річечкою по ущелині, котра тяглась
на схід. У річечку текли з розбитих глеків та бочок вино, олія, кумис;
вода пінилась то червоно, то біло, умащувала жиром гостре каміння,
мовби підлещувалась до нього. Місто було живе й мерве воднораз.
Живе козацьким гомоном, гупанням сокир, ляскотом шабель, тріскот-
нявою — з того кінця вже спалахнули пожежі, але весь той гомін був
гомоном руйнації, з дворів віяло пусткою, мертвотно світили порож-
німи очницями гратовані вікна та двері будинків. Звичайно, з тих
мертвих очниць могла вилетіти жива стріла, й Мокій пильнував за
ними. В одному місці йому зустрівся посеред вулиці сліпий літній
татарин у високій, гостроверхій шапці, він щось белькотів, простягу-
ючи вгору складені до купи долонями руки, — мабуть, когось прокли-
нав. Сироватка обминув його й поїхав далі. Траплялися на дорозі
трупні — один, з луком, перевис через низеньку цегляну огорожу —
половина тіла в дворику, половина — на вулиці, але їх було мало;
татари встигли втекти. Та й не вельми багато людей мешкало цієї
пори в місті, майже всі були на яйлі¹, на виноградниках, збирали

¹ Яйла — гірське пасовище (таг.).

по лісах горіхи й кизил. А швидкі, як вітер, бейські та ханські коні
винесли господарів умиць.

У кінці Бахчисарая, де долина розбігалася в дві руки, над річеч-
кою зеленіла густа трава, й Мокій зліз з коня, попустив задню попругу
й пустив його, не путаючи, самопаш. Сам пішов далі пішки. По вели-
кому каменючю, попід густу горішину й шипшину. Незабаром йому
зустрівся гурт козаків, вони йшли, тримаючи в поводі коней. Козаки
сказали, що фортеці не приступатимуть, вельми то безнадійний про-
мисел. Вона на такій крутій горі, що шапка падає з голови, якщо спро-
буєш подивитись на неї. Отаман і гурт козаків облягли в церквинці
під горою якогось бея, а вони їдуть захопити товар, що пасеться в до-
лині по той бік Бахчисарая. А тут ось, — вказав нагайкою хорунжий, —
православний монастир. Козаки рушили вниз, а Сироватка — вгору,
поклав собі розпитати в ченців про Лавріна. Майнула йому перед
обличчям велика синьо-голуба птаха, послізнувся на купі пшона,
розсіпаного на дорозі, переступив кизилу гирлигу й врешті доков-
зався до церкви.

Проте побачити когось з ченців Мокієві не вдалося. Вони сиділи
високо в горі, в печерній церкві, наглухо зашпунтувавши сходи.
Либонь, не хотіли пускати й козаків, щоб потім не держати одвіт пе-
ред татарами. На скелі біля входу висіла ікона святителя, в серці Ісу-
са стриміла коротка татарська стріла, опірена чорним вороновим пі-
р'ям. Довкола мовчазно, погрозливо громадилися гори, Мокієві стало
холодно на душі, вже хотів іти, та зненацька побачив у куточку схо-
дів під дерев'яним завалом сіру постать. Спочатку Сироватка поду-
мав, що то татарин, та коли придивився пильніше, його здогад загой-
дав сумнів. Густі, не татарські, брови, високе чоло і якась ледь влов-
на серцем тужна задума в очах.

— Гей, чого сидиш тут?! — гукнув Сироватка про всяк лихий при-
падок якомога суворіше.

Марко повільно підвів голову. Вже не перший козак окликнув його
після того, як не пустили ченці, коли бог не прийняв у свій схрон,
одначе всі вони поспішали й нічого не допитувалися в нього. А цей
став як укопаний, наче й не збирався нікуди йти. Видно, нетяга —
лихенька кунтушина, порвані чоботи, біг би та знімав із убитих хансь-
ких слуг сукна та сап'яни — таж ні, гається, ще й вийняв кiset, набив-
ває люльку. І враз Маркові тіпнулося щось під серцем. Вельми знайо-
мим видався йому цей козак, хоч і не міг пригадати ані його ймення,
ані з якого той куреня. Пронозливий, пильний погляд, вуса-вервечки,
звичка натоптувати одстовбурченим пальцем люльку, повернувши
її цибухом од себе...

Солодкий запах диму залоскотав Маркові ніздрі, він глибоко
вдихнув його в груди, аж похлипнувся. І враз з тим димом ввійшло
щось болюче, до щему близьке, й він заплющив очі. В голові
гули трагічні дзвони, й синя хвиля плинула перед зором пам'яті. Він
міцно стиснув зуби, аби не закричати, і вже не почував сліз, що коти-
лися з очей і губилися в густій, чорній бороді. Вперше після татарсь-
кого полону текли з його очей ширі сльози.

— Ти плачеш? — зворушено мовив Сироватка. — Ти козак?

— Проклятий я, проклятий...

— Хто тебе завдав сюди? — співчутливо запитав Сироватка. Марко розплющив очі. В них не було страху. Сироватка вловив те одразу — тільки синій відчай і тяжка мука.

— Я посполитий... З-під Ладижинна, — видавив з грудей. Дайте затагнути.

— На, зтягнись... Та в мене є ще одна люлька. Трохи надшерблена, однак гарна. Бери, бери, — втиснув Маркові в руки глиняну люльку. — Ходімо, аби з якого трафунку не обпали нас тут басурмани.

V

Тетеря була гірка, як полин, і солоня, як ропа. У всіх присиваських криницях вода гірка, а в цих, що викопали козаки, ще й не встигла встоятися — тхнула болотом. Ходили по казану ложками, як того й велів звичай, за сонцем: перший — отаман, за ним — козак у ліву від нього руку, й так, поки знову не доходило до отамана, й пильнував отаман суворо: споживали страву не про себе, а про товариство — для міцності в бою. Мали ще курену рибу, але до неї ніхто не доторкнувся — палила спрага. Козаки Кисляківського куреня вполювали сайгака, спекли в ямі. Хорунжий приніс кошовому настромене на ніж серце — щоб був добрішим до дітей; Сірко дрібно покришив серце в казан, але покуштувати його не встиг ніхто. Дозорець на могилі подав трубою гасло; отаман схопився, підбіг до нього й побачив, що степом мчав під'їзд, передній козак вимахував прив'язаною до списа червоною хусткою. Сірко махнув рукою, затуркотіли похідні литаври, й запорожці притьма побігли до шанців. Не послішав лише Кайдан, присів біля полишеного кисляківця сайгака, великим кривим ножом батував м'ясо. Пропаде ж, розтопчуть кінями таку смакоту! Він зняв шапку, вітер ворухив його чорну, густу чуприну, велике, кругле обличчя світилося задоволенням.

В балці, де нещодавно спали козаки, коноводи в'язали коней — так, щоб не розбіглися й щоб було легко розшморгнути: по четверо в кожну руку. Коней навмисне поставили далеко од шанців — татари найперше намагаються донести стріли до них, поранити їх, тоді вони, здичавівши од болю, метаються по табору і топчуть оборонців. Коні, хоч і потомлені, були неспокійні: вловлювали далекий тупіт тисяч і тисяч чужих копит, схропували, косували обпаленими суховіями очима. Там же, недалеко од води, стояло в ряд шість шпитальних наметів, туди мали зносити поранених.

Передній дозорець з під'їзду, гостролиций, гарний на взір козак Чміль, встромивши спис гостряком у землю, стрибнув з коня й, зблиснувши гарячими очима, видихнув зі спалених вітром грудей одне слово: «Орда!»

Знову загуркотіли литаври — тепер уже подаючи гасло до бою. Сірко зійшов з могилы й попростував уподовж шанців по гребеню окопу. Вони встигли викопати їх два, передній — менший, завглибшки кі ліктів у п'ять, що мав затримати татар на якийсь час, щоб козаки встигли вистрілити кілька разів, і другий, вже оборонний, глибиною ліктів п'ятнадцять. На дні його виступила вода. Третього, за який би можна одступити, якщо татари прорвуться через другий, викопати не встигли. Сірко вельми шкодував за тим. Козаки — люди, звичайні

до роботи, окопами тільки й рятуються од ворога. Татари найпевніше почувася себе в сідлі, вони досягають свого швидкістю, силою, скопом; поляк і німець — латами, доброю зброєю, гарматами, козаки — лопатами. Вони — як кроти; ледве встигли відірватися од адверсора, вискочили на горбок — і вмить зарилися в землю. Її спробуї їх виколупнути з-за земляних буртів, сидітимуть там, доки пороху й харчу. То тільки в піснях козак на коні та на коні, насправді ж він більше в землі. Може, через те, що вже звик до неї, що в ній та в ній, — і смерть йому не така страшна.

Однак як це не страшна? Погинути тут, у чужій стороні, де навіть не залишиться могили, — чи ж можна уявити щось гірше?! Якщо переможуть козаки — татари розтопчуть могили кінями потім, переважить басурмани — наб'є соломою козацьку шкуру й виставить біля свого двору в Бахчисараї, Кафі чи в якомусь нікчемному коші.

За Сірком на невеликій відстані ступали низенький, як бочечка, сигнальний з трубою та осавул з прапором. Ноги грузили в пухкій землі, кошовий подумав, що довго цей вал не протримається. Либонь, коли б мали вози й присипали їх землею, тоді він не осунувся б. Йшов повільно, вдивлявся в обличчя козаків, в одну мить прочитував кожне, на декотрих затримував погляд, але не казав нічого. Ті, на кому зупинився поглядом, розуміли все й так. Сірко й сам шукав ту рівновагу, з котрою розпочинав кожен бій. Нехай потім січа завихрить його, понесе, куди й сам не сподівається, і стане він страшним у бою, але зараз охоплював зором усе військо, майбутнє бойовище й ще раз обмислював замір на битву. Вистояти першу налогу, другу, а може, й третю. Татарин — тільки на коні татарин. «Місце аллаха на небі, місце татарина на коні», — кажуть вони. Басурмани мусять стратити біля цього валу запал, певність, кожна наступна налога буде слабша за попередню.

Отаман жодного разу не розпочинав волею потреби зі щипленими зубами. Навіть коли гнів пропікав серце наскрізь. Гнів — то лихий помічник польовому гетьману... Він знав це гаразд. Адже сам не раз був вихрений ним. Так само, як і надмірна обережність... Вона повисає на тобі гирею. Коли б Сірка запитали, в якій спосіб він веде бій, чи й зміг би розказати. Здебільшого битву розпочинав перший. Найважливіше було влучити момент, коли напасти на ворога. Він, той момент, майже невловимий, незримий і неосяжний, його вловлює серце, сповнене нездоланної переконаності у вчасності удару. Це вселяє певність себе й інших і відчуття, що все військо збагнуло твій задум і живе одним пориванням. То — вершина всієї війни, найвища точка ще не розпочатої битви. Однак отаман знав і те, що оця мить не народжується з нічого, серце її підказало, бо очі, розум побачили, обрахували військо своє і вороже, визначили його розташування, слабке місце в його строї і навіть настрої. Хіба можна визначити настрої ворожого війська з такої відстані? Можна. З того ж таки, як розташоване, як стоїть, навіть з піднятих списів і шабель. Отже, цей момент — відважність, зухвальство в поєднанні з розрахунком. Ворог не сподівається, що ти можеш рознести його в цю мить. Здебільшого обидві лави довго приглядаються одна до одної, зав'язуються окремі герці. А ти зневажив усе й поклався на удачу. Водночас

її продиктували розум і серце. А далі, в бою, — вже тільки вона. Стає моторошно і трохи аж весело, немає й тіні страху, остороги, є віра в перемогу і в те, що тебе нізачо не вб'ють, що ти не погинеш. Віра, яка майже дорівнює безсмертю. Все те — в наступі, в атаці. Тепер — навпаки. Отако само подумати за ворога. Пошукати слабкі місця в своїй обороні, не дати навальним ударом зім'яти який-небудь полк. І вистояти самому, і впевнити всіх, що оборона міцна, ворог не страшний. Зібрати воедино всю волю, весь спокій і стояти непохитно. У цьому — запорука перемоги.

Сірко дійшов до середини шансів. Зупинився — чув плечима, як тужавіє обрій, але не оглядався. Знав — татари не підуть з ходу. Вже бачать, що козаки готові до оборони, — та й не сподіваються захопити фортуно, — дадуть перепочити коням, стануть у бойову руку. Там зараз алаяють чауші, рвуть бороди солтани, літає поміж ордами солтан під бунчуком. Розпалюють себе, як вовки перед смертельним скоком. Уже чути яре, несамовите «аллах», від чого зірвалися чайки й крячки на лимані, подалися геть, уже стогне під копитами степ. Ковила свистить під вітром, як сто шабель, може, й вона почуває, що скоро стане з білої червоною.

Саме тепер має показати найбільший спокій.

Сірко зняв шапку, витер обличчя. Парило. Гірко пахли трави, солоно дихав лиман, здавалося, ці два запахи змагалися між собою. Вода біліла, як розлите срібло. Тепер увесь козакий табір лежав перед зором кошового. Запорожці стояли на невеликому миску, що неглибоко вступив у води Сиваша, й відкопалися од степу шанцями. Весь півострівець був складений мовби з двох половинок — нижчої, куди у високі повені сягали води лиману, порослої кермеком та кушчками солонцю, й горішньої, уступом — степової, у сивому евшані, миколайчиках, інших уже пожухлих травах та бур'янах.

На нижній коноводі тримали коней і сіріли намети (серед них найбільший, голубий, — похідна церква), на горішній — чорнів гуляйгородок — земляний насип і шанці. За спиною в кошового лежав Крим, попереду крилася сивим маревом Україна. Мертво зблискували води лиману, мертво чорніла під ногами земля, навіть коршак, хоч плив понад степом, видавався неживим. Сірко не намагався перейняти мислю власну долю, не думав, що, може, на той бік лиману вже переведуть тільки вороного коня, а його самого присиплюють ось цією землею. Думав лише про землю за сивим маревом й про людей, які довірили йому свої долі. Чого вони ждали? На що сподівалися?

Золота й шовків, захоплених в Козлові та Бахчисараї? Можливо.

Тої хвилини, коли вперше побачать очі звільнених бранців? Того, либонь, не забути. А так само й дзвону кайданів, коли їх розбивають на камені.

Молитви в церкві за боже воїнство, що заступило рідний край від супостата? Мабуть.

Щастя рідної землі?

Того — напевне!

Кошовий підніс над головою шапку, багрянний шлик майнув, як закривавлене серце. Казав суворо, впевнено, розважливо.

— Отамани-молодці, як стар, так і млад! Всі ви бачите адверсора, лютого ворога, що ціліється нам у груди й ось зараз почне на нас напирати. Харциз хоче не дати вивести з неволі бранців, братів наших, хоче понизити нас, заступників свободи отчого краю. Всі ми ханові й султанові — як кістка в горлі. Коли б не ми, він давно б сплюндрував наш зелений край, витоптав жито й забрав у неволю діти. Отож, брати, й розсудіте, за кого принесли на поле битви голови наші. Нам є за що боротися: за віру, за вітчизну, за жон і дітей наших. Покладайтеся на бога, й жодна ворожа нога не ступить через оці шанці на Україну.

— Слава отаману! — загукали козаки.

Сірко хвилину зачекав і мовив тихо та переконано:

— Відступати нам нікуди: позаду Сиваш, хто побіжить — загине в його гнилих водах, ніхто його не обтужить, й не буде йому прощення на тому світі. Пам'ятаймо про тих, що довірили нам, сподіваються вернутися цією дорогою додому. Станьмо ж єдинокупно, серце до серця, не страшімося ворога, нехай він страшиться нас. З богом, діти мої!

Сірко зійшов і став у першому ряду за шанцями. Позад нього стояли Кугукало, сигнальник, десять чоловік із куреня і варту. Осавул з прапором одійшов трохи назад. Татари в'южились на відстані гарматного пострілу — їх було добре видно на тлі сірого, вигорілого степу: білі й чорні бунчуки, зелені прапорці, списи, що стояли, як ліс. І враз ліс списів і прапорців здригнув, похилився вниз, степ сколихнувся від крику й тупоту — шаленою фугою татари помчали на козаків. Бурий степ летів під кінські копита, здавалося, лава вбивала його під себе. Віками лежав не гвалтований, віками цвіли квіти, дозрівали й сохли трави. Зараз гострі копита підтинали їх під корінь. Довгодовго пам'ятатиме ця земля скажений гуркіт копит, довго не ростиме тут ковила. Кілька вершників випередили лаву, летіли, як птиці-хитви.

Сірко обтоптав чобітьми місце — так, щоб для правої ноги було опертя, взяв з рук Кугукала зарядженого мушкета. Джура був блідий, його довгасте обличчя видовжилося ще дужче, облизував сухі губи, а очі стали великі й круглі. Хоч Кугукало — вже не юний парубок, однак це його другий бій, а в пішому строю — взагалі небувалець зовсім! Воно таки до кольок у печінках страшно стояти й дивитися, як на тебе летить оширена списами й шаблями лава, почувати всі списи на своєму серці, а шаблі на голові. Й думка, хоч як її проганяй, крутиться тільки довкола смерті та полону, й хто зна, що страшніше. Нічого не боїться воїн так, як полону. Самі ж басурмани кажуть: лише той, хто побував у полоні, знає, що таке ворог. А Сірка й самого сушить спека, й він знає, чому сушить вона зсередини, йому зшерхло в горлі і сперло подих. Скоріше б починалося. В грудях піднімалася темна радість, тужавіла сила — він аж помолодів на кілька десятків років. Ще б ковток свіжого степового вітру!

— Пильнуй! — гукнув. Краєм ока він увесь час стежив за татами й бачив, що вони долітають до першого окопу, хочуть узяти його з ходу. З лівого боку загунали мушкети — рано, отаман підвів свій, холодно вицілив вершника зі значком на списі. Не переднього —

в цього, знав, цілиться кілька козаків, його зіб'ють ураз. Татари алалакали, ревіли, верещали, той крик пронизував наскрізь, навіть у Сірка, який чув його сотні разів, змійкою пробіг по плечах морозець. Здавалося, туга, нестримна хвиля з людей і коней вдарить у мізерний, по людські груди, валик, змете його й підімне другий, більший, перемішає з людьми, кине в Сиваш. Але там був ще ровик, неглибокий, але широченький. Полетіли стріли, спочатку поодинокі. Сірко відгадав: зараз виметне вся туча, й саме час зробити випал. Відсунув покришку на панівці, нахилив кресало; притаїв подих, повів цівкою трохи вниз — якщо не влучить у татарина на вороному коні, то в когось за ним, натиснув курок. Деменуло в плече, перед очима вибухнув клуб диму, проте Сірко встиг побачити, як татарин розкинув руки й випустив прапорець. Воднораз вдарили ручниці з могил і стрілили всі козаки. Вони випередили татар на якусь мить: туча стріл злетіла, коли шанці ще не встигло заволокти димом, і їхній політ було добре видно. Козаки присіли, в цю хвилину задні передали переднім заряджені рушниці. Сірко взяв свою новеньку, із голендерським замком (майнула думка: Кугукало не злякався, вклав у руку зброю вчасно), випростався й, уже майже не цілячись, випалив у сіру, ворухку стіну, що здіблювалася, гойдалася, тріпотіла на місці. Тільки кілька вершників прорвалося через перший окіп з ходу, решта басувала перед першим ровом, деякі татари стрибали на землю, тягнули коней за повіддя. Поранені коні кусалися, хвицали ногами, розкидали в боки сусідніх, татари рубали їх, а самі, вхопившись за стремена сідел інших воїнів, бігли вперед, допомагали їм перебраться через рів. Козаки зробили третій випал — передній окіп густо засипало трупом, упало кілька бунчуків, але татари перли стіною, важко підминаючи під коні земляний вал. Тут не було осібних людських життів, жодна людська плоть зокрема не мала ваги, мало вагу щось інше, більше — те, що там, за спи-нами, у віках, і гаряча від бою та спеки кров одним кривавим дощем спадала і всотувалася землею.

Крізь пошматовану димову шалінку Сірко бачив, як ще один вогняний прут хльоснув по татарській лаві: падали коні, кілька стали цапки, їх збили задні, й полетіли під ноги коням вершники. Тихо зойкнув позаду Кугукало, Сірко хапав простертою назад правицею порожнечу, а тоді оглянувся й побачив джуру, що сидів на землі. Обличчя йому було перекошене, очі, налиті кров'ю і страхом, виривалися з орбіт. У плечі Кугукала стирчала очеретина стріли. Сірко махнув рукою, щоб ішов до наметів, а сам ухопив списа під ногами. Ординці вже приступали до шанців. Одначе цю тарчу подолати їм було не просто. Коні басували в пухкій землі, сповзали разом з вершниками в рів, чавили тих, хто вже впав, й хоч вал танув, але кожна його п'ядь коштувала татарам дорого. Налогою була потужна, січа стояла люта. Упав молодий пшеничновусий козак Дубограй, покотилася, зрубана при самім корені, неначе капустана, голова значного козака Семирозума, похитнувся і зарився обличчям у землю Назар Вовкогоненко. Вже не заломить сивої шапки, не поведе за собою ватаги гультаїв, не поїде на Лівобережжя, де, довідавшись про його смерть, заголосить дівчина і не

одна вдова. Одтанцював на цьому світі козак. Татари стрибали з коней на вал, рубалися шаблями, їх скидали списами на голови тим, що напірали, над бойовищем стояли дзвін, брязкіт, крики, кінське іржання й ляскіт пострілів. Дим поволі розвіювався, його зносило на лиман, тепер нападники й оборонці бачили одне одного з близької відстані — й лють та страх стрибали з очей в очі, й не можна було розібрати, своя чи ворожа кров струменить по одязі. Татари знову заалалакали, намагалися збити козаків лементом, а ті кричали й собі — крик рвався із розпашілих ротів, він гасив страх і штовхав до звитяги. Передня козака лава рубалася, а задня, хоч і рідко, лучала кулями, вже біля валу крутилося немало коней без вершників і спотикалося чимало поранених татар. Сірко хотів поглянути, чому замовкли шмаговниці на могилах, та в цю мить на гребінь валу навпроти нього вилізло одразу двоє татар. Одного хтось збив кулею, але другий, високий, гнучкий, звинувся вужакою, перекинувся на лівий бік, заніс криву, вже у крові шаблю. Сірко побачив його неначе в спалахові — чорну постать на тлі блідо-сірого неба. Повів правим плечем і, відхилившись од шабельного удару ліворуч, встро-мив татаринів списа в живіт. Татарин випустив шаблю й посунувся з валу вниз. Вони стояли один навпроти одного, татарин був живий, очі йому горіли кривавим вогнем, перекривлений рот був оширений, і видніли великі зуби. Смертельна ненависть спалювала осудинця, він захрипів, ковтнув повітря й раптом дужим порухом посунувся по ратищу до Сірка. Він хотів уп'ястися в горло кошового, але той перехопив його руки, крутнув на себе. Татарин був ще й зараз дужий, вони хилили один одного, намагалися повалити на землю. Та враз Сірко відчув, як татарин тіпнувся, його руки ослабли, отаман вдарив осудинця обома руками в ліве плече, відкинув убік. Той упав, тріснуло навпіл ратище, татарин люто, пекуче повів кривавими очима, спробував підвестися, але знову впав і затих. Очі йому підкотилися під лоба й так, білками нагору, оскліли. Сірко вихопив шаблю, стрибнув на вал. Він ставав на валу ще й через те, щоб козаки бачили: отаман живий і налягає на ворога. За ним вискочило двоє козаків з варти, тільки вони й зацілили. Навпроти Сірка басував конем молодий, безвусий татарин, намагався вистрибнути на вал, він вимахнув келепом, але Сірко легко відбив його удар, пружним рухом, вкладаючи всю силу, рубонув з потягом шаблею, затрудило в лікоть, шабля засичала, кров задиміла аж біля ефеса. Сірко ханув ротом повітря, в очах йому жажтіло полум'я, він ледве стримався, щоб не стрибнути вниз. Знову сягнув шаблею, тільки кінчиком, без потяжки, й розсік гостроверху кучеряву шапку і голову від вуха до бороди — тільки Сірко умів так рубати, сталь ніби влипала в плоть. Обличчя татарина майнуло сірою плямою, не затрималося в пам'яті, бо очі і думка вже пильнували іншого ворога.

За отаманом на вал полізли інші козаки, тяти татар по головах. Це був мент переваги, який відчула й орда. Татари стратили запал, завертали коней, втікали в степ.

По тому запорожці підбирали поранених, відносили в намети, оддавали в руки цилуриків. Інші брали шанцевий інструмент, спускалися в рів, зачищали, підсипали вал.

Сонце за цей час піднялося вгору на лезо шаблі.

Орда одступила недалеко: було видно, як майоріли на вітрі зелені й сині трикутні прапорці, як довкола білого, з позолоченим шпичаком, що зблискував на сонці, бунчука гасали верхівці, як там з'їхалися до купи п'ятеро чи шестеро — радили раду. Під'їхав ще один, і всі вклонилися, обступили його кіньми.

Тим часом перед валом крутилося з десяток татар, розжохували коней, кидали погрози — викликали на герць. Хвилювалася під кінськими копитами ковила, виблискували шаблі, ординці рвали горла, їхня лайка летіла далі, ніж кулі та стріли: «Козак — кьопек, собака», «гяур оглу»¹, — й прикладали до ший шаблі та вимахували арканами. Не вичахлі після бою, козаки юртували також. Деякі з них і собі поривалися до шабель, зиркали на отамана й опускали очі, присоромлені його суворим поглядом. Сірко на герці не дав звелення ще перед початком бою. «Прийшли сюди не для грища, — сказав. — Жоден з нас не може важити головою, не стявши кількох басурманських голів». Тож запорожці косували в бік татарських джигітів, а самі надолужували лопатами. Робота рятувала подвійно: ставав вищий вал, і більшало в серці спокою. І козаки, і татари поглядали на супротивне військо в потаємній надії побачити там непоправимий погром і пригніченість, хоч знали гаразд — ті не здадуться, ті не одступлять. Це був тільки перший помах крил смерті, вони ж маятимуть, поки не виляжуть трупом ті або ті. Деякі з козаків тихо молились, але жоден не нарікав на долю — прийшов сюди своєю волею, стали на цьому рубежі на захист правого діла.

До Сірка, накульгуючи на ліву ногу, підійшов Флор Минаєв. — Ти що, в заячій норі ховався, а ноги забув утягнути? — поглузував отаман.

— Сам себе вкусив за п'яту од злості, — одбився Минаєв і додав без жарту, хоч і з ніяковістю: — Кат його візьми, чобіт муляє. Зараз перевзуюся.

Він сів на землю й стягнув чобіт.

— Перевзуйся швидше та візьмеш чоловік двадцять своїх, і станьте з лівого краю, біля лиману, — наказав отаман. — Вони туди вдарять. Азиж не бачили, що там шанці води не сягають.

Йшов по табору, розглядався, й тривога поймала серце: надто багато козаків побито та покалічено в першій сутичці. Правда, деякі поранені верталися од наметів, прийшов і Кугукало, сором'язливо одвертав безживний, мовби сонний, вид — рана була легка, стріла проткнула тільки шкіру на плечі, сів отоді на землю з несподіваності, страху, болю. Сірко подивився в степ, побачив, що орда погустішала з лівого боку, послав Кугукала, щоб поквапив Минаєва. Донцям до лиману довелось бігти. Й їм ледве встигли запорожці повихоплювати з рову землекопів. Орда розгорнулася враз, зірвалася з місця, немов її погнало вітром, полетіла на шанці. Од неї відокремилася ватага, помчала на лівий край, до води. Не добігаючи до Сиваша на три кидки палиці, розгорнулася в лівий бік, пішла лавою

¹ Гяур оглу — християнське кодло (тат.).

на шанці. Проте лави одразу ж поламалася, а тоді розсипалася зовсім. Коні, що бігли біля самої води, почали провалюватися, падати, ті ж, котрі скакали од води далі, домчали вершників до валу, але їх було мало, запорожці легко постинали їх кулями.

У центрі ж знову гуркотіла лавова битва. Пряжило сонце, жаром горіли шаблі, дула мушкетів нагрілися, аж пашіли. Вже козаки густо вкрили степ біля шанців ворожим трупом, але на кожну козачу шаблю припадало по п'ятнадцять ординських, щербилася шаблі, й притомилися руки змахувати ними. Січа була нещадна. Козаки й татари похрипли, тепер тільки дзвеніла сталь, бахкали постріли, іржали коні. Осідлані, без вершників, татарські коні виривалися з січі й мчали в степ. Іржало й кілька козацьких коней, поранених стрілами. Коноводи тримали їх з усіх сил, двоє чи троє добили.

Шанці були доброю тарчею козакам. Однак вони щодалі більше осувалися, й нарешті татарам вдалося прорватися на лівому краї досередини. Татарські бахмати перескакували рів, басували, вривалися в табір, небавом шанці в тому місці розтовкли зовсім, татари попливли у випір плавом. Там боронилося лише з десяток запорожців, та ще з правого боку на схожому на острівці серед потоків води горбку, що лишився од шанців, манячила одинока постать. То був Кайдан. У довгій, до п'ят, киреї, з насунутою на очі кобкою, закутавши другою киреєю груди й голову, молотив важкою гаківницею майже наосліп по головах, по шаблях, по крупах коней. Був обтиканий стрілами, мов їжак колючками, проте жодна не сягла глибоко тіла.

Сірко, що вже давно побачив потужну татарську налогу, кинувся до земляного городка, та запорожці, котрі стояли на ньому, вже й самі поспішали до місця скрути. Попереду швидко біг Міюський, вимахував шаблею, лице йому було перекошене, він щось кричав, але не розібрати що. Сірко забіг навперейми, помахом шаблі зупинив передніх («пропадуть, по одному порубають татари»), шикуював у стрій. З ним була і вся його друга команда — тридцять січовиків, вони несли караульну і підпомічну службу при кошовому і біля наметів. Козаки стали батовою — трьома лавами, пішли, виставивши вперед списи. Штрикали коней, стріляли з пістолів. І таки потисли, погналі ординців назад. Сірко йшов у першій лаві, в одній руці тримав пістоля, в другій — шаблю. Пістоля — на крайній припадок, рубався шаблею. Вже весь умився потом, вже спітніла й рука, але черен шаблі, обвитий дротом, мовби прикипів до долоні. Крива козацька шабля захищала від ударів зверху, як щит.

— Коней, коней жигайте! — гукав він. Одурілі од болю, крові та диму, дикі татарські коні харапудилися, призли одне одного, кидалися наосліп, скидали вершників, татар було важко в отакій веремії щільно спрямувати удар. Сірко щов попереду козаків, шабля миготіла над його головою; й миготів червоний шлик шапки: і для козаків, і для татар отаман тепер здався майже велетнем. Сірко відчував себе неначе в човні над порогами. Під ногами — безодня, а він летить, і душа його легка, й тіло легке — душа звільнилася від оболонки страху, весь він спрямований на одне — досягти мети.

Раптом Сірко відчув, як йому мовби вогнем пропекло ліву ногу. Проте не зупинився — боявся, що зупиняться козаки, а до вилому було зовсім недалеко. Вони тисли татар з усіх боків; збиті в купу, ординці вже не мали змоги рвонутися, розсипатися по табору — втікали. Утікали і всі інші вповодж шансів. Даремно ревли алайчавуші, переїчили тих, що втікали, ремінням по плечах, даремно вимахував білим, бунчуком солтан на вороному коні, — татари мчали в степ.

Горіла, несамовито кричала рана, здавалося, ногу рвали довгі зуби: в чобіт цебеніла кров. Коротка стріла в чорнім опірненні провисла, здавалося, її гнула до землі невидима рука. Вона пробила штани, онучу й занизалася в литку. Сірко оглянувся, чи ніхто не дивиться, швидко застромив у землю шаблю, дістав з піховців ножа на срібнім ланцюжку, розрізав чобіт. Рана була не важка, але болюча. Вістря пробило шкіру й м'яз. Ще трохи — й вийшло б навиліт. Зціпивши зуби, штовхав стрілу вперед, аж почервоніло в очах, доки чорне, закривавлене вістря не виткнулося з того боку. Тоді вийняв стрілу з рани. Кров зацебеніла дужче, він вийняв із загортка в поясі жмут павутиння, затоптав у рану. Відтак перевзувся, зняв з пояса гаман з кресалом та люлькою, пістольну кобуру — все це висіло з лівого боку, гаман засунув до кишені, кобуру викинув, важко пішов до шансів. Сумне видовисько відкрилося його очам: скрізь по валу та біля нього лежали порубані та постріляні козаки, вже нікому було носити поранених, вони повзли самі, кривавлячи ковила і євшан, чулися стогони, прокляття, молитви, погуки на порятунок. Простягав угору руки козак із закривавленим лицем — стріла пронизала обидві щоки, але отаман не зупинився: не мав чим допомогти, та й не було коли. Треба було допильнувати, щоб осавули розставили решту козаків, та подивитися, чи скрізь зарівняли осипи на шанцях. Випори закладали кінським трупом та землею. До отамана підійшов Ніс, спокійний і розважливий, як завжди, тільки зрошене потом чоло та бліді рум'янци на вже немолодому обличчі свідчили, що також побував у бою. Він пораяв перенести на середню шанців хоч одну ручницю з могили: мовляв, козаки на могилі одіб'ються й самі. Сірко наказав учинити так і пішов до городка, звідки його гукали козаки. Поруч Сірка просто з барильця пив воду Охрім Сич, зморщене, наче печене яблуко, обличчя січовика аж пашіло задоволенням, вода збігала по гострій бороді і текла за пазуху. Гострий, порослий поодинокими сивими щетинами борлак Сича ковкав, Сірко й собі потягнувся до барильця та й опустив руку. Йому махали руками, вигукували його ймення одразу троє запорожців, щось їх розтривожило вельми. Ледве видряпався вгору, ще не перевівши подиху, окинув зором табір. На недосвідчене око то була повна руйнація, майже погром, але отаман одразу побачив, що всі козаки пильнують свого місця, що підпомічники носять з ям у невисокім обриві над Сивашем порох та кулі, й подумав, що відходити за вал гуляйгородка рано. Крутилася ще якась думка, либонь, про ті ж ручниці, але козаки вибили її криком.

— Батьку, орда, ще орда.

Та звістка була немов раптовий випал гармати. Й скрикнула рана, відгукнулася десь у грудях, під серцем, та він задушив той

крик. Подумав з тугою: щось сталося з командами, котрі пішли в Крим, адже не прийшли й досі. Він видивлявся орду, що насувала з правого боку. Її вкривала густа курява, орда йшла купно, прямувала на ханський бунчук, що, звихрений вітром, майорів, як білий рушник. Попереду тріпотіли два ряди зелених прапорців, звиваючись над клубками куряви, погойдуючись то в лівий, то в правий бік. І враз Сірко зірвав з голови шапку, вдарив нею об землю біля ніг.

— Литаврщику, — закричав, — бий «на коня»! То свої. Свої! Маленький, верткий, довгорукий, схожий на мавпу литаврщик, що сидів під городком, вибив довгий, голосний дріб. Він стрибав докола литаврів і бив не вгаваючи. До нього по чорному схилу котилася червоноверха, оторочена кабаргою, отаманова шапка, він управно, паличкою, підхопив її, поміняв на голові на свою сукняну з пропаленим верхом. А на могилі протяжно, хрипко подавала гасло труба: вартовий дозорець теж розгледів умовні покви зеленіх прапорців.

VI

Зачувши ще один згук сурми, Митрофан Гук глибше увіткнув голову в коліна. Він не розібрав того поклику, сприйняв його як знак до нового бою. До шпитальних наметів, за якими лежав у бур'яні, повзли й повзли поранені, але він їх не бачив і стогонів їхніх не чув, хоч сам-таки напросився на початку бою в допомогу цилурикам. Зате чув шум битви, він відчував її всім тілом, яке трусилося, немов у пропасниці. Ну нащо, нащо напросився у цей триклятий похід! Чого сподівався від нього? Бахчисарайського золота? Слави? Нехай вона буде тричі проклята. Й нехай буде проклятий гетьман, чий резидент наобіцяв йому золоті гори за правдиві і точно описані перипетії походу та домови і перемови, які вестиме кошовий отаман з донцями та ордами. Вже йому не вийти звідси, вже його тут потнуть злі й хижі ординці. Хоч би якось порятувати життя, хоч би якось віддатися в полон. Він скиглив, неначе побитий пес. І стогнали, ойкали поранені козаки, котрі повзли до наметів. А тоді Гук зарився обличчям у кермек, заткнув пальцями вуха і лежав мертвий, хоч ще й живий, на порепаній, чорній, гнилій землі.

VII

По довгій, пофарбованій хною бороді Селім-Гірея скочувалися краплі поту. Закований у сталь, хан задихався од спекоти. Сталева кольчуга в'їдалася кільцями в тіло, а позолочений, з куфічними написами шолом стискав голову каральним обручем. Він зняв шолом, сухий вітер лизнув солоні краплі поту на лискучому тім'ї, затріпотів зжужжаною мичкою чуприни. Ханові здалося, що його приємно залоскотали. Але йому не вдалося довго втішатися перепочинок. Віддав: треба не дати козакам очуняти, треба наступати на них раз по раз. Сам хан валу не приступав, але перед кожним наскоком об'їжджав орду, вигукував до аскерів збадьорливі слова. То велике щастя воїнові — знати, що разом з ним у бою великий хан великої орди й престолу. Немало їх випило сьогодні чашу смерті, їхні душі вже розповідають у раю братам про нову битву з невірними,

але хан знає, що паском перемоги підв'язуватися рано. Та й хто відає, кого погинуло більше — гяурів чи правовірних. Не він їхню землю, а вони його попрали копитами своїх коней. Сховавшись у Чуфут Кале, хан одразу ж розіслав гінців по горах і долах, три солтани роз'їхались у три кінці й привели йому п'ятдесят тисяч війська. Ось вони, його хоробрі карачей, вже потомлені в січі, стемнілі од поту, але сповнені відваги, й ненависті, й готовності битися за віру до кінця. А кому її забракло, тому чауші ввіллють ремінними курбачами, закупленими в Стамбулі.

Хан подивився на козачий табір, і гнів заклекотів йому вовчим клекотом у грудях. Мало що козаки побили його взимі біля Січі, вони осмілилися прийти в землю його батьків і навіть вдерлися в серце ханства. Але тепер він не випустить їх. Дурні гяури самі принесли голови, аби правовірні повідрубували їх і понадівали на кілля загрож бахчисарайських вулиць. То буде чудесне видовисько. Про те розповідатимуть у Стамбулі, й Едірне, й по інших країнах. А семиголового дракона, Сірка, він наказав захопити живим. Урус-шайтан осмілився махати шаблею в землі правовірних — йому рубатимуть правицю по кусниках, він пив воду з колодязів правовірних — йому заллють горлянку розпеченим залізом, він дивився на Карадаг, йому повивертають очі буравами. Тих мук, котрі приготував Селім-Гірей, ще не зазнав жоден гяур.

Хан надів на голову шолом, вставив ноги в стремена. Бунчуковий з бунчуком уже рушив до війська, коли до Селім-Гірея підскакав маленький, пикатий, ніби він тримав щось за щоками, бей племені седжют на височенному бахматі, на скаку стрибнув з коня; не випускаючи поводів, припав до ханського стремена й швидко сказав:

— Нехай твоє серце, великий хане, наповниться радістю. Нам на поміч йде військо правовірних. То, мабуть, паша Седі-ага з ордою.

— Хай прославиться на віки переможне ханове ім'я! — молододзакричав перекопський мурза на радощах за військо, яке йшло в поміч, і за те, що тепер вони пустять його поперед себе, йому менше доведеться важити власною головою.

— Хай застогнуть земля і небо! — вигукнув калга-солтан. — Смерть гяурам! — І витер рукавом солоні краплі зі стемнілого од утоми, хижого обличчя.

Хан торкнув правим коліном коня, той слухняно, широкою, розмашистою риссю пішов ліворуч, огинаючи тісне стовписько війська. Добігши до лівого краю, зупинився, ледве вершник ворухнувся поводями. Селім-Гірей дивився в степ. Там справді вставала курява. Хан підняв угору руку з двома розчепіреними вбоки пальцями. Двоє сейменів з почту виїхали з-за його спини.

— Скажіть азі, — мовив, — нехай стане на лівому крилі.

Сеймени попустили поводів, помчали назустріч війську.

— Сонце світу мого, великий хане, — наблизився до ханського стремена, засвітив білками вузьких очей бей племені аркан, — аллах провіщає перемогу.

Бей підніс угору довгого пальця з брудним, приламаним нігтем, і хан підвів голову. Високо в небі ширяли два орли. Вони плавали великими колами, потроху даленіючи в бік Сиваша. Їх уже бачило все

військо, переможний гук котився над ордою. По обличчю бей розпливалася солодка усмішка, й без того широкий, із запеченою в кутиках слиною, його рот розтягнувся до самих вух — бей перший вказав на вісників перемоги і сподівався на винагороду. Та в цю мить хан перевів погляд у степ і побачив, що послані ним сеймени мчать назад. Але ж, подумав, вони ще не встигли доїхати до війська Седі-аги. І враз гостра чорна думка прошила йому мозок. Напруженим зором, несамохіть натягнувши поводів, від чого кінь затанцював передніми ногами, але з місця не зійшов, вдивлявся в підняті над головами значки та постаті вершників. Значки були їхні, ординські. А вершники... Досвідченим оком степового воїна хан розпізнав, що то не ординці. Татари, в котрих стремена підтягнуті високо, мають чіпку, що її називають вовчою, верхову поставу, а ці сидять у сідлах прямо.

— Це козаки! — гукнув нуреддин-солтан, що напружено, до гарячої сльози вдивлявся в степ. Ханові на мить мов розкололося щось у голові. Одначе опанував себе, викинув убік праву руку.

— Війську — списами сюди!

Заграли сурми. Срібний тривожний згук ударив по конях і людях, орда загаласувала, розгортаючись до бою. Хан квапив, махав нагайкою, сурми вже подавали інший поклик — рушати: треба було розігнати орду для зустрічного удару. В них за спинами тремтів інший згук — гугнявий, протяжний — козацьких труб, проте ординці його вже не чули.

Татарські коні брали з копита. Лава була туга, ліве крило обганяло праве сонце світило вершникам в очі, сліпило їх. Свист, стукіт копит, шаблі ріжуть повітря, воно, сухе, рве груди, там хрипить, руків'я шаблі береться потом, поза спиною йде холодок, в горлі скипається злість, а в серці запалала тривога. Хан не ховався в гущу лави, мчав попереду. Просто на нього летів вершник на білому коні, і в нього, і в коня були оширені роти, обличчя вершника витяглося, з рота вилітав нечутний крик. Дві лави вдарили одна в одну, неначе дві хвилі, й закрутилися шалені кручі, завирували потоки, заструменили увсібіч потічки. Лава ханського воїнства була потужніша, вона почала тиснути козачу кінну лаву, ось-ось мала перекинути її, та в цю мить на татар налетіла ззаду третя лава, й бій знову завирував на місці.

Гвалтований дужими кінськими копитами, двигтів і стогнав степ. Бахкали постріли, свистіли стріли, мелькали келепи й клювала, давенів булат. Шаблі миготіли в повітрі, рубаючи на січку сонячне проміння. Іржали коні, волали поранені, вибиті з сідел наземлю, на люту й страшну погибель од кінських копит, в скаженій ярості вони підтинали знизу коням сухожилля й розпорювали ятаганями животи. Коні падали, давили вершників, червона піна юшила білий ковил.

Хан опинився в гущі січі. Оточений кільцем сейменів-велетнів, намагався пробитися до лівого крила, вирватися з бою. Над його головою тріпотів білий бунчук, виказував козакам хана, збадьорював ординців. Козаки рвалися до бунчука, падали під шаблями сейменів. Перед самими ханськими грудьми свиснула необачно пуще-

на кимось з татар стріла, ковзнула по кінській шиї, залишивши на ній кривавий слід. Звіздочолий, золотистої масті румак звинувся. Селім-Гірей ледве вгамував його. Ханом тіпав страх: ще жодного разу, одколи став на чолі орди, йому не припадало крутитися в такій січі. Одначе в грудях тремтіло й інше почуття — солоної лютості, певності свого місця — поки карачеї бачать ханський бунчук, вони рубатимуться до останнього подиху. Бунчук ніби виростав з його серця.

Січа стояла страшна, кров і піт збігали в траву, іржали коні, звивалися дибки, орали копитами цілину, там, де вони басували, де завихрювався бій, земля була переорана до чорного. Дзвеніла, скиглила криця, тріщав одяг, ревіли в запалі, в передсмертних хрипла горлянки, піт застилав очі, і вже не гаразд бачили, кого тяти; озвірілі од болю, люті й страху, рубалися наосліп. За кілька кроків від хана на землі стояв вибитий з сідла молодий, тонковусий татарин, він дико роззирався і вже не володів собою, бо раптом упав на землю й затулив голову руками. Його розтоптали копита.

Меншало воїнів, ширшало поле бою — він розповзався в усі боки. Один по одному падали сеймени. Гинули мовчки, неначе були німі. І враз скрикнув високий, із золотим значком на шапці сеймен, білий бунчук похилився і впав на землю. Козак у синій, з червоною стьожкою біля коміра сорочці перерубав ратище разом з рукою сеймена, аж хряпнула кістка. Спритно, кішкою, сковзнув він з сідла, ухопив бунчук за блискучу золоту грушу, проте на коня вискочити не встиг — упав, пронизаний списом у шию. Але бунчук з його руки встиг ухопити інший запорожець, двоє сейменів кинулися за ним й згнули в гущі бою. На мить хана полишила відвага. Одначе її не втратив ага племені аркан. Він скочив на землю, щосили рубонув шаблею по ріпиці хвоста сірого, в яблуках коня. Білий, розкішний хвіст упав на землю. Здичавіла од болю тварина звинулася на задніх ногах, але ага вже встиг відскочити вбік. Із запаленої, прокушеної губи татарина текла кров. Очі горіли запалом і відданістю ханові та прапорові пророка. Він згріб хвоста, схопив держално, обірваним з шиї шовковим шнурком прив'язував до нього криваво-білу волосінь. Йому допомагав один із сейменів, тримаючи в поводі коня, — вже не для себе, для аги. Ага вставив ногу в зубцювате стремено, скочив на коня, підняв над головою бунчук. Червоний струмок збігав по держалну, по руках аги, який загубив руду лисячу шапку, й червоні краплі зрошували виголену до блиску голову. Він крутив нею на всі боки, закликаючи до звитяги, витягувався вгору, неначе збирався злетіти. Радісне «аллах» скинулося довкола, татари знову спробували налягати козаків. Але та налога була геть квола. Важко пробивалися вони до бунчука, й було їх мало. Вони втратили воєнну фантазію й віру в щасливу фортуна. Селім-Гірей бачив це. Він далі не пильнував бою, правував конем у бік гір. Вирватися у чистий степ, а там його коня не дожене й вітер!

На той час січа одкотилася трохи назад, ближче до Сиваша, й перед ним миготіли тільки окремі вершники. То здебільшого були татари, що втікали. Подекуди за кимось із них гнався козак. Десь тонко

сурмив у жалібну сурму кінь. Інший світло-рудий румак спинався на передні ноги й не міг зіп'ястися, в нього був розпорений живіт, і з кривавої піни виглядали кишки. Хан об'їхав коня, що конав, його власний кінь злякано заіржав, і те іржання побігло по тілу хана, глухою луною одбилося в грудях. Він ударив коня тупим кінцем шаблї по темному від поту боці й пустив учвал. Вітер свистів йому у вухах, лі по темному від поту боці й пустив учвал. Він стратив силу й боявся впасти. по-воляцьки, тримався за луку сідла. Він стратив силу й боявся впасти. Тепер за ним бігло тільки двоє сейменів. Зненацька під одним спіткнувся кінь, крутнувся ліворуч і одразу ж осів на задні ноги. Та хан уже не оглядався й не бачив, що сталося з тим його охоронцем. Бив коня обухом шаблї, й арабаш, не звичний до того, скажено гриз вудила й летів, як птиця. Біла піна падала йому з рота й осідала на пожухлих травах. Над степом високо-високо в небі ширяли два орли.

VIII

...Сироватка одразу побачив, що то не прості татари, й помчав їм навперейми. Надто значний був перший — у блискучому шоломі, на рудому, що одливав золотом, арабаші. Він би, мабуть, перебіг їм дорогу, проте татарин у шоломі погнав прямо, а другий, у сукняній шапці з пером, повернув і поскакав назустріч Мокієві. Сироватка сам не знав, що його кинуло в погоню. Скрута, що знову відстав, звичайний порух — гнатися за тим, що втікає? Мабуть, останнє. Але одразу ж побачив: здобич не по силі. Татарин був велетенської статури, молодий, мабуть, з навченого війська, при добрім риштунку й на доброму коні. А Мокіїв Савур важко йойокав селезінкою. Сироватка теж притомився від довгої дороги, риштунок його — стара, тонша в одному місці (хоч би не перебилася!) шабля, гнотовий мушкет (з нього й не стрельнеш без розсішка), ще й теліпалися ззаду при сідлі сакви та дзеленькав мідний казанок — його таки доп'яв. Одначе уникати бою не випадало, як і втікати, та й куди б утік на бідному Савурові!

Проте на нього тепер була й найбільша надія. Сироватка видобув шаблю — пряму, не любив кривих шабел, здавалися йому незамашними, повів плечем, розслабляючись, збираючись силою до змаги.

Вони летіли чистим притихлим степом назустріч один одному, важкий, сповнений люті й рішучості татарин на гнідому коні й маленький, дрібний у кості, але спокійний, певний себе Сироватка на охлялім мишастім Савурі, у якого змокріла не тільки шия, а й кінчики великих, у червоних прожилках вух, які висіли, наче в зайця.

Татарин тримав шаблю за плечима, сидів високо («Як пес на стозі», — ковзнув думкою Мокій), готувався випростатись і перетяти Сироватку разом з конем. Мокій знав, що не витримає того першого скаженого удару. Лишалося сажнів десять, коли Сироватка тріпнув Савура лівою рукою по холці. Він сам ледве встиг упертись правою ногою в стремено, так круто шарпонувся в правий бік кінь. Татарин звівся в стременах: він збагнув маневр, очевидячки, сподівався досягти супротивника, потягнувся тілом і шаблею в правий бік —

не досяг, ще й сам трохи не вилетів з сідла. Савур повернувся спритно, як пес. Сироватка ледве не запопав татарина ззаду. Сеймен крутнув коня в лівий бік, устиг відбити Мокієву шаблю. Був чорний, пласколиций, крутив білками очей і стискував зуби. В підбрів'ї у нього чорніли тіні злості, на губах запеклася кривава смага. Татарин свердлов запаленими буравчиками очей, він закусив нижню губу, і його великі, неначе ікла, зуби біліли. По крилах носа татарина збігав піт.

Сироватка зібгався весь у грудочку, притис до коня ноги, штовхнув його підборами, і Савур уже ліз до його бахмата, вкривав крима, так, що татарину довелося відхилитися, щоб замахнутись. Й замах тепер у нього був не дужий, Мокій відбив удар, хоч і відчув, як затрудило руку. Хекнувши з натуги, Сироватка заніс шаблю й собі, мацнув очима татаринovu шию — сеймен прикрився. Мокій перевів погляд на його праве плече, мовби шукаючи, куди потяти. Вловивши ту нерішучість, татарин крутнув білками очей, замахнувся знову, а Сироватка в одну мить повернув шаблю й, спрямувавши її супротивнику вістрям у груди, підтримуючи лівою рукою за обушок, усім тілом подався вперед, не забувши торкнутися острогами Савура. Той аж підірнув під гнідого бахмата, злився з ним. Сеймен устиг опустити руку, але вдарив тільки руків'ям шаблі Сироватку по голові. Червоні іскри спалахнули козакові в очу, він випустив шаблю й вхопився за гриву коня. Проте чуття бою жило в ньому й далі, упав на сідло й похилився у правий бік — на той випадок, якщо татарин черконе вдруге. Одначе татарин вдарити не міг. В його грудях стриміла Сироватчина шабля, він лежав на землі, залитий кров'ю, а гнідий бахмат мчав степом у той бік, де манячила постать другого втікача. Мокій нагнувся, вийняв закривавлену шаблю. В мертвих очах татарина все ще летів сухий, живий туман. Сироватка подивувався сам собі, що потяв такого дужого ворога. Розпалений боем, потерпаючи, що гнідий бахмат утікає, Мокій погнав навздогін, але, проскакавши гонів з двоє, натягнув повіддя. Збагнув, що йому не наздогнати гнідого бахмата й то більше вершника в блискучому шоломі на рудому коні. Було видно: той кінь — ціле багатство, але вже не його. Мокій витер об ріденьку кінську гриву шаблю, сховав її в піхви й повернув назад. Зяпав ротом, неначе загнана коршаком степова чайка. Гойдався в сідлі, наче п'яний, земля і небо злилися перед ним в одну велетенську сіру пляму. Останній бій випив з нього рештки сили.

IX.

Запорожці перейшли Сиваш успак у тому самому місці, в якому перехопилися на кримський бік. Йшли через Каланчак, до Кочкар і Чорної долини. Везли чималу здобич, вели сім тисяч визволених християн, гнали полоном кілька аг, беїв, а серед них найзнатнішого та найбагатшого після хана мурзу — Батиршу-Мансурова. Валка розтяглася на кілька верст. Убоки розлетілися козацькі загони — шарпали татарські таши, одбивали худобу й табуни коней.

Стояла нестерпна спека. Сонце пекло немилосердно, небо пашило жаром, хмари ходили на обрії білими кораблями, гуркотіли

громами й плвли за море в турецьку сторону. Мабуть, бог праворірних мав на той час більшу силу. Степ лежав, немов укритий сірою татарською буркою. Він був мертвий а чи сонний, і навіть табуни диких коней та сайгаків не будили його. Вони зринали, мов маревні, й розтавали в травах. Трава й та здавалася гарячою. Кінські копита вилякували з неї коників, вони розліталися вусібіч рудими бризками, скрекотіли шорстко, неприємно, здавалося, хтось черкає склянкою по залізу. Невідступно їхали в далекій далині, обіч валки, дивовижні велетні на сивих конях, тільки коні ступали не по землі, а брели по воді. Люди тяглися в той бік очима, хоч знали, що то — омана. Степ хворів спекотою, безводдям, марив дощами та синіми ріками. Валка йшла важко, волокла за собою хвіст сірої кушпелі, позначила шлях витовченими бур'янами, покинутим, чорним од поту порваним шматтям, кінськими кізяками, ввіткнутими в землю поламаними списами та палицями — знаки для партій, що відстали.

Обличчя козаків побуріли від сонця, шкіра злазила. Обшарпалися, обносилися, везли у кульбаках військовоу здобич, але з того одягу нічого для себе підібрати не могли. Йшли коні під в'юками, махали головами, одганяючи оводів, що тучею стояли над валкою. Коні виморилися і похудли, животи їм попідтягувало, шерсть позбивалася в ковтюхи. А сонце кипіло в небі, а сонце шмало немилосердно, козаки поглядали на нього причмеленими очима. Ось на розпечене коло напливла одинока хмарка, руда, блаженька, як стара ряднина, вона й розповзлася, наче ряднина. Сірко доторкнувся до мідної луки й одсмикнув руку — пропекло вогнем.

Визволені з полону брели окремо, на деякій відстані, щоб не ковтати пилюку й не годувати своєю кров'ю гедзів та мух, як роїлися біля коней. До півдня притомилися навіть ті, що зранку бігли й пустували, мов діти, кого радісне відчуття волі несло в рідний край, наче на крилах.

Праворуч, у в'язкому мареві, йшли захоплені в Криму табуни. Вертаючись од бічного під'їзду, Сірко вирішив під'їхати до валки, наздоганяв її ззаду, з боку сонця. Бачив, що чимало з недавніх бранців несуть клунки, хотів порадити оддати їх козакам у тороки. А декого, подумав, можна посадити й на коні, — але це вже після привалу, — захоплені в татар табуни пішли попереду. Він їхав, поклавши кунтуш на холку коневі, звисивши ноги в один бік. Навіть спека не могла випалити радості з його душі, щось молоде, давне пульсувало в ній, отак би звівся на весь зріст у сідлі й закричав, щоб степ здригнув і затремтіли вороги в усіх його краях. Отак би розкинув руки й обійняв би всіх недавніх бранців, притиснув до грудей чи сам притиснувся до них. Козаки пролили в останньому бою багато крові, але пролили не марно — вона шугає волею в жилах он тих людей. Як-то зараз світяться їхні душі!

Він сам думав про полон не раз і не двічі. Ну, для нього полон — смерть у катівницьких мурах. Але й для інших козаків немає в світі нічого страшнішого, як потрасти в ясир. Простого козака хто викупить? Його чекають галери або чорні діри анатолійських рудень. Трохи збоку од гурту втомленою, але сягнистою ходою йшла висока білява дівчина, либонь, литвинка, поруч неї, ведучи за повід

коня, ступав молодий запорожець у збитій на потиллицю шапці. Уподобав козак дівчину, соромився товариства (раз по раз оглядався), але й далі вився біля неї, щось говорив, говорив і усміхався. І в поміч йому були сонце, степ, минулий бій і страх та радість, що обійнялися у серці дівчини.

Слідом за ними брели літній дядько і таранкуватий парубійко, обоє в татарських волохатих шапках, несли удвох на палиці вузол, дядько почісував брудною п'ятірнею неголену щоку, кидав з-під руки парубійкові якісь слова, а той крутився, нервово зиркав назад. Може, лишилися в нього в басурманській стороні брат чи сестра або й кохана дівчина. Бо не рвався він душею до рідного краю. А може, то тільки здалося отаманові?

Сірко навіть почував ніби трохи гординю, що привели з кошем до вслі одразу стільки людей. Прикипів очима до натовпу, намагаючись дихнути разом з ними тією волею, поради їхньою радістю. Але що довше приглядався, то меншала його радість, натомість у душу напливала тривога. Спершу подумав, що троє визволених зупинилися випадково, волочаться позаду, бо притомилися. Але ж з вигляду не хворі. Вони тихо розмовляли, зиркали в його бік. І він уловив у тих поглядах щось нишкове, злодійкувате, нерадісне.

Сірко відчув себе так, мовби в душу кинули жменю снігу. Не довіряючи собі, чомусь гнівлячись на себе, побіг очима далі й помітив, як разом оглянулись чоловік і жінка, що несли вдвох на палиці клунка. Може, вони оглянулись просто так, знічев'я? І туга в їхніх очах теж привиділася йому? А отой майже відверто ворожий позирк — від втоми, а може, з болю...

Й почував, що то не так. Він ніколи не обманювався людськими очима, й оглядаються вони на Крим не знічев'я. Й не всім треба його воля. Рабство — воно іноді теж солодке! Куплений зрадою бог дорожчий, ніж той, з яким народився. Милішими стають і чужі слова, й одіж, і звичаї.

Тоді для чого ж навчають тих слів матері! Для чого вони є на світі? Для чого бережуть звичаї батьки? Для того, щоб діти обміняли їх у чужому краї, як розмінюють на жменю мідяків золотий гріш?! Чужі звичаї можуть бути й гарними, але ж вони — чужі. Тільки потурнаки міняють своє, батьківське, на чужинське. Так можна поміняти все. Але ж тоді збідніє світ. Це якби барвистий квітник засіяти тільки одним квітом. Поміняти звичаї, вітцівщину — це поміняти матір. Народила мати дитя, виспівала йому всі пісні, а в тих піснях — піт і кров дідів і прадідів, а тепер цей чоловік проміняв рідну пісню на чужинську, вицідив з свого серця кров дідів і прадідів та налив чужої! У чужому краї тепліше сонце, у чужому краї солодші плоди. Але чим завинив перед тобою, потурначе, рідний край, що ти цураєшся його? Край, як і долю, не вибирають, вони — од бога.

Огрітий ізнагла нагаєм, кінь завертівся, мов помрачений. А далі рвонувся й, стелячись низько, полетів за козацькою партією.

Аж надвечір стали в неглибокій балці, по дну якої хлюпотів поміж сухих осок степовий струмок. Його обліпили коні й люди, і хоч як періщили їх нагайками козаки з варті, але не могли нічого вдіяти. Воду скаламутили ті, що стояли нижче, бігли вгору, учинилися

лемент, стовпотворіння. Осавул з чотою довго не могли дати ладу, через те й кануло немало часу, доки валка вгамувала спрагу.

По тому Сірко наказав варити на всіх кашу — на козаків, недавніх невільників і полон. Казанів мали вдосталь своїх та й захопили чимало в татар. Пшона й борошна теж. Збирали в степу бур'ян, сухі кізяки, рубали в балці лозу і терен. Незабаром по степу розлився запах розвареного пшона, який перемішувався з пахощами полину, буркуну, інших уже сухих трав.

Сірко довго блукав понад балкою, відтак зійшов на могилу, що самотньо чорніла у степу плескатою маківкою, дивився на багаття, на визволених з полону, що розташувалися на схилі балки й перевзувалися, вмивалися у струмку, декотрі прали. Був схожий на степового підорла, котрий шойно сів на могилу. Глибока зморшка прокреслила йому руба чолю, здавалося, там, над переніссям, стриміла стріла. Пекуча дума краяла мозок. Не веселив навіть степ, котрий хоч вже й пахнув домівкою, близьким відпочинком, але навівав тугу своїм безмежжям і безконечністю. Душі кортіло кудись сховатися, а сховку не було. По той бік струмка на горбі сидів ворон, він поопускав крила, хекав з жаротці, а оком пантрував на табір, вшукуював здобич.

Отаман почував — він клює йому серце.

Вітер доносив від струмка лоскітливий запах димку та кулеші, але віяв він не тільки з балки, а й ще звідкілясь — із далекого далеку — й доносив запах іншої кулеші, чимось схожої й не схожої на цю. Смачна, круто заварена була то кулеша, що її варили на кризі Березанського лиману. Там стояли зимівлю турецькі галери, в позанавігаційну пору вони правили за тюрму. Дерев'яні черева галер були наповнені кайданниками, котрих приковували не до лав, а до одного велетенського ланцюга, що звивався вздовж борту галери. Кайданники спали в сіні, страшенно мерзли, їх морили голодом, і вони мерли наче мухи. Та кулеша була для них першим справжнім обідом за кілька місяців. Одначе до тієї кулеші теж спочатку потрібно було дійти. Козаки залишили коней в куцах біля лиману, самі добувалися по кризі. Від моря вже наступала весна, вдень пригрівало сонце, сніг на кілька сот кроків од берега підтанув, і в кожному їхньому сліду хлюпала вода. Іноді вона перехлюпувала й через халяву в чобіт. Вони вирушили перед світанком, над лиманом висів вологий, густий туман, що осідав на одежі, на обличчі, на бровах, і Сірко пам'ятає, — бач, не забулося, — як звезькував його мокрою долонею. Був він тоді молодим козаком, молодим і зеленим, як барвінок, відчайдушним і безжурним, як степовий вітер. Мчав попереду інших сайгачим скоком і накликав на своє серце найдужчого з ворогів. Сторожа почула їх кроків за сто, але нічого не могла вдіяти, козаки змели її вмить, Сірко встиг потяти тільки одного турка, який обороняв вузенькі, спущені на лід сходні. І така тоді змагала Сірка відвага, й такий у серці бринів жаль до кайданників, така великодушність вихлюпувала з серця, що він бив молотом по ланцюгові, а сам плакав, як дитина. Й ридали галерники, й лепетили та вигукували всіма мовами, й молилися кожен своєму богові і богові богів — безмежній спочутливості й великодушшю визволителів. Й тоді козаки

розпалювали з дощок, відірваних із галер, вогнища й варили куліш. Бо без тої страви кайданники не були спроможні піти з ними, а вони всі хотіли йти з козаками далі, до Очакова, щоб помститись своїм лютим ворогам. То був банкет єднання і спільної наснаги на грядущу битву, бачив справедливість у тому, що визволеним на тому банкеті присвічували велетенські смолоскипи, якими стали жакливі катівні — турецькі галери. Вони пили молоде турецьке вино й не п'яніли. Жоден із визволених не втік у лози, хоч їх ніхто не стеріг, жоден не поспішав повертатися додому, й жоден не помишляв про подальше життя серед катів своїх — турків. Були, здається, однак стаїні у своєму гніві, в дружбі, в жаданні помсти.

З думою, із світлим спомином Сірко зійшов з могили й побрів поміж бранцями, іноді зупинявся, розпитував у того чи в того про життя в неволі. Всі вони уже знали його. Осторонь інших сиділа смаглява черкешенка в дорогій одежі — кажуть, жінка чи наложниця хана. Вона збила ноги, отаман наказав підібрати для неї взувачку, знайшли чоловічі ремінні постолі, вона виглядала в них, як горлиця на гусячих лапах. Але, видно, за ханом не сумувала — усміхалася. А може, подумав, посміхалася зі страху, щоб задобрити його? Вони, недавні бранці, не всі щирі. Знову ловив скрадливі й навіть приховано ворожі погляди. Серед радості, щастя стрічалася байдужість, а часом зловорожість.

Молодий, зарослий до самих очей чорною бородою парубійко сидів по-татарськи, підбгавши босі ноги, неподалік од води, розминав у руках онучі, що взялися коржем.

Сірко підійшов до нього. Забачивши отамана, той підхопився, вклонився — не по-татарському, а таки по-козацькому, але очима втік у степ — ген через струмок, на той бік балки. Й Сірко не впізнав його. В далекій-далекій глибині, як тонкий промінець на дні глибоченної копанки, змигнув неясний спомин і згас... А Марко стояв і вrostав у землю, у вічний степ... По кісточки, по коліна, по пояс. Зараз Сірко пригадає, як приходив він до нього і скрадливо розповідав, що двоє козаків Кисляківського куреня не дишкретно щось про нього казали. Отаман тоді прогнав його... Або пригадає, як приходив до Лавріна. Якось сиділи на долівці й лаштували набой до полювання. Сірко підсів до них, і довго розмовляли... Ні, не впізнав його отаман. Може, коли б заглянув у вічі, то й упізнав би. Але очі Марко ховав.

— Ти козак чи татарин, чоловіче? — запитав Сірко. — А може, — тум?¹

— З Ладжина я, підсусідок козака Чересленка.

Сірко не повірив тим словам. Чи тому, що вчорашній невільник не дивився йому в очі, чи через те, що Січ вела з Бахчисараєм довгі перетрактації, аби викупити козаків, які попали в полон під Ладжином, й таки нічого не домоглася — увесь узятий в Ладжині ясир поганини продали в рабство в Персію. Звичайно, можна було спробувати дознати в цього чоловіка, хто він, але нащо? Небавом доля розшеретує їх сама. Він ще не знав, як-то розшеретує їх доля, спо-

¹ Тум — народжений в неволі від невільників християн (тур.).

дівався, що якось воно складеться. Ця думка вперше змигнула в його голові біля шанців, коли ховали порубаних у бою запорожців. Тоді до могили не підійшло чимало визволених із неволі. Її погасила інша думка, інший біль — про те, що вороги не залишать у спокої могили. Везти ж полеглих із собою в таку спеку було неможливо. Так і залишили їх на чужині, в таборі за шанцями, присипаних солоною землею, а поверх землі — накошеним шаблями кермеком. Але після того, як догнав у степу валку визволених, як побачив подеколи скрадливі позирки назад, на Крим, ця думка вернулася. Вона була важка, як та земля, що її навалили на груди порубаним побратимам, гнітила його неясним передчуттям та неясним рішенням. Зроджувалася в грудях скарга на долю і на своїх земляків, що так легко горнулися до чужого берега, так легко перемали чужі звичаї і пісні.

Чужиною переймаються ті, в кого душа як барабан: хто по ньому вдарить, тому й честь прогуркоче, ті, в кого немає в душі нічого святого, хто самі суть — патолоч, пужина, сміття. А воно ж засмічує й чисті береги, чисті ниви. В євангелії сказано: колісь зійдуться водне усі народи, всі наріччя. Може, й буде таке. Але чому має першим зникнути його нарід, вливши свої сили в інших? Несправедливо це і проти божого закону. Він на цій землі одвіку й розпочинався з себе, а не від когось. У горлі стояло прокляття, але кому його кинути — не знав.

Дивився на чоловіків та жінок, що прудили сорочки, шепотілися чи просто спали, й те почуття, з яким зустрів їх після кривавого бою над Сивашем, тануло. Тепер майже кожен погляд здавався підступним, кожне слово — скрадливим. Він не міг приймати їх у серце через те, що серед них були такі, яким очужіла рідна земля. Розумів: то — несправедливо, але серце було зле, воно мало свою волю — лиху. І зводилась у голові страшна думка — він не може, не має права привести їх на Україну. Не може поселити зловорожців серед своїх людей, не може висіяти власною рукою серед пшениці кукіль. То що ж робити? Пустити їх, нехай ідуть у Крим, а потім вертаються з ятаганамі? Якщо й не самі прийдуть, то їхні діти...

Отаманів гнів, його біль і розпука злютувалися в запитання, з яким і звернувся до чоловіка, що видавав себе за ладжинця:

— Там тобі було добре чи погано?

Маркові пересмикнулися губи, і Сірко, не в змозі перемогти неприємно до нього, сказав:

— Тільки не бреші. Немає для чого.

Стояли в спекоті, на краю балки, обое закіптюжені, серед сухих, стоптаних трав, один прямиий і суворий, другий знічений і обмерлий. Десь поруч було гніздо шершнів, великі, туго перетягнуті в стани, вони з іржавим гудінням зривалися з трави й пролітали поміж кошовим і Марком. Циганкуватий дядько, що за кілька кроків від них струшував з сорочки воші, метляючи нею по кущеві долину, враз підскочив на місці й, махаючи сорочкою в повітрі, побіг з горба до річки.

— Не знаю... — одказав Ногаєць, згоряючи в страхі: чого це до нього причепився кошовий отаман, що хоче від нього й чи, бува,

таки не впізнав? Звичайно, не впізнав, інакше б розмовляв з ним якщо не шаблею, то нагайкою. Марко гриз себе каяттям, що не сховався в Бахчисараї біля монастиря святої Софії, що дався погнати в степи. Тепер йому не минути лиха. Не одкрутитись од розпитувань, вивідувань, розпізнання. Весь цей час він ховався в натовпі, намагався триматися подалі від запорожців. І ось зненацька зіткнувся з самим отаманом. Отака його нещаслива, проклята доля, котить ним, як бур'яниною, та все в чиїсь багаття. Але ніякі інші думки не бралися Маркові до голови, страх знову заповнив його всього од кінчиків вух до п'ят. І знову стояв на герці з долею за власне життя, й сподівався вистояти. Його не впізнає ніхто. Борода — до самих очей, на голові — чорна куделя. Одяг — татарський. Немов у відповідь на Маркові думки, впало нове Сіркове запитання:

— Якби одпустили, вернувся б назад?..

Маркове обличчя пересмикнулося, в очах потекла сіра каламуть.

— Не знаю.

Він боявся збрехати й боявся сказати правду. Вичавив на губи посмішку догідливу й вибачальну воднораз. Отаман довго мовчав. Марко переступав з ноги на ногу, йому здавалося, що кошовий забув про нього.

Сірко дивився в степ, а бачив щось червоне, воно мовби накочувалось на нього — на козаків, на всіх. То не була степова пожежа, й сонце хилилося не в той бік. Йому аж сльози набігли в кутики очей. Заплющив і розплющив очі, степ ще раз майнув багряно й упав до ніг сірою киреєю. А десь у пам'яті бродив голос — Лаврінів голос і якийсь інший, регітливий, але й лестивий. Сірко спробував подивитися туди — в далекі дні, напружився згадкою, йому здавалося, ось зараз щось обірветься в голові, щось перевернеться. Вже зовсім іншими очима подивився на Марка. Він бачив цього чоловічка маленьким-маленьким і дрібненьким-дрібненьким. Той ішов до нього оддалеку, пробирався через нетрі, розгортав комиш, аж поки не підійшов на відстань, з якої кошовий побачив його посмішку. Тоді й пригадав цього чоловіка. Густа борода сховала його обличчя, вона сплелася з вусами, з чуприною, залишивши тільки білі латки під очима та самі очі — вузькі, схожі на татарські. Вони вводили в оману всіх. Ввели і його. А тепер він знав, хто це такий. От тільки не пам'ятав ймення. Але це колишній козак. Він не раз бачив його з Лавріном. Про цього козака казали...

І враз ще одна згадка блискавицею висвітлилась в пам'яті. Положені басурмани казали, що їх навів на Січ запорожець, схожий на татарина. Сіркові гаряче вдарила в голову кров, люто зчепила пальці в кулаки. «Взяти тебе на спитки... Ти скажеш... Все скажеш...» І одразу ж інша думка, холодна, як припорошена інеєм шабля: «Рано... Ще рано». Вона змикалася з тією, котра вперше виникла біля шанців, коли ховали порубаних побратимів. А за ними й ще одна: «Чи треба накликати прокляття на власні голови? Чи треба, щоб усі знали, що серед запорожців є зрадники? Адже ніяка кара не в змозі спокутати зради». А серце ятрила злість, він не міг погамувати її. Через те й запитав ще раз, важко впершись Маркові поглядом у груди:

«... Так підеш назад, коли відпустимо? — Й казав далі, не чекаючи відповіді: — Підеш, підеш. «Підеш до отця свого й понесеш йому кривду свою».

— Нема в мене ні отця, ні неньки, — тихо сказав Ногаєць. Зиркнув скрадливо отаманові в очі, але в них стояла чорна мжа, й він знову опустил голову.

— Не того отця маю на мислі. А що неньки немає — брешеш. У всіх нас є ненька. Вона одна — во віки віків. Буває тільки серце без неньки... Буває... — й осмикнув себе думкою: «Рано ще, рано».

Важко повернувся й пішов. А Марко лишився стояти в страхові та невідомості, плугаючись у прикро обрізаних кінцях, що затягнули вузол власного життя.

По обіді та короткому спочинку кошовий наказав підняти й зібрати до купи всіх, кого виручили з неволі.

Вони збилися у великий тісний гурт над балкою, декотрі поглядали здивовано, декотрі злякано. Досі йшли мовби за власною волею, самі по собі — щоправда, позаду й з боків у степу мріли козачі під'їзди, але ж то було для їхньої і всього війська оборони, й це вперше мовлено до них словами наказу.

Сірко пішов уподовж натовпу, припадаючи на ліву ногу. Її потягла рана — нова чи давня, нова рана ніби й не боліла, після бою він промив її міцною горілкою, присипав перепаленим порохом та обіклав зіллям воронячого ока, перев'язав чистою шматинною. Вона жазивала. Кошовий отаман пройшов у кінець, вернувся й став перед натовпом. Довгим поглядом обвів усіх, здавалося, рахував людей чи шукав когось. Натовп стояв притишений: був він різноликий і різнобарвний, тихий і згнічений. Багато виморених, вимучених облич, весь одяг чужинський, від того й люд видавався мовби не своїм. Одначе ж це були свої, християни, — воліянки, подоляки, слобожани, запорожці й трохи поляків та литвинів, московитів і молдаван. Усі вони зацікавлені в тривожному чеканні.

Сірко тепер уже знав певно, що чекання те не однакове для всіх і що жадають не всі одного.

— Люди добрі, — сказав суворо й тихо, але так, що почули і в тому кінці натовпу, — козаки, посполиті і всі інші, кого недоля закинула під басурманина. Ми визволили вас од поганина й привели в оцей степ. Тепер вибирайте самі, кому куди стелиться путь: у землю батьків чи назад у ханську сторону. Вести силоміць на налігачі не будемо нікого. У кожного з вас є серце, а в ньому любов, що вибирає. Є совість, є честь... — Отаман примовк з досади на себе, що не втримав тих слів... — Отож воля ваша. Хто піде з нами, лишайтесь на місці, хто хоче вернутися, проходите вперед, за мою спину.

Юрба заворушилася, загомонила. Ті, що були посідали, підводилися, задні спиналися навшпиньки, заглядали через плечі передніх.

Сірко не сподівався, що все станеться так швидко. Ще полонений ногаєць-товмач не переклав до кінця його слів, — не всі розуміли поукраїнському, — а вже цілі гурти недавніх бранців потяглися за його спину. Декотрі навіть бігли, наче боялися, що їх зупинять. Допіру він думав: їх буде небагато. А вони йшли і йшли: одні — ра-

дісно посміхаючись, інші — похиливши голови, бо ж на них дивилися отаман і козаки, й, може, десь глибоко в серці обзивалася совість. Отаман спочатку намагався втримати їх поглядом, а далі опустил очі й дивився в землю.

Сіркові здавалося, то не люди, то гранітні брили одриваються од скелі й котяться на нього. Либонь, скелі, про яку мислив, у яку вірив усе життя, — не було. Були камені, багато каменів, і то тільки доля могла злютувати їх водне. Але чому ці люди не боялися божої кари? Чому не боялися, що помруть з туги по вітчизні? Чи в них немає вітчизни? Чи стала нею та, біля гір?

Ті, що перебігали, обминали його, немов чумну віху. Яра злість ходила гомоном по рядах запорожців: на отамана, що дав таке повеління, на недавніх бранців, за визволення яких скільки наклали життям, бранців, котрих мали за братів, з котрими гомоніли на спочинках, ділилися хлібом, тютюном і радістю. Виходило, вони їх дурили? Й тоді козаки намарно лили кров? І в могилі над Сивашем надаремно заснуло на віки вічні дві тисячі побратимів! Страшно їм стало свого походу й отаманового умислу. Стояли похмурі, з важкою оскаргою в очах.

Уже останні перевітники долучилися гурту за отамановими плечима. Кошовий підвів голову, повернувся: було їх трохи менше, ніж тих, що лишилися. Отаман не йняв віри очам. Запитував себе й не міг відповісти: що штовхало недавніх бранців назад? Спочатку гадав — зажадають повернутися отакі, як черкешенка. Звикла до розкошів, ситого життя, проміняла на нього волю. Коли йому сказали, хто ця жінка, повелів не чіпати її, хоч могли б одвести полоном і потім заправити в хана викуп. Проте вона не пішла, лишилася на краю балки. Вітер тріпотів її блакитною наміткою, вона тримала її тонкими білими пальцями й дивилася не в кримську, а в кавказьку сторону. Отаманові стислося серце, він ледве стримався, щоб не вклонитися тій жінці.

Сірко знову повернувся до меншого гурту, пошукав очима — чорнобородий татаркуватий козак стояв серед тих, що лаштувалися на Крим. Та й де міг стояти? «От і розшеретувала доля, — подумав отаман. — Нехай лишається безіменним навіки». Потім підійшов до трьох чоловіків, подоляків (на них ще шапки й пояси подоляцькі), що стояли праворуч од нього й тихо перемовлялися.

— Скажіть мені, чого йдете туди, а не в рідний край? — запитав. — Може, я чогось не тямлю? Може, ви забули, де отча земля?

Подоляки довго переминалися з ноги на ногу, а тоді за всіх, знявши бриля, відповів високий, вже немолодий чоловік з коротко підголеною рудуватою бородою.

— Пробач нам, отамане, але, може, тобі й справді важко до всього дорозумітися. В Криму в нас осідлиська й господарства, а дома — нічого. Чого ж нам іти туди? Ми прості хлібороби, а ще ж поміж нас немало майстрового люду. Майстровому в Кримській Таврії й зовсім добре. Бондарі ми. У татар сади, виноградники, бочок треба без ліку.

— Либонь, по-твоєму, отчизна там, де господарство й де сите життя? — з гіркотою мовив отаман.

Чоловік пом'яв у руках бриля, зітхнув.

— Може, я щось і не так сказав. То прости нам, отамане. Не годні ми на високі розмисли. — Він підвів голову, на дні його очей горіли недовірливі, неприязні вогниці. — Прецінь, уже шкодуеш на своє добре веління? Тоді вкажи пов'язати нас і гнати в отчий край, — буцім пожартував, але вклав у слова стільки прихованого глузу, злості, що злякався сам, швидко заморгав спаленими сонцем віями.

Сіркові очі налилися червоним вогнем.

— Я ні за чим не шкодую, — не стільки подолякові, скільки собі сказав він. — Бог нам суддя! І вчинкам нашим. Він суддя всім. Ніхто не зрозумів до кінця тих його слів, ніхто нічого не вичитав з отаманових очей. Тільки один чоловік прочитав у них невмолний присуд, прочитав наструненою душею, струпцюватою пам'яттю, тремким серцем, налитим по вінця перегіркою зрадою. На мить він закам'янів. Став ще одною камінною бабою у степу. А коли трохи відтало серце, він подумав, що, може, це найліпший кінець. Вже не міг нести далі чорного вантажу у душі й не міг натягти на себе ще одну личину. Тільки подумав, що в гурті все-таки помирати легше. Й гаразд знав, що дати о собі вивід не може, бо то — гірше смерті.

Кошовий повернувся й, накульгуючи дужче, ніж раніше, важко погупотів чобітьми до зчорнілої од сонця могили. Та враз, ступивши кілька кроків угору, зупинився, немов наштовхнувся на натягнену лину. Прислухався, здивовано, повів бровою. Серце стукотіло якось дивно, здавалося, воно ось-ось зупиниться й не стрепенеться більше. Отаманові зроду не боліло серце. Пекли рани, вже з десятиків літ терпнув лівий бік, але як болить серце — не знав. Тепер йому здавалося, що хтось ввіткнув у спину довге шило й повільно повертав у серці. Він несамохіть засунув під сорочку руку, стиснув груди. Навіть подумав, чи не віща це пересторога, чи не покара за задумане? Ось зараз впаде на цій могилі й залишиться на ній навіки!

Тривожний холодок пробіг у грудях. Одначе те не злякало отамана. Тільки подумав: треба поспішати віддати веління, а по тому — будь що буде!

Але ще не до кінця вмерла надія на цих людей, йому просто не вірилося, що вони потечуть у кримський бік. Він оглядався, зупиняв їх думкою, поглядом, молив бога, аби злучилися з тими, що стояли над балкою. Того не сталося. Закинувши на плечі клумки, менша валка потягла на Крим. Йшли поміж двох живих стін, і козачі погляди пропікали їх до кісток. Поспішали поминути цей останній рубіж совісті, докорів, рубіж вітчизни.

Останнім відходив Марко. Він навіть постояв якусь мить, неначе вагався. Проте хіба міг вагатися? Душа його була як випалене поле, йому нічого не хотілося, нічого не бажалося. Якщо він і помилився в отамановому замірі, то вже ніколи не вернеться в рідний край. Донедавна втікав думкою од рідного краю. А тепер ось дихнув у його обличчя козацький степ, послухав рідної мови, і серце стиснулося з чорного болю. Донедавна на кожен крок своєї провини бачив причину, приневолу, а тепер причини змаліли, а провини вросла до огрому. Марко так катувався своєю зрадою, що останнім

часом не раз зринала думка: нехай би погасла мука разом із світом. Ця думка зблиснула й тоді, коли розмовляв з кошовим, щось аж молило в ньому, аби той вийняв шаблю і спинив біг світу в його очах. А вже в наступну мить жаско захотілося жити, аж страшно стало свого майже несвідомого бажання. Як же він любив себе! Дорожив своїм життям, у душі вивищувався над іншими людьми, хоч розум підказував, що насправді — дрібний і нікчемний. Ним одмалечку володів страх, диктував усі вчинки. Марко здогадувався про це, але жодного разу не спробував боротися. Адже на другу шальку треба було покласти власне серце. Все це зрозумів до кінця тільки в оцьому степу, в оцьому поході. Страшний то був для нього похід, але вже зовсім з іншого боку. Про свою зраду думав день і ніч, носив її, як отой проклятий Марко торбу з душами загублених грішників. Й не раз спливала думка про того Марка, бачив у тому лихе провіщення долі. Мука випалила душу, й була вона як криниця без води. Тільки одна думка билася в голові: коли б можна було розпочати життя од порога, він би пройшов його інакше. Божечку, він би швидше тричі вмер, ніж один раз зрадив. У цю мить йому мовби перевернулося все в душі. Каяття розривало її на шмаття, його всього виповнив плач, він ридав безголосо. Хотілося спокути, хоч крихту, хоч краплю. Він і сам не знав, на що те йому. Може, для того, щоб увесь вік, якщо їх справді відпустять, чимось втішатись у чужому краї? Щоб мати й там якесь право на життя? Але що міг зробити він, тричі проклятий рідною землею? Проклятий Січчю, ладжинцями, Лавріном... І враз йому пригадалося, як розбалакався по дорозі од монастиря святої Софії Мокій Сироватка, розказав, що шукає сина, Лавріна, й що Лаврін не знає, ким йому доводиться він, Мокій. Запитував і його, чи нічого не чував про того козака. Сироватка не впізнав Марка та й не міг впізнати, не бачив його майже чотири роки. Марко тоді одказав, що, мовляв, не чував. А тепер йому хотілося сказати бодай про Лавріна. Він і справді мало знав про нього, не відав, куди татари його поділи, що з ним зробили. Марка одразу по хановому наказу повезли в балку до татарського війська й тримали там.

Серед запорожців, що стояли тут, він не бачив Сироватки. Й був радий тому. Він почував, що самому Сироватці цього сказати не зміг би. А оцьому старому козакові, що обіперся на ратище, либонь, зможе. Він підступив до козака, що стояв з самого краю, й мовив, дивлячись поза його плече, в степ:

— Знайди Мокія Сироватку з Васюринського куреня й скажи йому, що його Лавріна запопали татари на хуторі зимівчанина Мартина Драпака. Я не знаю, де він зараз, а тільки бачив, як його привезли на хутір зв'язаного.

І, не оглядаючись, швидко пішов за валкою.

Спочатку всі вони йшли густою юрмою, далі наперед вирвалося кілька чоловік — ці майже бігли, — валка розтяглася по степу. Пожухлі сиві трави сягали їм вище пояса, здавалося, люди бредуть через спінену ріку. Ті, що вирвалися наперед, прямували не по недавніх слідах, а забирали праворуч, либонь, добре знали степ, били слід на Перекоп. І вся валка журавлиним ключем потяглася за ними.

Над балкою нависла тиша, вона була схожа на ту, котра запановує на кладовищі біля свіжої могили по останній лопаті землі. Втікачі зникали в травах, здавалося, вони ховаються в них. Тільки Сіркові, що стояв на могилі, було видно чорні та сірі шапки й клунки на плечах, вони неначе пливли по сірих хвилях. А ще він бачив на далекому пагорбі, за який сідало сонце, великого оленя. Здавалося, олень тримає сонце на рогах. Мабуть, оленя дивував і тривожив ключ, що тягнувся степом. Відтак він скинув рогами, гребонув копінтом і полетів на захід. Сірко й далі дивився в степ, у бік Перекопської башти. Тонкий, гострий спис повільно входив йому в груди й врешті зупинився на рівні серця. Там заболіло, запекло, як ніколи раніше, і вже то було не серце, а відкрита рана. Стиснуті в кулаки руки теж були гарячі, і він великою напругою розтис долоні. У горлі став клубок, на очі накотилися сльози, кожної миті вони могли потекти по щоках. «Зараз би впасти і вмерти», — подумав. Але і вмирати не мав права.

Коли голови втікачів стали зливатися з обрієм, кошовий наказав окличникові погукати старшину; ледве зійшлися всі восьмеро похідних полковників, а також осавули й підосавули і стали перед ним, він поклав руку на булаву за поясом, другою показав у степ:

— Рубати всіх упень!

Слова впали в козацькі серця, як розпечені цвяхи.

Полковники стояли, уражені дужче, ніж би наглим гарматним випалом із залози.

— Сумно дивитися на таке, — казав далі Сірко, — але цим людям милішими виявилися басурмани, ніж рідні брати. Землю батьків, яку татарин і турчин віками заливають кров'ю, вони проміняли на землю ворогів рідної вітчизни. Віру, з якою прийшли в світ і в якій одвіку жили їхні предки, віддали на глум і посміх. І все те задля ласого шматка, задля власної користі. І не тільки. Є серед них і прямі злочинці, для яких немає вороття додому. Для цих людей немає нічого святого. Вони підуть проти брата, множитимуть ворогів наших. Важко мені віддавати таке повеління, ох як важко. Але зрада оплачується тільки кров'ю.

Старшини стояли, сковані мовчанкою. Допіру всі бігли думками за визволеними бранцями й навіть сподівалися, що кошовий накаже завернути перекиньчиків, але це його веління видалося їм неймовірним.

Отаманове ж лице було немов витесане з каменя. Отак само стояли віками на могилах камінні велети, були такі ж незворушні й невмолимі.

В обкладених сумними зморшками очах кошового відсвічували червоні вогні — чи то їх кинуло туди призахідне сонце, чи вони зайнялися зсередини. Полковники вилловлювали з отаманових очей той вогонь і самі горіли в ньому.

Вони знали, що отаман все життя горить на пекельнім вогні любові й ненависті. Вони також знали, що смуток його, його душа й помисли — на всю Україну, а все величезне горе її вміщується в його серці. Тільки в його. Вони вірили, що іншого повеління він скласти не міг.

— Тому, хто відцурався вітчизни, немає місця на землі, — знову сказав кошовий. — А гріх од бога — на мені одному. — Хвилю по-мовчав, знову перевів погляд на степ. — Вишикуйте, панове отамани, козаків по командах. Одберіть молодих. Вони мають виконати повеління долі.

Він рушив до коня. Руки йому налилися свинцем, і сам був неначе із свинцю, аж кінь, здавалося, прогнувся й довго не слухався його, притиснув вуха й здригав на холці шкірою. Щось вловив у господареві таке, від чого сахався й наливався диким страхом. І отаман довго ловив ногою стремено і, сідаючи в сідло, обома руками тримався за передню і задню луки.

Дикий степ сполохав кінський тупіт.

Марко оглянувся й побачив вершників, що летіли, низько попригинавшись до кінських грив; здавалося, вони ховали в гривах обличчя, над ними червоно блищали шаблі. Він зрозумів усе. В одну мить спливали отаманові слова, шарпнулася тужна думка, що міг залишитися біля балки, й згасла, як гніт під дощем, не почував страху, й розпач не рвав груди. Доля з усіх боків обступила його глухою стіною, й Ногаєць давно вже втратив надію проломити її та втекти на чисті, зелені оболони. Та й де його оболони? За солоним Сивашем, на ханському подвір'ї? Коли б ще не побачив запорожців, не почув їхньої веселої вольної мови, може б, і жив. Пригадував Чортмлик, і широкий радний майдан, і високі могили понад кручею. Він запродав усе — високі могили, майдан, Чортмлик і вольні води. Йому більше не хотілося жити, хоча не хотілося й помирати.

Ногаєць не втікав, не голосив, не падав на коліна. Й коли над ним захропів кінь, прийняв смерть як божу кару за всі содіяні на землі гріхи. Вже несамохить затулився руками, й залита синім вогнем гаряча шабля впала на чубату голову.

Задушливо пахли стоптані копитами полини.

Сірко їхав стопою. Їхав по слідах у траві, там неначе проплинула річка, нахиливши типчаки, ковили і поклавши їх в один бік. Ворон хропів, ішов бокаса, отаман правував ним майже несамохить, а сам дивився на посічених. То було щось несосвітенне, пекельно страшне. Серце стисалося з болю, проте каяття в ньому не було. Не втікав очима од розкритих мертвих очей, в котрих позастигали жах, подивування, здавалося, хотів назавжди забрати собі в душу ті осклілі погляди. Майже всі лежали головами до Криму. Над ними пінилися ковили, що вже одцвітали, свічками стояли в головах полині.

Витолоченим степом по трупах котився куш кураю, зачепився за чорну чубату голову, забринів на вітрі й затих.

Молодий рудовусий козак пучком трави витирав шаблю, кинув траву під ноги коневі, й вона лежала кривавою піною. Козак похилився на гриву коня; вхопився руками за груди. Його нудило; й ще якийсь їхав без дороги в степ, як помрачений. Його не зупиняли.

Сірко натягнув поводи. Кінь не хотів стояти, пряв ногами. Отаман зняв шапку, сумно похилив голову. Похропували коні, подзвякувала криця. Порубані лежали, витягнувшись в один довжелезний ключ, порозкидавши в травах руки. Вони й справді нагадували журавлиний ключ, що заблукав у безконечних просторах, полетів не в той

бік. Сіркові зарябіло в очах, на мить йому здалося, ніби ті руки зводяться, вимахують, він уже чув посвист вітру й тихий жалібний клич.

Він знав, що чутиме його довго — все життя. Що вертатиметься сюди душею та думкою до могили. У грудях пекло, знову мимоволі зводилася думка: чи правильно вчинив і чим одкупиться перед світом. Правильно — не правильно, хто судитиме? Для нього — правильно, для когось — неправильно.

І все ж стало страшно, нагнувся над трупом, що лежав біля кінських копит, немов хотів щось вичитати в мертвих очах. По худому, з широкою бородою обличчю повзла мурашка. Встало щось з дна душі, стисло серце. Божий страх наповнив його. На одну мить майнуло щось рожеве, побачив себе перед божим престолом. Скрипнув зубами, прогнав видиво, прошепотів сухими губами: «Карай, боже, якщо я неправий. Я не міг вчинити інакше. В пострах онукам і правнукам, у науку всім моїм братам.

Я так люблю її, мою вітчизну, що готовий мучитися за неї довіку!»

Підвів голову, ще раз окинув поглядом степ. Намагався охопити зором увесь ключ. Не всі трупи було видно, декотрі ледве чорніли в траві, інших сховала ковила.

— Простіть нас, брати, — мовив гірко, крізь біль, що проймав груди, — а самі спить тут до страшного суду господнього, аніж мали б у Криму між басурманами розмножитися на наші молодецькі християнські голови, а на свою вічну без хрещення погибель.

Потім оглянувся на козаків, що непорушно сиділи в сідлах, низько вклонився їм.

— А ви, — мовив, — простіть мені, що вас, молодих, послав на цю криваву тризну. Вина перед богом — на мені одному. А у вас народяться діти, ви розкажете їм про сумні поминки на Чорній долині. Нехай знають: хто одцурався рідної землі, немає двох ньок. Розкажіть про це своїм дітям. Нехай їх теж пече оця кров! А вони нехай розкажуть своїм дітям.

Сухий, колючий вітер зірвав з отаманової щоки солону сльозу. Він одвернувся, удав, що молиться, але молитися не міг.

А опівночі, коли вичахлий, безкровний місяць заховався у хмарах, отаман пішов у степ. Він ішов, і Стожари гоїдалися на обрії, як п'яні. Зорі мерехтіли, Чумацький Шлях плинув, неначе ріка. Все тут, у степу, жило й умирало за вічним законом, тільки він звершив свій власний закон, свою волю — гірку, праведну, яка здавалася йому єдино праведною і від якої не міг відступитися, хоч це було неймовірно важко. А що, як вершить її не так, як треба? Хто розвіє сумніви? Ті, які від нього за сто, за триста років! Він несе відповідальність перед ними, а вони перед ним — ні.

Неправда! Вони теж зв'язані з ним одним законом, бо в їхніх жилах тектиме його кров, праведна чи неправедна, але пропахла оцими полинами і закипіла від шабельних смерчів. Він вірить, що праведна. А тільки ж...

Сірко впав у густу траву. Важкий, тисячопудовий тягар повалив його. Тримав на плечах увесь світ, перейнявши на себе і земні, й божі

справи. Коли віддавав наказ на січу, відчув, як обпало блискавицею серце, але воно не здригнулося, він прозирає ним далеко-далеко, у віки. А тепер знову став звичайною людиною, і такий великий був світ, і такий широкий степ, що почувався в ньому крихітною зерниною, яка може прорости і яку можуть звіяти вітри в солоне море. Козачий стан гомонить у тисячу голосів, готовий підвестися по одному покину його пальця, справляє сумну тризну. Всі козаки злякалися содіяного, й він злякався теж, і не міг пробачити собі кременності, й не міг вчинити інакше. Боявся своєї самотності й плакав з нелюдської одвічальності, яку перейняв на себе. Він оплакував своїх порубаних зрадливих земляків і козаків, що погинули марно, визволяючи тих зрадливців, оплакував власну долю і долю України, яку запродують усі, хто тільки може. Ніхто не чув того страшного плачу, тільки самотня, ясна й червона, неначе крапля крові, зірка стояла над його головою, а тоді враз зірвалася й шугонула в снію безодню, лишивши по собі вогненний слід. Та повесні на тому місці, куди падали отаманові сльози, виросла тирса вище людського зросту, яку не могли втяти ні коса, ні шабля.

...За кілька днів у верхів'ї річки Конки, на старому татарському шляху, званому Муравським, запорожці ділили військову здобич. Ділили порівну, на всіх — на козаків і визволених з полону. Сірко пильнував сам, щоб не обділили нікого — ні досугого діда, ні сиротини. Хто не міг чи не хотів узяти свою частку кінями, кожухами, килимами, тому віддавали грішми. Там же, в зеленій долині Конки, під вербами прощалися. Козаки повертали до Дніпра, з ними відходило з півсотні недавніх бранців, що вирішили записатись у запорожці, решта прямувала до Ворскли, аби звідти, з Полтавщини, розійтись по домівках. Їм дали проїжджі листи з печатками — хвацький вусатий запорожець з рушницею на плечах був гарантом їхньої недоторканості. Ті листи, склавши удвоє, вчетверо, ховали до пазух або шапок, а немолодий, з трахомними, в червоних прожилках очима єврей-столяр зробив з вербових патицків біленьку рамку, вправив листа в неї і почепив на шворці собі на шию.

Х

«Ясневельможний мосці хане кримський з многими ордами, близький наш сусіде! Не мислили ми, військо Низове Запорозьке, з вашою ханською милістю і зо всім панством кримським у велику неприязнь і війну заходити, якби од вас не побачили того початку, який минулої зими ваша ханська милість учинив, послушавши дурної ради шаленого й безумного візиря Царградського, а по ній і неслухного ординанцу найяснішого й найвельможнішого султана свого. Прийшли з яничарами його і з численними ордами Кримськими до нас, війська Низового Запорозького, нічною порою приступивши близько до Січі нашої і знявши сторожу нашу, що стояла за Січчю, заслав був у Січ п'ятнадцять тисяч яничарів, наказавши їм (чого в стид було чинити — не по-кавалерському) всіх нас, молодців війська Запорозького, сонних, що не сподівалися жодної біди, вибити й видушити. І кучку нашу січову з фундаменту вивернути і розорити; а сам з ордами біля Січі став, аби й духу молодців наших, які втікали б,

не випустити. Тільки той намір і замисел Христос-бог наш премилосерднійший повернув нам на добро, біду і упадок наш тодішній повернув на упадок і біду голів яничар турецьких; про що сам, ваша ханська мосць, добре відаєш. Якого злого замислу вашого і недішкредції (яко від тих людей, які рицарським промислом бавляться і правду в собі заховати люблять) ніколи не сподівалися на себе, так і потрібної обережності і до дання відпору готовності не мали: тільки господь-бог спаситель зберіг і захистив нас від напасти вашої і крайнього упадку нашого. Цей учинок ваш вельми зневажив нас, військо Запорозьке, і приніс нам немалу шкоду, отож і ми, прикладом древніх предків і братії нашої, мусимо постаратися око за око вашій ханській мосці і всьому панству Кримському свою зневагу і образу відплатити і помститися, але явно, а не таємно, по-рицарському, а не так, як вчинили з нами ви; і бог серцевидець при нашій правді і ліпше нам допомагав гостювати в панстві вашому Кримському, ніж вам біля кучки нашої січової.

І якщо та гостина наша в панстві вашому показалася недішкредтною, то так воно і є: бо козаки, яко не одної матері діти, так і не одного суть норову, одні направо, другії — наліво, а треті — прямо стріляли, то тільки добре, що не минали цілі; та й недішкредції тієї од вас навчилися, а не самі вимислили, бо і в Криму ваша ханська мосць, не прийнявши нас за гостей і добрих кавалерів, поспішив було з ордами своїми сильними до Сиваша, до тої переправи, котрою ми увійшли в панство ваше, де, стоячи, хотіли нашого повернення дїждатися і там нас поглинути, на переправу не пустити, але й тут намір ваш судьбами всемогущого бога нашого вспак перемилися, а нам милість божа при нашій правді допомогла і торжествувати над вами дозволила, в якому торжестві й потурбували вашу ханську милість, а коли з нашого боку щось видалося недішкредне, то мусиш, ваша ханська милість, в тому нас вибачити, зважаючи на те, що завжди недішкредція платиться недішкредцією. Подібне й не снилося вашій ханській мосці, щоб військо наше Низове Запорозьке в малій і вельми шуплій кількості осмілилось і одважилось на знамените й багатолюдне панство Кримське воювати й наступати; того б і не було (не через боязнь, але через давню з Кримом сусідську приязнь), якби зі сторони вашої не подана була okazія і причина до неприязні і війни з нами, військом Низовим Запорозьким. Не важся, ваша ханська мосць, мати (як приказують) поля за бовдур і нами, військом Запорозьким, легковажити, а війською на нас надалі наступати: якщо то буде інакше, то і ми, — взаємно, в більшій уже силі війська нашого і з кращою до війни готовністю не через Сивашську переправу, а через Перекоп, виламавши і відчинивши собі в нім ворота, певний-бо до того маємо спосіб, — завітаємо в панство Кримське і доти з нього не вийдемо, доки при всесильній допомозі божій бажаного наміру нашого не побачимо сповнення. Бо одважні кавалери і мужні війська Запорозького вожді, предки і славні антецесори наші здавна на Крим і царство Турецьке морем і землею воювали... (якщо цьому ваша ханська мосць не вірить, то звели в своїх Кримських та Константинопольських літописних книгах писарям своїм пошукати, певне, знайдеш; а ще більше — здамося

на літописи грецькі, римські і польські, де ясно проголошена немеркнуча слава козацька і похвальні діла військові війська Запорозького), то й нам, їхнім нащадкам, хто заборонить їти тим же похвальним предків наших шляхом? Так, не бажаємо ми, військо Низове Запорозьке, з вашою ханською милістю і зо всім панством Кримським воювати і бути в гніві, проте якщо знову побачимо зачин ваш до війни, то й ми навзаєм воювати панство Кримське не побоїмося. Якщо ж з охочих молодців чамбули ваші і наші, по розлеглих і диких степах гуляючи, сходитимуться й битимуться, того нам і вам до зачинання великої війни ставати не треба.

Не ширячи листа нашого до вашої ханської мосці... те все висловивши, зичимо вашій ханській мосці доброго здоров'я і щасливого благополуччя.

Писано в Січі Запорозькій року 1675, сентемврія місяця, 23 дня.

Вашої ясної вельможної ханської мосці зичливі приятелі Іван Сірко, отаман кошовий,
з усім війська Низового Запорозького товариством».

*Розділ
двадцять дев'ятий*

Гарно мандрується Сироватці
з січовими чумаками,

з веселим отаманом Драгожилом. Тільки тут, на високому чумацькому возі, Мокій Сироватка зрозумів, яка велика земля і яке безко-нечно високе небо, яка похаплива й клопітка проти них людська душа і як їй не вистачає спокою та волі. Багато йому передумалося, пересіялось у пам'яті за ці дні, часом те, що колись мав за зерно, виявилось згонинами, а те, що мав за одвійки, — зерном. По-іншому тече в дорозі думка, інакше приймає в себе світ душа. Думка йде врівень з воловою стопою і з жайвороновою піснюю, що, мовби навечно, повисла в небі. Й довшає світ, і ширшає, розпросторюється. Ніхто не знає так, як чумаки, неба, хіба, може, мореплавці, ніхто не переміряв стільки землі, нікого так не вітають по селах молодіці та діти, ні на кого не налаштовано по байраках стільки засідок. А ще ніхто не знає стільки пісень, як чумаки, а надто чумацький ватаг Семен Драгожил. Не випускає Семен з рук бандури, в нього навіть воли веселіще йдуть під пісню. Неначе святий, сидить, підібгавши під себе ноги, в передку воза Драгожил, і легіт-вітер ворушить його пишні, розчесані на два потічки вуся. Тільки коли-не-коли мацне себе по животу, чи не згубив широкого череса, в якому гроші на всі довгі милі в татарській землі — за переправи і за водопої — мостове, поромне, криничне, а також за пашу, а основне — плата за сіль, золотії й срібнії таляри. Та як може згубити, почуває ту вагу повсяк-час, й черес той можна зняти, тільки порішивши отамана. А порішити його нелегко.

А степ — зелений та буйний, аж співає серце. Встане з-за моря, з того краю землі, сонце, й заіскрить він росами, й ударять у срібні литаври жайворони, і настане така краса та благодать, аж страшно стає, що люди не бачать її — толочать кінями і поливають кров'ю, що їм просто ніколи за своїми клопатами натішитися божими

щедротами. Ідуть, ремигають воли, їхні тіні, неначе гори, пливають по траві. Валка чималенька — шість батових, шістдесят одна пара волів, одна батова — Драгожилова, через те має підпомічника. Ідуть веселі чумаки, вони співають степ, як церковне вино, а ще ж їм радісно, бо каймакам¹ перекопський написав, що «сінь цього року сіла добре, води й трави на путі багато», що розбійні ватаги виловлено всі, й чумакам у дорозі нічого не загрожує, і що подарує каймакам першій валці два вози солі безкоштовно. А їхня валка йде перша, чумаки вже впевнилися в цьому, й мажні їхні четвероволові котяться швидко, й гребла для солі на мажах нові, і отаман мудрий та веселий. І співають вони влад, славлять піснею день.

Сироватка до співів мало вдатний, слухає та думає. Ввечері перший зіскочить з воза, назбирає хмизу, сухої нехворощі-залізняку, що спалахне жарким полум'ям і обпалить обличчя, принесе води, а інколи й воли попасає вночі. Його Савур іде в поводі за возом, він за ці півтора тижня аж на крижах набрав. А ще Сироватка розважає чумаків бувальщинами зі свого сторожового життя, розповідями про нечистого та інше відьомське кодло, збреше так, мовби щодня стрічався з рогатим око в око, він же тільки раз вцупив його за хвоста з-під греблі. Розважає чумаків Мокій, а думка його кружляє, як чайка над поруйнованим гніздовиськом, покигне тут, одлетить у далину й вертається знову. Й слухати скрип чумацьких коліс козакові вже недовго. Допитавшись на Січі, де стоїть зимівник Мартина Драпака, він поїхав з чумаками, котрі прямували через ті краї. З чумаками й ситіше, й безпечніше, й не так нудно, як самому. Сироватка сподівався вивідати у Драпака щось певніше про Лавріна. Може, той знає, куди того повели чи хоч яким побитом Лаврін прибався на Драпаків хутір. Якщо сина басурмани погнали на Перекоп, можна буде через чумаків або через козацьких товмачів запитати в перекопського мурзи, де він зараз є, й спробувати викупити. Викопає Мокій свої гроші у Військовій Скарбниці, трохи докладе кіш чи сам отаман. Коб тільки той Драпак сказав правду. А може, й сам зв'язаний якоюсь ниточкою з татарами, тоді перемову треба починати з ним.

Димить сивим маревом степ, і стали на овиді хмари, неначе високі церковні бані, аж хочеться на них помолитися. А потім на баню сідає райська птиця, й, тільки придивившись пильно, пробудившись від сон-замрії, Сироватка бачить, що то не райська птиця, а хохітва дрібно тріпоче крильцями, застигла в повітрі. Гарна птиця хохітва, думає Сироватка, велика, гладка, ще й дурна, переловив він їх сильцями біля Сліпої, «прости мені за те, господи». Ту тиху лагідність мандрівки надщербила пригода, яка сталася на Мокієвих очах і з його участю. Зупинилися якось чумаки в зеленому байраці, зварили вечерю, поїли, й Мокій поніс до копаночки порожні казані, щоб їх помити. Поставив під кущиком, а сам на мить одвхнувся по нужді. Коли вертався назад, то побачив: щось шкрябається в більшому казані, аж той ходить ходуном. Спочатку Мокій подумав, що то собака, та одразу й розупевнився: бабралася в казані,

¹ Каймакам — управитель округи (тур.).

вишкрябуючи, вигризаючи рештки каші, людина. Мокій не став кликати когось собі в поміч і не став лякати кашоїда, а підійшов ближче й тихо мовив:

— А чого ж це ти, чоловіче, наче пес, вилizuеш чужі казани?

Постать одхитнулася, й на Сироватку знизу вгору глянуло обличчя, та таке марне, таке заросле й обсинцьоване, аж старому козакові стало страшно. Й одіж на парубкові була пошматована, пошарпана, крізь дірки світило тіло.

— Хто ти такий, парубче? Звідки ти взявся? — запитав Мокій.

Парубок мовчав. Він не кинувся на Сироватку й не втікав, либонь, міра його душі переповнилася вщерть. Бо якусь мить він ще сидів на землі, скулившись по-собачому, зчепивши на колінах руки, а тоді враз похитнувся й заплакав. Це було дуже дивно, й Мокій присів біля парубка, спробував його заспокоїти.

— Отакої. Козак, парубок і... в плачі.

— Я... не козак, — схлипнув парубок. — Я од пана втік. Філоном мене звати.

Схлипуючи, похлинаючись сльозами, перескакуючи з одного на інше, Філон почав оповідати про свою долю, про лиха, яких зазнав останнім часом. Він сам нестямився, як це сталося, не знав, чому оповідає цьому старому чумакові чи козакові про свої злигодні. Либонь, прийшла пора оповісти будь-кому. Він оповідав і сам дивувався тому, що сталося з ним, не вірив, що подолав стільки верст, стільки перепон. Ховався в лісах, спав під копицями, годувався вим'ятим з колосків зерном, і знову хижі ловці нападали на його слід, і знову він утікав. Пробирався на Січ, добився аж сюди й двічі натикався на шляхетські залоги, які заступали всі дороги на Запорожжя, і вже не сподівався туди добутися. Йому вже мовби все й байдуже, але ж носить хрест на шиї, і жива душа сама не йде з тіла.

Довго слухався його Сироватка й спогадував власне панщинне життя, спогадував пана Казана-Казановського, й захлипало його власне серце, й затремтіли десь близько-близько від очей сльози.

— Почекай, хлопче, може, щось зметикуємо гуртом, — мовив.

Він покликав Драгожила й переповів чумацькому отаманові все, що почув від парубка.

— Треба нам доправити його до Микитиноного перевозу, — сказав на закінчення.

Драгожил довго чухав потилицю, то здіймав, то знову одягав шапку. А тоді мовив:

— Дуже це небезпечно, бо ж не сам я їду, а від громади... Може все прахом піти, але коли така справа, є у нас один викрут. Прихворів у нас на самому початку чумак Микола, Оверків батько, і ми залишили його в Мар'янівці, в родичів. А в компукт чумацький він уписаний.

— Тоді нехай оцей парубок і буде Миколою, — пораяв Сироватка.

— Воно то так... Але ж Микола сливе дід.

— А хіба в Філона на пиці написано, скільки йому років і чий він син, а тепер батько? Перемінімо чумаків на возах, хтось із старших стане Миколою, Оверко залишиться Оверком, а оцього парубка наречемо ім'ям того чумака. Та й по всьому.

— А так,— погодився Драгожил.— Кебетливий ти. Ходімо ж та порадимось гуртом.

Чумаки довго радилися й прийняли Сироватчину пораду, а той потім нагодував Філона таранею та хлібом із салом й одягнув у стару, але позалатувану чумарку, яку мав у запасі, й випросив в одного з чумаків для Філона чоботи. А тоді помовчав і сказав сумно: — Як не знайду свого сина й вернуся на Січ, може, станеш моїм сином. Ти, один тепереньки на весь світ, і я, мабуть, один.

Опівдні Сироватка попрощався з Драгожилом та іншими чумаками, вони потягли курною, пробитою в травах дорогою прямо, а він повернув праворуч. Коли тінь подовшала на півтори ступні, під'їхав до урочища Деркачі, посеред якого, як казали, стояв Драпаків хутір. Болото Деркачі лежало в не глибокій, але широкій долині, мабуть, з нього витікала і якась річечка й текла до Дніпра, а може, болота приступали до самого лиману. Сироватка, не злазячи з коня, довгенько роззирався, але так нічого й не побачив; і в ліву, і в праву руку стіною стояли очерети, тут і там купами росли верби, а далі зеленіли якісь інші дерева, мабуть, то й був хутір Драпака, але як добратися туди, Сироватка не знав. Проїхав у праву руку — той же очерет, ті ж верби, в ліву — те ж саме, ніде ні гребельки, ні дороги, ані будь-якого сліду. Найбільше дивувало Сироватку те, що не видно ніякого сліду. А мусив він десь бути. Стояло пізні літо, вода далеенько відступила од весняної одмітки, позначеної змієюкою покинутих на березі комишів, осоки та паліччя, поміж зелених бородавочкуликів і плісок. Сироватка вирішив пошукати дороги іншим способом. Зупинив коня біля високої гіллястої верби; не злазячи з сідла, роззув чоботи, зняв і кинув у траву шаблю та пояс і, вхопившись обома руками за міцну гілку, поліз на дерево. Покрекуючи, остерігаючись, щоб не зірватися та не шелехнути вниз, видряпався до розкаряки, вище якої на рівні людського зросту висіло одразу троє воронячих гнізд, далі лізти не зважився — кора була гладенька, аж слизька, й гілка тонка. Виднокіл йому трохи затуляло верbove гілля, але й крізь нього бачив острів. Теж неясно — його береги скрадали очерети й верболози, далі гнулися верби, а за ними — шапки дубів, кленів і видніло щось чорне чи сіре. То, певно, й був зимівник. Сироватка приглядався довго, але побачив тільки ріг хліва чи хати. Мокія посидіти якийсь час в оцьому дозорі, може, появиться хто біля хутора, але над головою розкаркалося вороння, й він поліз униз.

Савур скуб траву. Мокій забув його розгнуздати, й з вудил скапувала зелена піна, розгнуздав (він взагалі рідко коли його загнуздавав, кінь слухався повода й так), трохи поміркував, узяв за повід і повів у ліву руку, де ще раніше запримітив довгий зелений мисок, що глибоко входив у болото. Там розсідлав коня й скинув з нього гнуздечку, заховав у кушах сідло й весь риштунок — рушницю, шаблю, пістолі, схожу на качку порохівницю-натруську, примочував гіллячками. Савур одразу ж ліг у траву й почав качатися, важко й ойкаючи селезінкою. А він дістав з тороків хліба та сала, що дали на дорогу чумаки, переобідав, по тому роздягнувся й поліз у болото.

Нарівав ножем очерету й міцно, по-татарськи, з'єднав ликом до купи два сніпки, прив'язав до них одягу. Застромив у сніпки палицю, щоб можна було вхопитися, як провалюватиметься в трясовину, прикріпив до очеретяних чубів міцне, скручене вчетверо лико, — плотик був готовий. Поплескав по шиї Савура — од кожного поплеску вставала легенька курява, почухав за вухом, розправив обтріпану мичку чубка. Повільно зайшов у воду. Кінь дивився йому вслід — не піде з миска, поки не вернеться Сироватка.

Мокій брів повільно, щоб не провалитися і не полохати качву, аби не виказувала його. Тут стояв важкий дух застоюної води й різкий, терпкий, що трохи освіжав, рогозу. На обридлених лисками та чирками купинах безугавно похитували хвостами пліски, по лататтю з пискотом розбігалися водяні курочки. Висунув з кропивни дурну дзьобату голову водяний бугай і дременув з переляку, аж залопотіло латаття. Сироватка перебрів одне болото, вийшов на горбок, перелачив і почалапав до другого. Його теж перейшов щасливо, ніде не шубовснув глибше, як під руки, не обірвав плотика й не намочив одяжі. В густих верболозових чагарях одягнувся, розчесав оселедця, пішов угору на зелені скирти дубів та кленів. Залишилися позаду осоки; чорні, помащені чумацьким дьогтем чоботи м'яко шелестіли в траві. Гарна була долина, але трава стояла нескочена, й це теж відмітив Сироватка. Він ішов помалу, вже бачив високу темну лісу й стріху, повернув праворуч, в обхід, і підійшов до засторцьованих шелегом воріт. Вони були прочинені й хилилися набік, крізь них Сироватка оглянув усе подвір'я. Просто перед ним стояла низенька, довга, обмазана сірою, що частково пообвалювалася, глиною хата з сіними, — з двох вікон, які виходили в двір, одне було затулено подушкою; праворуч — рублений хлів, до нього приплетений довгий лісяний хлів, з лівого боку — клуня, теж приземкувата, розчинена наветіж, ще якісь хлівці, сажі та погрібці. Все — під одним накриттям, тільки клуня трохи вища. Посеред двору — колодязь, журавель без тичини й ланцюга задерся вгору, колода, що її прив'язують для рівноваги, одірвалася, валяється в траві, ніде ні пса, ні худобини й жодної живої душі. Можна було подумати, що обійстя порожнє, коли б скрізь по ньому не чорніла купами земля. Деякі купи вже поросли лободою, інші були свіжі, ще не поруділи від сонця. Мокія те немало здивувало й насторожило, вже навіть був подумав, чи не забратися, поки живий, геть. Проте одразу ж і приспокоївся: що йому можуть зробити, що з нього взяти. «Біда біду перебуде» Навмисне, щоб скригнули, підважив ворота, прочинив, зайшов у двір. Під хлівом, на купі очерету, лежав чоловік. Він теж побачив Сироватку. Дивився на нього білими, гейби в більмах, очима, було видно, як враз весь наструнився. Сироватці од його погляду щось пригасло в душі й похололо в животі: такої нечистої сили ще не стрічав. Був чоловік без шапки, брудна рудувата кучма падала на проштемпельоване чоло, обличчя заросло бородою, на босих ногах не вистачало пальців. «От і дотопкав свою стежку до призьби, подумав Сироватка. — Тут жаба й цицьки дасть». Того, що побачив, було досить, аби зрозуміти: ніг йому звідси не винести. Сироватці стало страшно. Розум шукав порятунку, думка про це бігла поперед думки про

смерть, як вівця по загону од вовка. Поки що втямив одне: не можна зволікати, а також виказувати страху. Сироватка підчовгав ближче (доводилося одривати ноги, здавалося, вони прикипали до землі), чемненько привітався й сказав, що прошкував мимо та завернув попити води. Сказав щось дурне, безглузде — сам розумів, що змоллов дурницю, але на інше одразу не здобувся. Білоокій добриддя не оддав, розтулив губи й свиснув. Це вже було зовсім не по-християнському, і коли б уже з хати вибіг дванадцятиголовий змії, Сироватка чи й здивувався б. Але з хати вийшло два дужих, кремезних чоловіки, однакового зросту й майже однакової статури, один поголений у кружок, з козацькими вусами, другий — зарослий, з довгою чуприною, схожий на ченця, у чорній сорочці, в чоботях з обрізаними халявами; обминаючи копці, вони підійшли до Сироватки. Витріщилися на Мокія, неначе він з хмари впав.

— Звідки такий узявся? — запитав стрижений по-козацьки.

Був чорнявий, вислоносий, товстогубий, такі люди здебільшого лагідні влачею, але зараз у таке Мокій не вірив.

— Каже, завернув води попити, — скривив сухі, потріскані губи білоокій і випростав з-під себе праву руку. Сироватка помітив, що на ній немає пальців. — Напоїмо? Нехай вип'є весь колодязь?

— Як завернув? — здивувався стрижений у кружок. — І не мокрий ніскілечки?

Сироватка вже бачив гаразд, що попав не туди, куди намірявся. Люди ці непевні, прихід його на острів для них небажаний. Йому добряче присмеркло на душі, відчув, як враз ослабли ноги, спробував задобрити злостивців жартом:

— Я по лататті. З листка на листок, зі стеблини на стеблину. Бачите — й підошви сухі, — показав зчовгану в один бік підметку правого чобота.

— Як Ісус Христос по воді, — глумливо й невдоволено скосив очі схожий на ченця чоловік. — Може, й нам покажеш чудо?

Сироватка усміхнувся знову, відповів по-євангельськи:

— І побачив Ісус лукавство їхнє, і не робив чудес, бо не вірили.

Всі троє зглянулися поміж собою, а Сироватка смиренно опустил очі. Він не міг відгадати, хто ці люди, але розумів, що запитувати того не треба. Ще подумав: вони його не випустять звідси. Це або комишники, що вбили господаря й посіли його добро, або втекли в'язні. Бач, в одного й штемпель на лобі. Страх цупкенько тримав у кігтях Сироватчину душу, але він ще раз подумав: показувати, що боїться, не можна. Слова із святого писання зірвалися йому з вуст самі по собі. Боже слово Сироватка знав, мав у кузі над Волошкою евангеліє, читав його, не все тямив, а що осягав, приміряв до степу, до козаків, до свого життя. Зараз щось немов підказувало йому, що треба триматися за боже слово.

— Й чого ж ти мандрував степом? — запитав схожий на ченця.

Сироватка знову відповів ухильно:

— Лисиці мають нори, птаство небесне — гнізда, тільки синові людському нікуди голови прихилити.

— То це ти приніс її сюди? — вперся білими бликалами той, що сидів на очереті. — Чи прошкував кудись?

— Ти віруєш, що бог один, — тицьнув пальцем Сироватка. — І біси вірують, та й тремтять. А басурмани — не вірують. Й треба принести в їхнє царство страх божий і слово боже. Розбуджені святим духом, вони прозрять.

Всі троє знову переглянулися, а Сироватка, напустивши на обличчя виразу спокою та благочестивості, роззувся й сів на очерет.

— Просіть, то й дасться вам. Гріховна вода на святих устах стане святою, — так само покірно мовив.

— Принеси, Елисею, води, — скривившись, неначе йому болів живіт, кивнув головою білоокій.

Схожий на ченця комишник пішов у сіни й небавом вернувся з липовим корцем у руках. Вода була затхла й тепла, — брали її десь з копанки, мабуть, полінувалися прив'язати цебер і полагодити журавель, — але Сироватка вдавав, що п'є із задоволенням, смакуючи, видудлив увесь корець. Аж забулькало в животі.

Він ще не вирішив до кінця, що йому робити далі, проте поклав не випускати з рук мотузок, за якого вхопився з самого початку. Божий чоловік — гріх такого зачіпати. Та й не тримає мирського в пам'яті, у нього в голові свої, не знані простим людям заміри і клопоту. Правда, не вельми був схожий на божого чоловіка одягом і виглядом. Але хіба не міг скопирснутись недавно? Та й на самій Січі немало таких, кому в голові зацвіло. Іншого викруту не бачив.

Не знали, що з ним робити, й комишники. Та й не вельми поспішали щось чинити — куди він подінеться, хотіли подивитися, що буде далі, порадитися між собою. Двоє, що досі стояли, посідали на траву, чухмарилися, позіхали. Елисей обмацував голову, неначе по ній допіру товкли товкачем і він шукав на ній гулі.

— Болить, клята, — поскаржився. — Крутить щось, так гірко крутить — і все на захід сонця.

— Пар голову хрінном, — порадив Сироватка. — Хрін — божий корінь.

— І не спи на захід сонця, — чвиркнув під ноги білоокій та поліз рукою до кишені по люльку.

— Мирон теж спить, і йому нічого, — одказав Елисей.

Сироватка й собі хотів дістати люльку, а тоді спохопився, поліз у черес, покопався там, дістав маленького, з рябенської шматини, вузлика, розв'язав, нахилився до Елисея.

— Підставляй долоню. Це — попіл розрив-трави, спаленої на вогні, затепленому од непогасної лампади. Ще якби була непочата вода... — «Де вона в них у ката, — подумав, — коли ось ця болотом смердить». — Ну, нічого, зап'єш простою. — Й висипав на широку в мозолях, долоню трохи чорної сажі.

«Де такі мозолі нагнав? — знову розмірковував про себе. — Мабуть, копаючи оці ями. Для чого вони їх риють?» Крутив думку так і так, потроху ставав на певному здогаді. Шукають скарб. Знали, що в господаря було золотце, вбили його та побили челядь, а знайти не можуть.

Елисей вийшов з сіней, утерся рукавом сорочки, знову помацав чорними пучками голову.

— Наче полегшало.

— Коли polegшало, ставай варити куліш, — мовив білоокій. Було видно, що він тут ватаг або принаймні намагається вестися, як ватаг, бо Єлисей і Мирон не вельми потурали на його слова.

— Я вчора варив, — гребонув брудною, чорною п'ятірнею волохаті груди Єлисей.

— А я позавчора й позапозавчора, — настовбурчився Мирон. Заходило на сварку.

— І прийшов до них з ложкою божий чоловік... — неждано обізався Сироватка. — Давайте я зварю.

Сироватка варив куліш у чималенькому мідному казані посеред двору. Ще кулеша не зварилася, а по двору дух пішов, аж комишники засалапали язиками, як голодні коти. Приправив її запорожець старим салом, ліщиновим листям, дикою цибулею, перцем, котрого мав у чересі з півдесятка стручків. Зготував дві страви: одну рідку, другу густішу, домішавши туди трохи гречаного борошна. Опріч пшона, кількох шматків сала на дні бодні та ворочка гречаного борошна в коморі більше не було нічого. Комишники доїдали Драпакові запаси й, либонь, не загадували далеко наперед. Земля біля хутора лежала неорана, й не було в хлівах ніякої худоби, навіть буда біля хати стояла порожня — пес або забіг, або його забили.

Комишники лигали гарячий куліш, аж тріщало за вухами. Вони забули про кашовара, і йому залишилося тільки трохи рідкої кулеші. Сироватка їв не поспішаючи, ложку ніс до рота красиво, підставляючи під неї човником долоню. Він не дивився в бік комишників, що повиверталися на очереті, палили люльки. Заходила ніч, й глибше вступав Сироватці в душу страх. Він знав усі чари ночі. Добрі й лихі. Для доброго — добрі, для лихого — лихі. Те, на що не одважується злий чоловік удень, одважується вночі. Темніє його душа, й темніють очі рокованика, й не видно, як тече кров. Думка його крутилась, як шапка утопленика у вирі, її не тягло вниз і не викидало до берега. Не бачив іншого викруту, як тільки той, за який ухопився з самого початку.

Підвечерявши, Сироватка заходився мити казан. Прив'язав до нього мотузок, хотів зачерпнути води з колодязя, але Денис сказав, що вона погана, там згнив пес, послав з цебром до копанки Мирона. Сироватка подумав, що оцей білоокій, Денис, хутірський оддавна. А ті двоє — зайшли. Або набилися Денисові в компанію силоміць, або сам звідкись закликав їх, втративши надію самотужки, однією рукою викопати Драпакові гроші. Погромисько довкола стояло страшенне — копці чорніли і в хліві, і в сінях, шули були повихитувані, одвірки попідпилювані та порубані. Й те мотав на ріденький, м'який вус Сироватка. Помивши казанок, одгріб попіл, набрав у жменю жару й поніс до чобіт, що стояли поміж вогнищем та кулями очерету, на яких лежали комишники. Жар йому тримати в руках не вперше, трохи пекло, й він ворухив, ворухив пучками. Насипав трохи в один чобіт, потім у другий, почав узуватися набосоніж.

— То нащо? — перелякано витріщив очі Мирон.

— Кольки з ніг виганяю, — байдуже одказав Сироватка.

Комишники не бачили, як він поналивав у чоботи води, тепер же, взувшись, добряче притиснув, придавив жар до мокрих устілок. Припекло добряче, проте він того нічим не виказав.

Сонце вже сховалося, оточене з усіх боків будівлями подвір'я огорнула півтемрява. Сироватка сидів навпочіпки над пригаслим вогнищем, його обличчя й розчепірені пальці рук відсвічували червоно, губи беззвучно ворухилися. Сироватка шепотів молитву, але так, що з губів викільчувалися тільки окремі слова, найчастіше то були «сатана», «страх», «кара господня». Сироватка теж знав злі чари ночі.

Комишники притихли, дивилися на нього з неприхованим острахом, Мирон, коли до нього підійшов Сироватка, навіть зайорзав і посунувся ближче до Єлисея.

Проте на ніч вони замкнули його до рубленого хліва біля хати. Правда, не впихали силоміць, просто Денис укинув туди куль очерету й сказав, що божому чоловікові тут спатиметься найкраще. Сироватці вчувся в його голосі глум, він подумав, що Денис не вірить йому до кінця, але вдав, буцім нічого не помічає, мовчки пішов у хлів. Брязнула залізна закрутка, загупотіли по стежці кроки, заскрипіла на ганку одірвана мостина, й все стихло. Сироватка лишився сам. Він довго призвичаювався до темряви, але вона була така густа, що не бачив і своєї простягнутої вперед руки. Обійшов хлів, помацав: плахи міцні, припасовані щільно, знизу — поміст, лати під покрівлею — одна біля одної й грубі, в дві руки, — комишники знали, куди його закинути. В одному кутку намацав палицю, поклав біля очерету. По тому розперезав сніп, ліг. Дивився вгору, де сіріло кілька дірок, слухав тишу. Кумкали в болоті жаби, попугукував на острові сич. Був старий, Сироватка розпізнав по голосу: оте «у-у-уу» — довге та протяжне, ще й з хрипом. Наслухався їх над Волошкою, страхом од їхнього крику не проймався. Десь у кутку шкрябала миша, в хліві пахло мишачим послідом, видубленими шкурами, сушеною рибою. Запах шкур і риби майже вивітрився, Сироватка ледве вловлював його. Коли Мокій ворухився, під ним тріщав очерет, і тоді миша замовкала; лежав непорушно — починала точити знову. Сироватка подумав, що найкраще йому зараз не бабратися думками в минулому дневі, все одно нічого не одгадає й не розплутає, а гарненько заснути. «Біда біду перебуде, як було, гірше не буде». А ранок підкаже сам, що робити. Так і вчинив, зняв сукмана, скинув шапку й поклав під голову, сукманом укрився. За сном йому не ганятися, не вимолювати його в нічниць, склепив очі й мовби повалився в чорний човен, і вже той поплив, повіз його по тихій річці. Сироватці снився віз, що стояв на стернищі, а на возі плуг і борона, одна голобля воза прив'язана орчиком до полудрабка вгору, й на ній, на дротині, — казанок. Ще тільки ранок, ще леміш не скуштував землі, Сироватка прив'язав казанок заздалегідь, щоб не баритися в обід. І віз, і плуг, і борона, і казанок — Сироватчині. А десь у долині пасуться коні. Теж його. Мокій їх не бачить, його пориває в той бік — щоб не зайшли в чуже, щоб їх не зайняли. І так йому тривожно, так мулько на душі: займуть коні або й вкрадуть їх. «Треба піти подивитися», — подумав, і в ту мить його щось мовби штовхнуло.

Ще встиг подумати: все життя йому сниться один і той же сон — у нього крадуть коні. Сон ніби й гарний — Мокій господарює на власній землі, але коні — то хвороба, та ще покража.

Так само, як і звечора, пугував сич, стояла темрява, а в ній світилося два вогники. Дві зелені цятки стриміли зверху, вони ворухнулися, зникли й зайнялися знову. «Кіт», — подумав Сироватка, хотів покликати, та враз йому пригадалася розповідь кума Шевчика, як той колись у селі глупої ночі покликав kota. Чорний-чорнющий кіт перебіг перед Шевчиком дорогою за кілька кроків і шаснув за пліт. Шевчик підійшов до плоту й ласкаво так: «Кицю, кицю», а звідти людським голосом, глумливо, басюрою, що Шевчикові піднялася на голові шапка: «Кицю, кицю!» Кум утікав, аж погубив чоботи.

«Може, й це такий котяра», — подумав Сироватка. Він тричі перехрестився, перехрестив зелені вогники, а що вони не зникали, тихенько намацав палюгу, що її поклав в узголів'ї, й пожбурих угору. Палюга брязнула по бантині, почулося голосне, злякане «няв», і моторошні зелені жарини шезли. А Сироватка натягнув на голову сукманину й знову спробував сісти в чорний човен. Але човен довго не підпливав, а коли таки приплив, повіз його не по тихому плесу, а поміж розбурханих порогів. Сироватці приснилися зелені вогники, але вони світилися не в котячих очах, а в чортячих. Чортяка був з добре теля й з такими ж, як у теляти, товстенькими й куценькими ріжками, гострою мордою і довгим язиком, яким облизувався по-котячи. Вони шинкували у січового корчмаря Нерчика, але в корчмі сиділи тільки вдвох, й не було за шинквасом корчмаря, чорт сам носив пугарі з тернівкою. Вони обоє добре впилися, й чорт співав по-козацьки, а Сироватка мекав по-чортячи. А тоді заходилися гуляти в переваги-ваги, Сироватка чорта піднімав, а чорт Сироватку — ні, бо кожного разу, коли той починав переважувати, козак смикав його за хвоста, і нечистий беркицяв, аж копита одкидав. Вони вийшли з корчми, й Мокій і далі тримав його за хвоста, а розмовляли, як добрі приятелі. А тоді Сироватка оглянувся й побачив, що тримає власного хвостяру, а чорт реготів і злизував язиком з ріденьких повік сльози: «Оце щоб не хитрував і не збиткувався». Сироватка вертівся, перекидався з боку на бік, намагався одчепити хвоста... Й прокинувся на добряче розтовченому й розсунутому вбоки кулі очерету.

Якийсь час лежав незрушно. Вже задніло, в вузькі щілини між плах тонкими ножами пробивалося світло, й так само гостро потекла Сироватчина думка, він пригадав усе й почав обмислювати, як зустрінеється з комишниками, що скаже, як привітається. Але недовго йому довелося думати, все склалося само по собі. Небавом почув, як по той бік хліва щось шелеснуло, а по хвилі — тріснуло, здогадався, що з того боку за ним підглядають, помалу звівся на ноги, перехрестився й почав пританцьовувати. Пританцьовуючи й хрестячись, обійшов кілька кругів, а тоді закликав, неначе в конвульсії, й став вигукувати то голосніше, то тихіше: «О ікона, о Галілея!», «О ікона, о Галілея!» В думці ж справді молився богові й просив його, щоб простив за те, що змушений отако злегковажувати святими словами. Вірив, що бог усе зрозуміє й простить, мав його за мудрого й незлобивого, хоч і знав із святого письма, що господь часом карає круто, ще й ні за що. Але яка йому вигода карати такого незлобивого й нещасного чоловіка? У світі ж тільки й шукають вигоди.

Коли Сироватку випустили, сонце вже горіло у кроні густого

дуба за хатою, на тому ж дубі туркотіла горлиця, а на стрісі хліва завзято цвірінькали горобці. Денис стояв біля хліва, а Єлисей і Мирон саме вернулися з болота, були мокрі як хлющі, скакали халяндри і лаялися чорно. Вони сварилися, бо розсохся човен, і для того, щоб потрусити ятери, доводиться лізти у воду, погрожували, що завтра і позавтра Денис труситиме сам, кляли болото, рибу, Дениса й той час, коли прибежкалися сюди. Денис огризнувся, мовляв, він їх не кликав, а таки поліз на горище й небавом вернувся з доброю куделею клоччя. По тому десь відшукав чорний казанок і грудку смоли, крашив її сокирою просто до порога. Мокій тим часом почистив карасі й лини, заходився варити юшку. Карасів було чималенько, частину поклав на пруття, пражив на жару. Тепліла в його голові й така думка — сподобатися комишникам кухарством. Те, бачив, йому вдавалося — Єлисей і Мирон їли та підхвалювали божого чоловіка. Денис мовчав, важко брижив проштемпельоване чоло, щось думав. Міркував і Сироватка. Про кожного з цих людей, що сиділи перед ним, у нього вже уклалася думка. Денис — найнебезпечніший. Він озлоблений на світ, на всіх людей, шелехне в лоба, не кліпнувши оком. Хтозна, од чого він такий: чи спочатку завинив перед людьми — й вони почали за ним ганятися, чи почали ганятися — й він став таким. На цьому світі буває всякого. Він недурний, недовірливий, зачаєний. Либонь, хоче роздобути грошей і втекти кудись ще далі — до черкесів або калмиків чи й до татар. Якщо справді знайдуть Драпакове золото, хто зна, чи не знайде хтось з трьох одразу свою смерть. Насамперед Мирон. Він ледачий, простакуватий, незлобивий, либонь, піддався Єлисеєві, заспокоює себе, мовляв, усе зле робить Єлисей, а не він. Той же прибиштво зробив собі промислом, гадаючи, що залагодить його на небі, як залагоджують гріх у попа. Кожного разу повертає божі заповіді так, що винуватий не він, а той, кого нанесла на нього лиха година. Він марновірний, його легко налякати й легко розсердити, він може вбити з випадкової підозри. І вдарить тільки в спину.

Єлисей і Мирон прибилися сюди пізніше. Денис прийняв їх до паю. Сироватка збагнув те давно, а щоб впевнитися остаточно, мовив:

— А я вже тут колись був. Тільки тоді під хатою стояла груша, а на ній теліпався повішений.

Мирон похлинувся юшкою, а Денис пожбурих у яму недогризеного карася, сердито блімнув очима:

— Дурне плетеш, чоловіче. Ніколи не висів тут повішеник. І груші не було.

Тепер Сироватка зрозумів доконечно, що Денис на хуторі оддавна, а ці прибилися пізніше. Обоє — прибиші, поки що не грабують, сподіваючись знайти Драпакове золото. А не знайдуть, засунуть у халяви ножі, вийдуть на широкий шлях. Він, Мокій, їм тут на заваді. Вони спробують спекатися його. А яким чином? Зрозуміло, яким. Тож треба йому, Мокієві, поспішати.

Тим часом насипав юшки й собі, сів навпроти Мирона, подивився на нього щиро, чисто й воднораз ледь-ледь микульнув очима. Бачив, як тому пробігла по обличчю притлумлена хвиля страху. Мирон його боявся найдужче. Кортіло втяти ще якої штуkenції, але зу-

Вивер... Звідси душу. Подумав, що Сироватка — упір або боже-вільний, котрий втішається людськими смертями.

— То, виходить, ти даремно загубив Драпака і його челядь, — знову сказав Сироватка й відступив на крок, щоб прибиш не вдарив по ногах, бо помітив на його чолі якусь думку.

— Схаменися, чоловіче, — крутнув шиєю Денис. — Драпака і всіх інших взимі татари потопили в криниці. Через те й води звідти не п'ємо. Аж весною повитягали з Єлисеєм і Мироном. — Тепер Денис подумав, що це прийшов Драпаків родак і хоче помститися. Йому зажеврїла надія порятуватися, й він заговорив швидко, ковтаючи давку слину, що чомусь набїгала в рота. — Хочеш — покажу могилу. Драпака й Куделю укинули до криниці живцем. А тих спершу порубали.

— Кого тих? Кажі на ймення, — суворо приступив Сироватка.

— Устю Драпакову й Романа, сина, й Саливона. Двоє челядників поїхали в хуру й овсі не вернулися. Може, втекли, може, татари перестріли їх у степу.

— Хто?

— Семен і Тихін.

— А Лаврін, чого про Лавріна мовчиш? — з погрозою запитав Сироватка.

— Не знаю, не служив такий у Драпака, от же їй-богу. Хрест святий і сорок мучеників тому свідки, я сорок перший, — забожився Денис. — Коли б я збрехав... — І враз звинув шиєю й вертонув плечима, аж Сироватка відскочив і підвів ножа. — Це ж той парубок, що його одправили в турецьку столицю! Так, так, — закивав головою і аж посміхнувся — куточком рота, в один бік — химерно й страшно. — Його татари в степу підбрали. А дівка — Киліяна, у Драпака служила. З парубком якимось прибилися, Марком його звати. Вона з Лавріном розмовляла в дворі, поки татари для них коні лаштували. Обзивалися одне до одного. Він її шукав і на хутір до неї йшов.

— А де ж ти був? Звідки все знаєш? — запитав Мокій, і в його голосі проступила підозра.

— Я заховався.

— В хліві, в клуні?

— Коли б то... Та ні... сіно перерили. Знайшли б. У заметі під хатою. Оце ось, — ворухнув безпалою ногою. — І на лівій руці теж пальці поодморожував. Праву під пахвою держав. Щоб хоч одну вберегти.

Сироватка слухав прибиша, й жура йому стискала серце дужче та дужче. А потім до неї долучилася надія й трішки радості — все-таки живий Лаврін, хоч у неволі, та живий, не погинув. Але чому вони не вбили його, а одправили аж у турецьку столицю? Запитав про те в Дениса, але той не знав. Було видно, що Денис каже правду; Сироватка присів на човна і попросив прибиша розповісти все, пообіцявши по тому відпустити. Денис повеселїшав, проте мало що міг додати. Йому найдужче вбився в пам'ять крик потопельників, і хоч те було трохи пізніше, — спочатку Драпака й челядь примусили викидати з клуні солому та сіно, — але крик і зойки витисли з пам'яті

майже все. Кризь той крик ледве проступило кілька слів, що ними промовив до дівчини парубок, і одповідь Киліяни, і її плач. З них він зрозумів, що дівчину викрав Марко, обдурив її, він теж лишився живий і повів татар на Січ. Далі розказував про Марка. Як той приїхав, як пристав у найми.

Сироватка того не слухав. Маркові доля свій присуд справила. Мокій думав про Лавріна. В очах йому стояла зима, засніжене Драпакове подвір'я й Лаврін у сириці. Для чого татари повезли його за море? Тішило одне — Лавріна повезли туди як бранця. Але це й лякало. Для чого повезли? На галери, в темницю? Тоді чому забили всіх інших?

Того не міг відгадати. Проте сподївався, що одгадають мудрі люди на Січі, одгадає кошовий. Він спробує дізнати про Лавріна все й викупить його з неволі. Або обміняє на якогось турецького бранця. На Січі й зараз сидить кілька яничарських аг, взятих узимі, за них із-за моря не прислали викупу. От на котрогось з них і обміняють Лавріна. Хіба він не вартий якогось яничарського аги!

Сироватка повеселїшав од тих думок і вже майже приязно подивився на Дениса, що затих і, гасячи надїєю безнадїю, дивився на Сироватку. Мокій обдивився човна, на котрому сидів, підвівся. Човен не просмолений, але вже законопачений, якось до того берега дотягне. Підважив його тичиною, — він був легкий, — перехопив руками, перекинув і посунув до води. На Денисовому обличчі знову зачорніли похмурі тіні, а в білих очах заметалися червоні метелики. Сироватка повернувся до нього, сказав, дивлячись з жалем і огидою:

— Не знаю, скільки ви запропастили душ, котрі, як оце я, завилися на цей острів. Мені ти теж готував не бубон до танцю. Не суддя я тобі й не сповідатель. Колись доскочиш свого. Встанеш і підеш, як переїду на той бік. Не спробуй вставати раніше, вернуса й покладу назад дрючком.

Вкинув у човен сокиру й колійського ножа, посунув човен на воду й стрибнув сам. Човен загойдався. Сироватка вперся тичиною в багно, погнав його через осоку до другого берега.

винести звідси душу. Подумав, що Сироватка — упир або божевільний, котрий втішається людськими смертями.

— То, виходить, ти даремно загубив Драпака і його челядь.— знову сказав Сироватка й відступив на крок, щоб прибиш не вдарив по ногах, бо помітив на його чолі якусь думку.

— Схаменися, чоловіче,— крутнув шиєю Денис.— Драпака і всіх інших взимі татари потопили в криниці. Через те й води звідти не п'ємо. Аж весною повитягали з Єлисеєм і Мироном.— Тепер Денис подумав, що це прийшов Драпаків родак і хоче помститися. Йому зажеврила надія порятуватися, й він заговорив швидко, ковтаючи давку слину, що чомусь набігала в рота.— Хочеш — покажу могилу. Драпака й Куделю укинули до криниці живцем. А тих спершу порубали.

— Кого тих? Кажі на ймення,— суворо приступив Сироватка.

— Устю Драпакову й Романа, сина, й Саливона. Двоє челядників поїхали в хуру й овсі не вернулися. Може, втекли, може, татари перестріли їх у степу.

— Хто?

— Семен і Тихін.

— А Лаврін, чого про Лавріна мовчиш? — з погрозою запитав Сироватка.

— Не знаю, не служив такий у Драпака, от же їй-богу. Хрест святий і сорок мучеників тому свідки, я сорок перший,— забожився Денис.— Коли б я збрехав...— І враз звинув шиєю й вертонув плечима, аж Сироватка відскочив і підвів ножа.— Це ж той парубок, що його одправили в турецьку столицю! Так, так,— закивав головою і аж посміхнувся — куточком рота, в один бік — химерно й страшно.— Його татари в степу підібрали. А дівка — Киліяна, у Драпака служила. З парубком якимось прибилися, Марком його звати. Вона з Лавріном розмовляла в дворі, поки татари для них коні лаштували. Обзивалися одне до одного. Він її шукав і на хутір до неї йшов.

— А де ж ти був? Звідки все знаєш? — запитав Мокій, і в його голосі проступила підозра.

— Я заховався.

— В хліві, в клуні?

— Коли б то... Та ні... сіно перерили. Знайшли б. У заметі під хатою. Оце ось,— ворухнув безпалою ногою.— І на лівій руці теж пальці поодморожував. Праву під пахвою держав. Щоб хоч одну вберегти.

Сироватка слухав прибиша, й жура йому стискала серце дужче та дужче. А потім до неї долучилася надія й трішки радості — все-таки живий Лаврін, хоч у неволі, та живий, не погинув. Але чому вони не вбили його, а одправили аж у турецьку столицю? Запитав про те в Дениса, але той не знав. Було видно, що Денис каже правду; Сироватка присів на човна і попросив прибиша розповісти все, пообіцявши по тому відпустити. Денис повеселішав, проте мало що міг додати. Йому найдужче вбився в пам'ять крик потопельників, і хоч те було трохи пізніше,— спочатку Драпака й челядь примусили викидати з клуні солому та сіно,— але крик і зойки витисли з пам'яті

майже все. Крізь той крик ледве проступило кілька слів, що ними промовив до дівчини парубок, і відповідь Киліяни, і її плач. З них він зрозумів, що дівчину викрав Марко, обдурив її, він теж лишився живий і повів татар на Січ. Далі розказував про Марка. Як той приїхав, як пристав у найми.

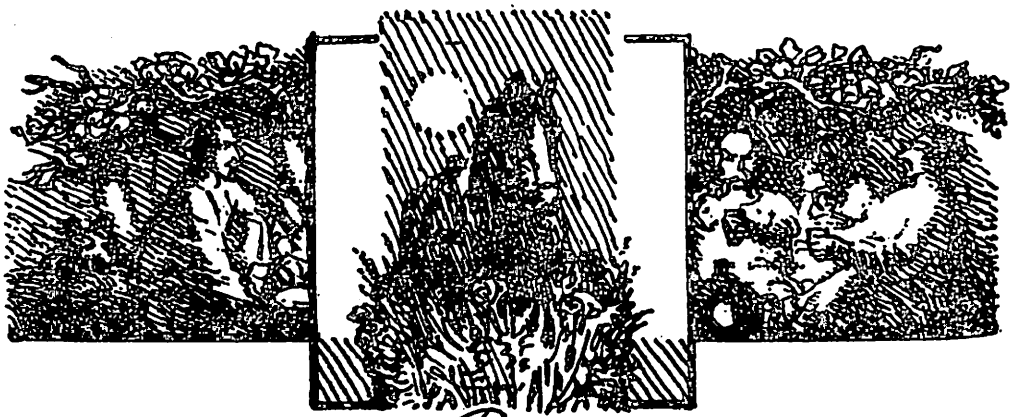
Сироватка того не слухав. Маркові доля свій присуд справила. Мокій думав про Лавріна. В очах йому стояла зима, засніжене Драпакове подвір'я й Лаврін у сириці. Для чого татари повезли його за море? Тішило одне — Лавріна повезли туди як бранця. Але це й лякало. Для чого повезли? На галери, в темницю? Тоді чому забили всіх інших?

Того не міг відгадати. Проте сподівався, що одгадають мудрі люди на Січі, одгадає кошовий. Він спробує дізнати про Лавріна все й викупить його з неволі. Або обміняє на якогось турецького бранця. На Січі й зараз сидить кілька яничарських аг, взятих узимі, за них із-за моря не прислали викупу. От на котрогось з них і обміняють Лавріна. Хіба він не вартий якогось яничарського аги!

Сироватка повеселішав од тих думок і вже майже приязно подивився на Дениса, що затих і, гасячи надією безнадію, дивився на Сироватку. Мокій обдивився човна, на котрому сидів, підвівся. Човен не просмолений, але вже законопачений, якимось до того берега дотягне. Підважив його тичиною,— він був легкий,— перехопив руками, перекинув і посунув до води. На Денисовому обличчі знову заморніли похмурі тіні, а в білих очах заметалися червоні метелики. Сироватка повернувся до нього, сказав, дивлячись з жалем і огидою: — Не знаю, скільки ви запропастивав не бубон до танцю. Не суддя я тобі й не сповідатель. Колись доскочиш свого. Встанеш і підеш, як переїду на той бік. Не спробуй вставати раніше, вернися й покладу назад дрючком.

Вкинув у човен сокиру й колійського ножа, посунув човен на воду й стрибнув сам. Човен загойдався. Сироватка вперся тичиною в багно, погнав його через осоку до другого берега.

Розділ двадцять третій

А ковалі знай кували,
та не всі водне:

хто шаблю-домаху, хто лемеша гніздукові, хто кочетки для весел рибалкам з Орлі, хто підківки на молоді чоботи, а дід Слива свистілки та пищики — здитинів на старість, викує, посвистить, а потім роздає ті пищики дітям по хуторах. Кузні стояли над Чортотомликом, усі вряд, загнані в землю, закіптюжені, Сливина — безверха, жужелицю висипали на берег, і вона чаділа синім димом. Перед кузнями — потріскані жорнові камені, на них запорожці точать коси й шаблі, люблять також вони посидіти на тих каменях та погомоніти про нелегке козацьке життя-буття. Ковалі — майже всі характерники, любо з ними погомоніти, хоч трохи й страшно. Ковальське плем'я дружне й запекле. Зачепи одного — збіжаться всі. А треба — й чортові в морду плюнуть. Разом і поодиночі. Недарма кажуть, що то коваль з чортом у Чортотомлицькій могилі скарб заховали. Насправді ж ковальський скарб — руки. Всілякі є майстри, один уміє тільки коня підкувати, а інший викує коліща до французької рушниці, й жоден чоловік на світі не скаже, що викуване те коліща над Чортотомликом, а не над Сеною. Є такі ковалі, до яких люди пливуть плавом, вони одсилають їх до інших майстрів, а ті не йдуть, мовляв: «Я зачекаю». — «Так довго ж». — «Скільки буде». Ковалю чути по дзвону молота, а слава їхня лунає на сотні верст. Сірко й сам, коли йому щось треба, звертається тільки до Скуби, і ламає перед ним шапку (якщо йдеться про своє, власне), і погрожує ногоєм (якщо йдеться про громадське). За останньою кузнею — кілька гут-димарок, де переплавляють залізо, одна куріла, й двоє чубатих дужих ковальчуків волокли щипцями до води червону гуску — залізний завок пудів зо два. Від кузень і гут тягло гірким запахом заліза та вугілля, від пекарень слався запаморочливий запах свіжого хліба (пекли саме кінчали випічку), обидва запахи сягали широкої базарної вулиці,

намагалися погати один одного. Не потинали, змішувалися і так, перемішані, розсівалися по лузі. Дух хліба і запах крнци одвіку ходять парі. З кривобокої ятки на краю майдану просто під ноги Сірко-у парі. З кривобокої ятки на краю майдану просто під ноги Сірко-вому коневі вибіг низенький, рудий крамар з сувоєм синьої габи в руках, задзгорів щось швидко-швидко, показуючи тим же сувоєм на козака, що, обіпершись об облізлу колону ятки, смоктав люльку. Врешті Сірко зрозумів, що йому торочить крамар: дав він козакові синьої габи, той узяв її-буцим показати кравцеві — мовляв, чи вистачить на штани та кунтуш, а тоді габу повернув, утявши собі шмат на шапку.

— Киш, — сказав крамареві Сірко, — йди з позовом до судді — по чину, нехай судить справедливо зрілим оком.

Крамар лупав очима, відступав — сам знав, що звернувся не по чину, йти до судді теж не хотілося, бо позовний калач, либонь, коштує стільки, як те сукно, та й невідомо, чи ще відсудить. Сірко проїхав повз ятку, біля якої стояв козак: кабардинка з нашитим навхрест золотим позументом була насунута аж на лоба — добряча шапка, мабуть, з тої-таки габи, — очі з-під шапки зорили кудись понад ятки, вони були ліниві, вдавано-ліниві, в їхній глибині чайлися глуз і насто-рога, адже не сподівався в такий мент накопитися на кошового.

За ятками і крамними коморами стояло кілька комор без вікон — темних, великих, з дубового тесу — фуражних і зернових. Біля Січі годується гибіль усякого люду, ідуть сюди вони з усієї України, де-котрі проциндрюють і те, з чим приїхали, інші наживають статок. Одної солі Січ споживає за день кілька пудів. А хліба, а пшона, а горілки! Як сипонуть удосвіта з куренів кухарі з кухарчуками — тільки наповної міру та лічи гроші.

За останньою, на два ганки, хатою — військового кантаржея — на зеленому лужку поміж кушиками верболозу прослалися білі до-ріжки — січовий підпаламар поправ церковні рушники й розіслав сушитися. А сам, босий, закативши штани на білих цибатих ногах, походжав, як журавель, над Чортотомликом. Побачивши отамана, вклонився низенько:

— Чолом, вашмосць.

Сірко хитнув головою. Підпаламаря виживає з церкви піп, от той і шукає допомоги в кошового. Від січового передмістя бита до-рога правувала на далекі горби — в степи, Сірко ж повернув на-дорогу лугову, що петляла поміж кушів та ковбань. Цією дорогою можна проїхати майже через увесь Великий Луг, одначе тільки зимою і в сухе літо, й проїде той, хто знає кожен її викрут, кожне озерце, кожен кушик таволги. Проте о цій порі й цей шмат дороги — від Січі до сіножатеї — був добре накочений. Козаки саме звозили сіно з луків під січові повітки — ордини. Сіно звозять вліті, коли зійдуть з луків води і затужавіють дороги. Гарна то пора по всій Україні. Ще не виспіли в садах груші, не загускли пахучі меди, літо ще входить у повну силу, ще попереду його принади, його розкоші, ще далеко до мозольних, важких жнив, а вже й звершено щось значне, вже пли-вуть, зачіпаючись за ліщину, важкі гарби, і лугові запахи переповню-ють клуні по самі вінця. На цю пору сіно вже в стогах. З сухих місць копиці стягують волоком, а з низинних, болотистих виносять на руках

на вишмульганих до блиску рожнах. Для запорожців ця пора особлива ще й через те, що вони при ділі, либонь, чи не єдиний раз на рік при ділі всі, і їхня хліборобська совість, — вона ж таки хліборобська, таки ж косарська, — мовби упокорена, заспокоєна. На свою годовальницю шаблю запорожець в той час і не дивиться, мовби аж гребує нею, і вона без оscarги висить на стіні.

Дзвонять у хистких рокитах журавлі, ситі коні ходять без припону, молоді козаки казяться у копицях, розбиваючи їх до дна. Старі, вусаті запорожці вдавано, а то й не вдавано сердяться, намагаються остудити гарячу кров холодним погуком, та ба...

А курені змагаються, а курені пруть один поперед одного — який зведе перший, тому отаман похвалявся поставити на кожного братчика по окові воронцю. Скриплять гарби, круто вигинають спини половії, мурі, муругі, прикросиві, рябі, перісті: височенні, приторочені ясеновими рублями вози пливають глибокими коліями по лузі, і широко розтулені від жаху очі смолок проводжають їх. Це ж і до них може дійти черга, це ж і вони попливуть отим мертвим шемрінням. А козаки гогочуть, підсаджують одразу на вози по цілій копиці, й старі діди в полотняних штанах буркотять у небесах — не справляються з навалюю сїна, та ще кабешує, скидає брилі вітер і наганяє в очі сльозу. Світ очамрів, світ пропах сїном — луговим, болотяним, грудковим, степовим, світ гойдається п'яно і весело. І Сірко очамрів од того запаху, і в нього голова пішла обертом.

І враз навкїс, як шабля через тіло, пішла думка: богом створені для цієї роботи. І він також. Громадити високі, до неба, стоги, вигулювати воли і коні, золотим зерном засівати ниву. Стоги громадити. Йти вгору і вгору. А вони — вниз і вниз. Копають шаблями могили. Замість зерна — гаряча картеч... І вже скільки років! Століття! Інші народи хоч встигають зібрати посіяне. А вони ледве посіють — треба переймати чужі коні. «А ми коні переймем, переймем...» Звідки це? З дитинства. Бач, забувся дитячих пісеньок. А так хочеться дитяти... Внука хочеться. Посадовити поперед себе в сідло. Ні, не в сідло, а на сїно. На самий вершечок. Щоб тремтіло... і не виказувало свого страху.

«Хїба можна цією рукою пестити дитячу голівку?» — зринає зненацька. І дивиться, вражено дивиться в широку долоню з мозолями од шаблі і в чорних крапах од пороху.

А запорожці регочуть, запорожці зачіпають отамана. Не витримує й він. Бісові діти, кисляківці, вже підгрибають стожарища! А мінчани ще тільки розшивають дев'ятого стога, а всіх стогів у них більше, ніж пальців на руках і ногах у їхнього отамана. Правда, на лівій руці в отамана не вистачає одного — великого — (турок одкусив у пішім бою), одначе довго ще їм сутужити.

— Чого ж це у вас, сучі діти, чуприни сухі?

— Йди, отамане, до нас, буде твоя як хлющ.

— Ласі ви до дурнички... Понаїдали пуза. У Сильвестра вже й очкур не сходиться, — каже отаман і, шкилючи з Сильвестра, вдановано-скрушно хапається обома руками за штани.

— Позич, отамане, твого. Він тобі вже все одно без надобності. А я ось впорядкую стога й до молодичь хамону.

— Поки ти його впорядкуєш, інші молодичь розхапають. Ось я до одної їду. Позич свого черева, а все інше в мене своє в справності.

Козаки регочуть. Сміється Сірко, хоч їде він, всі те знають, не до молодичь, а на пасіку. І думки в його голові не грїшні, грайливі, а смиренні й трохи сумні. Скінчилися сіножати, тепер дорога ледве а вгадувалась у високій траві — полемі. То пірнала під ліщину, то привгадувалась у високій траві — полемі. То пірнала під ліщину, то притискалася до озерецька, в якому полощеться у воді вербове віття, тискалася до озерецька, в якому полощеться у воді вербове віття, то мріла поміж білих султанів очеретів, і під копитами коня чавкотіло болото. Султани молоді, пишні, а потім вони злиняють, похиллять — все як у людей. Починнала червоніти калина, займалася ще не-смільливими рум'яностями шипшина (незбаром спалахне, як недолюблена, що не стратила сором, молодичь), хміль дерся на вільхи та клени, і його білі шишечки були зліплені неначе з морської піни. Він був такий буйний, що, здавалося, впади кілька таких бубочок в озеро, й воно переграє на оковиту. Потемніло листя на дубах. З лівої руки на віддалі трьох кидків стріли стали вони могутньою стіною, внизу переплівся верболіз, і видаються сукупно однією чорною тучею. А в праву руку по лузі-острову стоять окремі дуби, є серед них велети, які підперли своїми кронами небо, а є й невисокі, товстючі-претовстючі, дуплисті дуби-окоренки, на яких велетенські стовбури вже відмерли, лишилися тільки менші гілки. Тим дубам віку й віку. Що могли б розповісти, якби вмїли говорити? Яку таїну ховають у старезних зморшках кори та в чорних дуплах?

Сірко подумав, що колись, за молодості, його увагу привертали дуби-велети, тепер же його зір частіше зупиняється на дубах-окоренках. Он стоїть лисий дуб, кора з нього спала, а той он розчухнувся на чотири частини й конає на землі. Отаманова душа теж розчухнулася й слалася по м'яких султанах очеретів, кололася на шипшинах, закипала хмелем.

Переїхав грузький потічок, далі дорога повертала круто праворуч, вихоплювалася на кручу, на горб. Сірко притримав коня. Іхав молодим конем — Гнідком, Ворон спочивав у стайні. Кїнь пирхнув, підняв ліву ногу, покусив зубами шкіру на коліні. Отаман побіг очима по плавнях. В цю мить відпочивав серцем. Плавні входили в нього, наче жива вода: зеленими дібровами, широкими затоками Дніпра, річками й островами, озерами та луками. Вже й не мислив себе поза ними, вже знав, що зложить тут кості. В його серці, в його думці злилися воедино їхній зелений шум і їхня захисна сила. Не десять і не сто років сторожують вони козацьку звитьгу, щоб кинути її проти супостата. Він прийшов сюди сливе хлопцем, по тому від'їжджав і приїздив знову, аж поки не зрозумів, що поза ними його життя немає. І знає він їх, наче власну кишеню. Заплюшки може по них мандрувати й не заблудиться. А заблукує там чимало й літніх козаків. Надто коли на плавні наляжуть осінні тумани. Тоді водять козака п'яні води, аж доки не виб'ється з сили. Сірко блукав один раз. Три дні плував по річках і зарічках, на ніч приставав до берега, вистеляв човна вербовим віттям і спав у ньому. Страшно вночі самому в плавнях. Чорна, як дьоготь, вода хлюпоче таємничо і віщо, чути холодні сплески, і рикає в хащах звір, і чути якісь дивовижні крики. Може,

й правда, що то плачуть душі тих козаків, які закопали свої скарби по островах, а самі погинули в далеких походах.

Стежка похило опускалася в балку, звану Грушівкою. Балка широка і довга, з відрогами-байрачатами, з лісами і лужками, галявинами і «печами» — високими майданчиками, з густими грушевими нетрями, крізь які не продереться й дикий вепр. Вона геть уся од низу й до верху поросла дикими грушами, весною, коли вони зацвітають, здається, що то тече біла молочна ріка. А над рікою пташиний щебет і медянистий гул — беруть щедрий взяток бджоли. Восени ж уся земля встелена жовтими грушками-дрібничками. Грушівка — укохане місце січових пасічників. Посіли вони всю балку, кожен уподобав собі певне місце, щоб було зручне для бджіл і власного життя і щоб не залігала чужа бджола. Січові пасічники — самітники, як і їхні бджоли. І майже всі старі-престарі, то догоряли на меду куці свічки життя. А колись же, колись... Колись то були великі й потужні свічки з молодого, прозорого воску. Життя цих дідів поминуло в лютих січах, в шабельному дзвоні й рушничних випалах, у погонях і втечах, у лютому голоді, промайнуло, як мить, і тепер вони надолужують його тишею і вічним гудінням божих комах. Їм здається, що надолужують, а насправді бджоли осипаються, як порох, їхній вік короткий і трудний, як і вік плугатарів і вояків. В оцій балці доживатиме віку й він, отаман коша запорозького Іван Сірко. Вже назвав собі місце й минулої весни посадив кілька молодих яблуньок. Кожного дня виходитиме на оцей пагорб і бачитиме Дніпро, Великий Луг, Січ і чутиме, як б'ють пороги і як видзвонюють у лузі чистими голосами молоді лебеді. Він, хто усе життя провів у боях і походах, літав як вітер, десь у глибині душі здогадувався, що і в гудінні бджіл, в загусклім, як весняний мед узимку, спокої є своя краса і втіха. Є втіха неклопітної старості, яка сидить під яблунею і ходить пам'яттю в минулі походи, закохується, розкохується, рубається на шаблях, відсіваючи в безгрішній хитрості всі поразки і помилки й засновуєчись тільки на перемогах та правдивих ділах.

Гнідко об'їдав листя на берізці, запінена зелена слина скапувала з вудил. Отаман розгнуздав його, прив'язав повід до луки сідла, пустив до паші. А сам сів на схилі під трьома молоденькими осиками, обхопив руками коліна. Невеселі думи роїлися в його голові. Мав би він довікувати не тут, адже є в нього жона, є діти, є рід. Одначе рід його обчухраний, як одиноке дерево при битій дорозі. І декотрі родичі і її дочки. Бо й справді, коли по Хмелеві ворохобні гетьмани почали закручувати кривавий вихор, Сірко опинився в самому його центрі. Ще й повів за собою у ту завію усіх родичів: братів — рідного та двоюрідного, синів, а потім і зятів.

Бо, зламавши укладену з Росією угоду, пішов з військом на лівий берег король польський Ян Казимир, ще й повів за собою гетьмана правобічного Павла Тетерю, зав'язалися важкі бої. Воевода Чарнецький з потурання Тетері викинув з могили кістки великого гетьмана, й пішла шляхта чужинська й своя потоптом по тих кістках по українській землі. Тоді Сірко зібрав військо козацьке, перейшов на правий берег і почав громити військові обози Чарнецького і Те-

тері та звільняти від шляхти українські правобічні міста, Сірко з братом Яковом взяли в оборону Черкаси, й сталася в Капустяній долині гаряча битва, і потяли вони Чарнецького, і потяв їх Чарнецький з двома солтанами, й оточили вони запорожців у вузькій долині, й січа стояла, що поглухло од шабельного брязкоту вороння в небі, яке чигало кіпця битви. І тоді погинув Яків, і ляхи відтяли йому голову, нахромилли на вістря козацької хоругви й возили її перед своїми лавами. А потім вороги втікали ріллею, і грузли в українському чорноземі коні у важкій броні, й били їх козаки келепами і палицями, й згубили шляхтичі голову Якова, й упала вона в ріллю, й закотилася під скибу, бо скільки потім не шукав Сірко з козаками, так і не знайшов. По тій битві і ще по кількох дужих козацьких струсах Ян Казимир не витримав і показав спину війську князя Ромодановського та козацьким гетьманським лівобічним полкам і врешті відступив за Дніпро.

Отак само, як Якова, за три роки до того, повів Сірко з собою старшого сина Петра, бо підступний гетьман Виговський зрадив клятві, що давав Хмельницькому біля його смертного ложа. Й побив Сірко Тимоша, наказного гетьмана війська Виговського, вчинив над ним правий суд, а хтось учинив неправий суд над його сином. А другого сина, Романа, повів з собою в Переяслав під присягу молодому Хмельниченку, і під тією присягою замість нього розписався сам Юрась Хмельниченко, й серце отаманове співало й плакало, адже явився йому в новому образі сам великий гетьман Богдан. А коли той образ померк, коли Хмельниченко підпав під басурманина й повів за собою татар, тоді Сірко спробував перейняти басурманські орди, і в бою з військом полковника Федора Жученка над річкою Тором дістав смертельної рани Роман. Так тяжко й дорого заплатив Сірко за помилку свого серця. Сказати правду, воно помилялося не раз — і у Виговському, і в Брюховецькому, колишньому кошовому Січі, а потім гетьманові, хитрому й підступному, — підступність Брюховецького Сірко розгадав теж не одразу, та й як було не повірити кошовому, коли той клявся вірою і правдою служити рідній землі і склав присягу на вірність Москві. Ще й запросив до українських міст воевод із Москви, ще й отримав із власних царевих рук боярський чин, ще й одружився на княжні Долгоруковій. Щоправда, саме тоді й засумнівався Сірко в його людській щирості, зрозумів, що простим козацьким жупаном кошовий прикривав свою панську душу. Хитрий і підступний був то чоловік, драні чоботи поміняв на шиті золотом сап'янці, що ніхто й не зогледівся, ніхто того й не помітив. І немов з води вродилися в нього маєтки та збудувалися палаци. Давав грабувати воеводам і грабував сам. І коли повстав проти воевод і захланних старшин Переяславський полк, Сірко пішов йому на поміч. Тоді ж остаточно розійшлися його дороги з дорогами Брюховецького. А ще ж вимахували булавами Петро Суховієнко, молодий і пронозливий писар Січі, котрий теж оголосив себе гетьманом, і Дорошенко, й Многогрішний. «В останній бій, за доконечну волю», — вигукували гетьмани. То були роки гарячих надій, тяжких розчарувань, людських сліз, крові, шабельних смерчів, арканів, наусту й підступу. Такого лиха, яке скоїлося на Україні, не знала ніяка інша

земля. Свої ж гетьмани, зварйовані і обнадіяні з сторони, розорили українські міста й витоптували кіньми молоде жито. Зате власні лани обгороджували високими мурами. І він валяв ті мури й топтав уже панське жито. В Сірковому серці перегоріло стільки своїх і чужих надій, запам'яталося чужих зрад і власних розчарувань, що кинь туди іскру — воно вибухне, як порохова бомба. І водив він спочатку за них, а потім проти них козаків з Мерефи, далеких та близьких родичів, і обох зятів, і сусідів. І гинули вони в степах та на полях за чужі надії і власну волю, яка не справджувалася.

Все життя він шукав собі бога на землі, якого міг би вознести на людське небо, й одну по одній розбивав ікони. Чому ж не спробував подвинути в проводирі самого себе? Боявся власних земних гріхів, власної недосконалості? Надто зрісся з простими людьми, надто звик не виділятися з тлуму, ще й мислив, як усі. Та й не склалося йому на те. Зате він і не розчарувався в людях. В отих, що біля рала, в отих, що на Січі, чії душі не купити ні за які таляри, котрі вірять йому, бо він — такий, як вони.

Він підтримував напочатку гетьманів, бо сподівався, що вони обстоюватимуть права посполитого, простого козака, — адже вони те й обіцяли, — візьмуть у серце болі всієї батьківщини, та сподівання ті розвіювалися в порох.

Та вже не вірили Сіркові так, як на початку, зяті, й познімали вони з бойових коней сідла та одягли на них хомути. Орють землю, а того їй не бачать, що вже бояри та старшини в Мерефі і на них хомути ладнають. Через те й не хоче вертатися в свою Мерефу кошовий отаман. А ще через те... Мабуть, жодна в світі земля не тримає на своїх грудях стільки сиріт і вдів, як Україна. Трапляються села, де не лишилося жодного чоловіка. Іде, бувало, через село козацьке війсьсько, й тільки жіночі та дитячі очі проводжають його. Обсяде сирітська дітлашня колоди під тином, світить голодними очима, й струпом береться козацьке серце, й крижаним холодом обвіває його.

І його домівку не минуло те лихо. І перекипіло воно в ще одну біду. Через те й не стелиться йому дорога додому. Може, від тих смертей, може, від самотини, а може, ще від чогось поробилося лихо з Софією, отамановою дружиною. Впала вона в тяжку пасію, затужила душею, почала цуратися людей. По селу гомоніли, що Софію зводить біс, що це він нагнав у її серце туги. Щоправда, Софія ніколи не була веселою, в її очах завжди чаїлися іскри смутку. Та й звідки б взятися в тих очах веселощам? Батька не знала зовсім, він загинув, коли їй не сповнилося й двох років. Нужда і бідність, четверо голодних ротів кавкає на печі, мати билася, як риба об лід, щоб прогодувати їх. Вдова хата за вигоном похилилася на дві вербові підпірки, й похилилася вдова, і зчорніла, а ще ж сама молода. Тоді й повернувся з Січі в слобідку Мерефу козак Іван Сірко. Поклав завести власне господарство, одружитися, а що його брат, хоч і молодший, на той час вже мав свою родину, то з спадщини узяв свою частку грішми. Сіркі жили на краю села; там, де закінчувалося їхнє обійстя, височів горб, який спадав до балки Зміючки, що кривуляла в степ. Сірко обплів той горб лозою, а також загатив рукав балки, там мав утворитися ставок. Це місце вимріяв давно. Перевіз з батьківського двору рубле-

ну комору, прорізав у ній вікно й поставив її тим вікном до майбутнього ставу. На тому поки що заспокоївся й почав шукати дружину. Спершу впала йому в очі Одарка — козир-дівка, одначка, мельникова дочка. Купалася вона при місяці в Можі, а він забачив, що в річці купається дівка, і, як би то зробив кожен збитошний парубок, сів на її одіж, аби поглузувати, полякати, а вона не злякалася й вийшла просто з води перед його очі. Біло світилося проти місяця її струнке тіло, струменіла вода — вона ж навіть перса не прикрила рукою, і палав, як у горні, козак, і серце його горіло вогнем. І мусив він відступити, й пішов назирці, й таки дознав, з чийого двору та дівчина. Була вона висока й ставна, круглолиця й рум'яна, з бісівськими іскрачками в очах. Недарма сама купалася вночі. Любов між ними тільки починала закручуватися, й закручувалася вона пересміхом, обопільним кепкуванням, розмирами й миріннями, й довелося йому одбиватися од мерешанських парубків, і проводжав він її не інакше як при пістолі й ножі. Дівчина йому й подобалася, й не подобалася, він би, мабуть, одружився з нею, однак Одарчин батько не захотів віддавати дочку за невисидючого козака. (Хто видасть дочку за господаря, який не ниву оре, а городить загату під ставок?) Й поспішливо видав її за сусідського парубка Охріма — сина багатого чумака. Той син був трохи недолугий, тонкоший, слабкосилий, говорив писклявим голосом, мав лестиву вдачу — колінкував перед дужчим за себе, а приходив ще дужчий — він при ньому починав кпоти з недавнього покровителя й благодійника; однак запопадливо брався до господарства, спав і бачив себе господарем. Як їхали молоді з церкви, Сірко пролетів повз весільний поїзд на баскому коні — тільки він один у Мерефі мав такого коня, перського румака, а повесні, коли Охрім з батьком поволоклися чумацькою валкою в Придністров'я по крейду, зустрів у лісі Одарку, й згадали вони колишнє, й ще кілька разів вибігала юна малжонка в лісистий байрак до сміливого козака, й народився потім у неї хлопчик, якого Охрім нарід Полікарпом, а більше в Охріма дітей не було. А козак Іван на той час уже назвав дівчину Софію. Видивився чудотворну красу під лахміттям. Вона чимось нагадувала діву Марію з ікони — кругле личко, тонкі, дугасті брови, точене підборіддя. Риси її обличчя були тонкі й ніжні, а очі дивилися сумовито, зачаєно, ніби бачили щось таке, чого не бачили інші. Софію Сірко знав з дитинства. Вдова Шовкова жила по сусідству з Сірками й мала четверо дітей. Троє старших — хлопці, найменша — дівчинка. Всього багатства у вдови — її прізвище, хлопці рано розбрелися по наймах, Софія залишилась при матері, пасла людям гуси й допомагала вдома по господарству. Вона пасла гуси й Сіркам, і росла дівчинка дуже повільно. Принаймні так здавалося чорновусому козакові Іванові, який іноді приїздив навідати домівку й не забував виказати те своє спостереження довгоному дівчаті у лихий сорочині: «А ти, Сонько, за цей рік нітрохи не виросла». І не знав чорновусий, гордочолий козак, як тяжко ранять ті слова дівча, не знав, що воно, чорне, мале, нужденне, давно по-дитячому й не по-дитячому закохалося в нього й тяжко переживає те своє кохання, а ще тяжче — його кпини. Адже малій здавалося, що вона закохалася в місяць або в степовий вітер. Вона згоряла з сорому, вона ридала ночами з любо-

вродливішого парубка Мерефа не знала. Дівчата паленіли від одного погляду на нього.

Коротка була їхня путь. Коротка й чесна. Во славу України. Безвісні, безвусі, лежать у козацьких могилах, і біла хвиляста тирса горнеться до їхніх могил. Він чомусь мало пам'ятав смерть першого сина. Просто навалилася на нього чорна ніч, а чи сам упав у чорну ополонку. Пам'ятає — хотілося плакати, але того не міг собі дозволити, бо поруч стояли козаки, яких мав вести в грядущі бої, і він до болю стискав зуби, аж з ясен потекла кров. Коли ж загинув Роман (чуб буйний, вус русявий, а довкола коноплі столочені і пахнуть гірко-прегірко), від нього відступився світ. Він уже не думав про козаків, мабуть, і не збирався нікого вести за собою, його гоїдало й гнуло до землі, і він бачив перед собою тільки страдницьке обличчя Сірчихи та бліде, що враз стало ніжним, майже дитинним, обличчя сина. І звідкілясь з червоно-сизої імли прийшли до нього Романові слова: «Тату, а оті зірки — то померлі? А що, колись і я засвічуся зіркочкою?» Романові тоді було літ сім. Заліз на коліна до батька, який сидів на призьбі, й манюньою пучечкою показував на срібні світлячки над головою. «Колись засвітишся. Але дуже не скоро. Спочатку правду, а вийшло, що обманув Романа, бо правда виявилася в сто крат жорстокішою. Три дні й три ночі не спав. Думав і думав, розумів, що може од того збожеволіти, й не міг одігнати від себе важкі думки. Якби він наспів на мить раніше, устиг би відвести від сина той шабельний удар. А він не встиг. І тепер думав чому. Йому боліли скроні, не міг узятися ні до якої роботи, тільки думав і думав. Не почував злості до ворогів, а лише якусь неохватну образу на життя та світ. І навіть... на бога. Він не боявся його, він грішив перед ним непокрою і гірким осудом. Мало що той насилав на його народ тучі ворогів, мало що не освітив його путі жодною щасливою зорею, він ще карав тих, котрі хотіли оборонити себе і свою землю. Зненацька йому спало на думку, але так, наче це була не його власна думка, а думка якоїсь іншої людини, чужої й холодної: може, так і мусило статися, адже не збулося те, що він обіцяв синам, не прийшли туди, куди вів, й вони пережили б таке саме розчарування, що й він. Він розсердився на себе і гнівно зломив брову. На мить, на одну лише мить на плечі навалилася непомірна втома, гаряча ядуха стиснула груди, що він аж лапнув за них руками й розстебнув гаки кунтуша. Щось чорне, важке майнуло перед очима, затуманило мозок. Шаблі, гетьмани, спалахи гаківниць, гучні литаври — все обернулося в одному колі, наче у велетенському барабані: й блиск булави, і хряскіт черепів, і закличні погуки. Для чого все, чим усе те збулося для рідної землі, що принесло? Витоптана земля, вигублені діти...

Сірко застогнав. Зненацька і тяжко, як не стогнав ще ніколи. Й мовби пробудився й вернувся до смутних своїх думок.

Єдине, що міг тепер сказати: по смерті Романа він уже не жив майбутніми радощами, він уже ніколи не сміявся весело, завжди і всюди в глибинах пам'яті стримів гострий чорний цвях. Його знову врятувала козацька справа. Він не належав собі. Жив для товаришт-

ва, для нього мав умерти. Умерти й воскреснути ще в чомусь. Того не знав. Лише передчував.

Сірчиха посивіла з горя, і відворотним став їй увесь людський рід, не могла дивитися на людські парсуни, а лиш на парсуни богів. Чудно вона молилася, не словами святих молитов, а шепотіла щось своє, тільки їй зрозуміле. І боялася вона льоху, боялася хати, не спала вночі, тільки їй зрозуміле. І боялася вона травах і збирала, як маленька, квіточками. Софія й раніше (і те знав тільки він, її муж) часто впадала в пасію. Було, ходить, опустивши долу очі, а потім як затужить-затужить, і нічим її з того смутку не виб'єш — ні лайкою, ні жартівливою мовою, ні веселим брнньканням бандури. Багато разів Сірко приступався до неї, обіймав за плечі, заглядав під зеленій очіпок у темні, журні очі: «Що тобі, скажи?» — «Нічого», — відказувала. Іноді зізнавалася, що мучать її якісь передчуття.

Дивно і страшно перемилилася дружина, часом йому здавалося, що це зовсім інша жінка. Сіркові ставало моторошно біля неї: сидять вони поруч, гомонять, а водночас Софія — десь далеко-далеко, невідомо де. Іноді сердився, кпив з неї, Софія від того ще дужче замикалася в собі, в її очах чаїлися образа і докір. Іноді йому здавалося, буцім дружину обплела невидима павутина: рвони — й вилушиться з того стручка, й стане, як усі. Не ставала. І тоді йому щемко спливало на згадку, як, бувало, чекала його за молодості, як не випадала з його серця у дні найбільшої скрути, найгарячіших битв, як летів до неї, як спрагло обіймав, як гаряче горнулася до нього і, заплющуючи очі, шепотіла: «Боже, як я тебе люблю. Любитиму до останнього дня». І як, бувало, раптом відкидалася від нього, жаско ревнувала, намагалася виштитати, чи ночував у інших жінок, а тоді плакала, обвивалася довкола нього, наче красоля довкола соняшника. Коханя тоді здавалося йому безкінечним, як і власна сила, й саме життя. А воно мигнуло, неначе спалах блискавиці. Любов — це марево, це марево душі, це свято душі, яка одягається у ошатну одежу. То гарне марево, тільки шкода, що коротке. Одначе є люди, котрі увесь вік проживають у мареві, й хто зна, чи їх жаліти, чи їм заздрити. Є в світі люди, які нічого за вік не посіяли, а тільки жнуть чуже, а є гакі, що мають щастя в сівбі і жнивях, а не в спеченому хлібові. Після смерті снів Софія остаточно відшуралася світу. Надто по Романовій смерті. Вона тоді не зронила жодної сльози, ходила з сухими очима, й нічого перед собою не бачила, і нічого не розуміла. Кажали їсти — їла, кликали до молитви — молилася, але все те з чнеїсь понуки. З часом трохи одійшла, почала їздити по монастирях, подовгу залишалася там. Хто зна, що їй допомогло: далекі мандрівки, стрічі з незнайомими людьми чи й справді зцілилася від ігумена лубенського Мгарського монастиря Афанасія. Одначе й те зцілення справжньої радості Сірку не принесло. За цей час вони очужили остаточно. Наче й не любилися ніколи, наче й не народили четверо дітей. Поралася Софія по господарству — вона гарна господиня і хороша мати, а його мовби не помічала. Ставила на стіл страву, а очі — чужі, і руки чужі, і мова чужа. Губи складені пісно, в очах — вічний докір. За віщо? За те, що любив усю рідну землю дужче, ніж оцей клаптик над ставом? За те, що полишав її з дітьми, а сам літав по всіх шля-

хах? Здається їй, що спізнав на тих ночівлях безліч інших жінок? Але хіба тим перейматися в їхні роки? Давно пересвідчився: людська душа — лісові нетрі. Не раз бачив на власні очі: проживе подружжя вік, народять купу дітей, здобудуться на статок — а чужі-чужісінькі. І не єднає їх той статок, не єднають діти. Може, і в них таке? «Ти прожив вік, як схотів, а я од шістнадцяти літ поливала цю землю своїми слізьми». Йй хочеться йому закричати: я жив не так, як хотів, а як велів мені людський закон і як веліло серце. І ось аж тепер йому відкрилося... Вона сама того не розуміла до кінця: їй потрібний був він, не він і рідний край, а тільки він. А йому — вона і рідний край. Йй потрібний був чоловік біля серця, батько дітям, а він не лише забрав у неї синів, а й повів їх під ворожі шаблі. Вони потягнулися до нього давно. Вона ще тоді бачила, передчувала серцем, що він забере в неї синів, і він забрав їх. І що дав натомість? Не тільки їй, а й Україні. І хіба можна щось дати замість рідних дітей? Страшно, до паморозі в серці іноді думав — можна. Якби ж воно те, за що вони загинули, справдилося... Здавалося б, Софія мала знайти щастя в дочках. Але й дочки не горнулися до неї, вони, дочки, то таки його кров, його остання надія. Неоднакові вони — старша висока й ставна, лицем схожа на матір, молодша — невисока, гостролиця, зірка — хто тільки в Мерефі погляне на неї, одразу згадає її батька. І помислами вони з ним, може, ще народять багато онуків, які виборють кращу долю його згорьованому краєві.

Ходив удома по саду, над ставом, думав важку, безкінечну думу. Сад виріс і постарів, декілька яблунь і груш уже всохло, їх викорчували і на їхнє місце посадили молоденькі щепи. Старається молодший зять. Мабуть, ніщо так не свідчить людині про старість, про прожиті роки, як посаджений власними руками сад. Деревя, які плодоносять, старіють раніше, ніж люди. Люди, які плодоносять, теж старіють рано. Сад пережив себе. Його пора вирубати. Сірко посадив один сад. Він не з тих людей, які викорчуюють по одному дереву і саджають по одній щепі. Якщо сад — то новий. Його сад вже одшумів. Тільки посаджені водночас із садом осокори все ще пнуться вгору. Стоять край городу, мов козаки в узгодженій шерезі, шумлять на всіх вітрах — литовському, сіверському, донському і кримському. Вже й сам почувався чужим на цій землі. Аби вrostи у неї душею, треба її обробляти, треба її перепускати через серце і думку. Колись він сподівався, що вrostе корінням в оцей ґрунт разом з яблунями та грушами. Не вріс. Не його в тім вина. Вирвали з корінням вітри, покотили, неначе перекотиполе, по степах і байраках. Котять донині. Милував очі ставок. Гребля давно заросла травою, і вирости на ній верби, полощуть віття в зеленій воді. І по той бік ставка теж вирости верби, а з цього росте дуб. І дуб, і верби, й хмари віддзеркалилися у воді, аби ще раз повторити власну красу. Сіркові подумалося, що все ж щось содіяв на цій землі. Подумав з приємністю, навіть з насолодою, якої раніше не знав. Це ж і дочки, подумав, з оцього ставу і оцих осокорів? А чи з Великого Лугу? Нехай краще будуть з Великого Лугу. А над водою юрмилися якісь постаті. Витоптували траву, на вербові гілля понавішували чорного шмаття — сушили після прання.

Прийшов Сірко з саду, заярився не знати од чого й порозганяв пісних черничок та чорнопиких дідів, які видавали себе за дяків і галичку облягли дим, а сам поїхав на Запорожжя. Це було торік на маковія. Відтоді в Мерефу не навідувався. Втопкав стежку в цей байрак — кінь сюди вже йшов сам, без повода. Тут відпочивав душею, тут снував свої безкінечні думи, тут намірявся дожити віку. Не зможе звести шаблю, то прислужиться козакам хоч порадою.

Тим не втішався. Відчув себе безкінечно самотнім і втомленим. Так, його люблять і поважають запорожці. Поважають... Люблять... Але поважають і люблять як свого ватага, як незрадливу людину, котрій можна вірити і довірити навіть життя. Але людині цієї любові мало. Надто на старість, їй, як і дитині, хочеться ласки. І тут для нього повний одруб. Навіть дочки... Вони його мовби й люблять, але хіба можуть вони зрозуміти його життя, що минуло в походах і січах? У них свої родини, діти, свої клопоти, які чимось чужі йому і в які ужитися він вже не зможе. Січове товариство — то безліч. А когось одного біля серця немає. Почало було складатися на батьківсько-січову дружбу з Лавріном, але й Лаврін шез. Його гордовитий і розважливий джура мовби провалився крізь землю. Мабуть, не треба було його відпускати... Січове товариство — то поважна сила. То останній прихисток волі. Але то — не життя. Життя — це хата, де господиня, де діти. У хаті, де малі діти, й пахне інакше, ніж у куренях. У набитих по зав'язку людом куренях пахне пустою, а у вдвиній хаті з сиротами хоч і гіркий, але незнищений дух життя...

Брів і брів по життєвих гонах і не знав, де зупинитися. Зненацька подумав, що, може, й сам жив не так, як треба, й понесе на той світ вину перед Софією. Вона тільки вдавала з себе жінку самостійну та горду, а насправді була слабка і потребувала його підтримки та захисту. Ота її самотність, ота величезна відвічальність перед дітьми, перед світом зломилі її. А він їй захисту не дав і не міг дати, він захищав інше, більше, й тепер не міг захистити. Те, що він захищав, оступили дужчі, супротивні сили, це був злий, несправедливий присуд долі, який упав саме на цей шмат божої землі. За тим, більшим, вступив і мале, своє, а може, саме там знайшов би щастя, звікував би вік у добрі, статках, любій розмові. Не міг так жити. Не міг знайти щастя у вселенським нещасті. Навіть не підозрював, що можна прожити, сховавшись від буйних вітрів цього світу. Не для того прийшов у світ. Може, чогось не дотямкував, чогось не добачив, летів на всі поклики і рубався на всіх вірах... Воднораз подумав, що, як людині во плоти і крові, йому нема чого скаржитися на життя. Він звідав усього: ширій втіхи побратимства, гарячого, хоч і недовгого, шалу кохання, дивної новизни світу після, здавалося б, невідвотної налоги смерті, триумфальних перемог над власними плоттю і духом при зіткненні з смертельними небезпеками, молитовної тиші в душі і великодніх дзвонів у серці. Найсолідшою стравою з усіх земних була м'ялиця з сухарів, витрушена з мішка й розділена рівно поміж усіма козаками, найтепліше місце — біля степового багаття в осінньому байраці, найширша бесіда — біля того ж багаття після цілоденної втечі од ворога або погоні за ним. Його тіло обвіяли всі вітри — степові,

морські, лісові, байрачні; його плечі обсилав порох усіх зізд — вечірних, опівнічних, ранкових; його уста пили воду з глибоких криниць і з вибитих копитами ямок у степу, й дзвінку дніпрову, і солону сиваську, і дощову просто з неба. Все те в ньому, з усього того він сам. І через те не може шкодувати, що з чимось розминувся у світі. І можна б спокійно думати про інший світ, про круту дорогу т у д н, якби лишав цей світ таким, яким мав бути за його мислями, за заповідями батьків і піснями кобзарів. Пече його, як отрута, одна її та ж думка: що зробив не так і чого не доробив? Й через те позивався з долею і навіть з богом, запитував його, а він мовчав.

Ступав по схилу вниз, кінь ступав з ним. В цьому місці байрак розчахувався на дві гілки. І росла посередині, на гострому розі, велетенська груша, не груша — цілий ліс на одному корені, піднебесна зелена держава із зеленого листя, твердих зелених грушок, пташних гнізд, з нестихаючого шелесту, цвірінкання, щебету, бджолиного гулу. Сюди сходилися на свої ради пасічники, одначе ті сходки відбувалися рідко, пасічники — відлюдьки і ніякої товчії не люблять. Байрак великий, схватися є де. Кроків за сто повернув у вузьку горловину, порослу ліщиною. За горловиною прослалася чималенька долина, оступлена з усіх боків осиками та в'язами, поміж якими росли куші терну та було нагромаджено купи хмизу, здебільшого колючого, грушевого. Огорожа та — від ведмеда та іншого хижого звіра й од звіра двоногого. По схилу гори ріс яблуневий садок і сіріла латка городу з маленьким баштанчиком, за городом сіріла ще одна огорожа — з очерету, там стояла пасіка. Кілька бджоляних колод висіло на деревах. Біля них — лазива. Всі дуплянки — чепурненькі, понакривані житніми кулями, ще й перебували під охороною святого Саватія, який сидів на грушевому пеньочку, тримаючи в одній руці хреста, а в другій — драбину. Саватій — сумирний, поморщений дідок, ще й трохи горбатий, бо сотворений з дубового окоренка пасічником за власною подобою. І одягнений так само — в довгу сорочку, підперезану ликом, полотняні штани й личаки. Поруч пасіки — вівшаник і вкрита очеретом хатка-катрага з єдиним віконцем, у якому замість шибок — натягнені на раму волові міхури. За хаткою — вишневий садок і хащі ліщини. Заскрекотала на осіці сорока, друга затріщала десь на горбі, й з горіхової хащі виліз горбатенький дідок у липовому брилі, й таки ж у довгій полотняній сорочці, й таких же полотняних штанях на червоному очкурі, в шкуратяних постолах-верзунах — гост подар пасіки Трохим Нечепа. В одній руці тримав скісок, у другій — тонку, гінку горішину, що біліла свіжим зрізом.

— Це ти, пане Іване? — Дідок кинув гілку, підняв бриля, оддавши Сіркові тим добридню. — А я думаю, хто це моїх сорок полохає? — Очі в дідка добрі, лагідні, трохи вицвілі, але ще живі, й усмішка ясна. Сірко подумав, що тільки серед пасічників можна зустріти таких чистих душею дідків.

— Поспішив ти, пане Іване, поспішив, — так само ясніючи очима, мовив Нечепа. — Та вже коли прибився, скидай риштунок, гостем будеш.

— Макогін сказав, що Пилип Курка приторгує Нечепину пасіку.

— Нехай він на Лисій Горі торгується.

Така жартівлива балачка повторюється поміж них щоразу. Нечепа давно наміряється продати пасіку, але намір той не доконечний, а може, й несерйозний. Хоч кожную нову зиму долає, як круту гору: обсіли старого болячки, а сил стає все менше й менше. Кличуть його брат з братовою, а він вагається. Коб кликали щирим серцем, а то ж у покуту за колишню кривду. А може, і не в покуту... Був і він гожим парубком, і присовувалися до нього близенько на колодках дівчата, й покохала його чепурненька, веселенька Хівря, може, й не козир-дівка, але лицем біла і станом струнка. А потім валили вони з братом Зіновієм у лісі дубину на сохи для клуні, й дуб вломився, вдарив Трохима по спині, і щось там тріснуло, й почав рости горб. Горб ріс півроку, далі перестав, а за цей час перестала до нього посміхатися Хівря. Небавом Трохим постеріг, що вона посміхається його братові Зіновію. Трохим не вар'ював проти бога, покорився долі, віддав свій ґрунт і свою худобу Зіновію, а сам пішов у мандрі. Жив при одному монастирі, потім при другому, одначе послушенства не прийняв, прислуговував у церкві та трапезній, а далі в монастирській школі. Грамоту знав, почав читати книжки, від одного дяка навчився латини та польської мови. Потім знову мандрував, побував аж на Афоні й, живий та неушкоджений, повернувся назад. Може, через те його не чіпали в дорозі, що горбатий, — взяти в нього нічого, й на невільничі роботи не гожий. А того, що чаїлося під темними кучерями, не взяти. Його ж ще й додалося в далеких мандрівках. По тому знову жив при монастирях, вже січових, в Самарському монастирі навчав дітей грамоти, після Великої чуми два роки справляв уряд січового підписаря. І ось вже майже десять років пасічникує в Грушівці.

Сірко лише вдає, що їздить прицінюватися до Нечепиної пасіки, насправді ж йому кортить порозмовляти з горбуном, відчутти Трохимову тиху лагідність і чистоту, яких не одібрали всі жорстокості і всі незугарності світу. Нечепинна душа лишилася дитинно чиста і правдива. І через те любо погомоніти з пасічником про те, що ж у світі істинне, а що не істинне, — про вселенський божий світ і про самого бога, про багатство й бідність, про війни близькі й дальні, особливо ті, які колись вів Александр Македонський, про Древній Рим, про Рим новий, Візантійський, про турків і татар, про свою українську землю, яка вона була колись, що про неї написали чужинські мудреці й що віщують їй прийдешні літа. Багато земель обійшов на своєму віку Нечепа, багато прочитав у тих землях дивовижних книг, про все має свій розмисл, а що той розмисл підкріпленний чистотою серця і непохитною вірою — особливо поважний. І поставали перед Сірком дивовижні краї, нині існуючі й присипані порохом літ, за яким вже не видно й найвищих дахів, і поставали люди, яким не було місця ні в християнським, ні в поганським раю, бо вірили вони в інших богів і мали звичаї, про які й чутка запала на землі. Гуло, як вулик, велетенське місто Рим, яке збирало данину майже з усього світу й тонуло в розкошах, пропахло духмяними квітами і кров'ю ворогів та власних достойників (виходило, що криваві чвари народилися разом з людьми), й стугоніли в полі залізом грізні легіони, й ставали проти них у кривавім герці інші народи, яких римляни вважали дикими, й помалу та потроху переможці поглинули самих себе, й зводилися

на руйновиську інші могутні держави, починали ткати нову нитку, а потім та нитка виявлялася подібною до старої — історія повторювалася спочатку, всі імперії мали один і той же кінець — безславний, і не можуть вони мати іншої долі, будують-бо свій достаток на кістках інших народів. Нечепу розповідав про ті міста так, наче сам побував у них, звідтам долинали навіть запахи, навіть духмянощі, й брязкіт мечів, і зойки конаючих, і гуркіт колісниць, і ніжна музика. Така він людина — Нечепу. Сірко, окрім того, що поважав Нечепу, відчував до нього співчуття й милосердя. Отак позбикувалася над козаком доля, ще й залишила на старість в самотині. Отаман відгадував майже кожен порух Нечепиної душі, тільки не подавав знаку, навпаки, намагався підбадьорити, підвеселити жартом. То, либонь, відгадували його власні болі та втрати. Особливо подобалося Сіркові, що Нечепу — повний безсрібляник, міг би забагатіти, зібрати статок, бо бджоли до його рук ідуть, взяток дають добрий, але старий майже увесь мед віддає на Січ, насамперед січовим і самарським старцям. Сірко подумав, що таких людей лишається все менше й менше, а може, ними й тримається людський рід, бо святі — вони далеко й високо і прикладом для простих смертних бути не можуть.

Сірко розсідлав коня, пустив на попас, сіли з Нечепою на розстеленому кулі очерету, гомоніли. Пахло материнкою, яблуками, горішиною, над усім тим панував запах меду. В повітрі стояло туге, медянисте гудіння, бджоли йшли хвилю за хвилю, — здавалося, їх видмухують з горішини невидимі велетенські вуста, — й танули в небі жовтими цятками.

— Це ж знову Филип Курка прителіпається на куліш, — вдавано поскаржився Нечепу. — Він твою, отамане, з'яву носом чує. Я його перепиню.

Це знову ж таки гра. З Куркою вони цапкаються й мають од того цапкання розраду, покинь Грушівку Курка, на другий день згладиться звідси й Нечепу. Сірко те знає, посміхається у вуса.

— Як ти його перепиниш? Вже перетерпимо.

— Чогось бджола втікає з пасіки, — поскаржився Нечепу. — За минулий тиждень втекло три рої. Вже й водою свяченою кропив — не допомогло. Мабуть-таки, чує щось боже створіння, чує. Я вже й свічки гробовницькі заготував, з воску жовтого...

— На віск для тієї свічки, яку тобі вкладуть у руку, бджоли ще й перги не збирали. І квітки ще ті не вирости, — сказав Сірко. — Хитруеш, Трохиме, боїшся, що справді приїхав пасіку торгувати.

Казав щиро, переконано, аби розвіяти хмарні Нечепині думки, — поважав старого вельми.

— Горб мій почав боліти, ніколи не болів, а тепер болить, — пропустив повз вуха Сіркові слова Нечепу. — Може, то за гріхи мої. Не сповняю в цій пустелі закону божого, буває, й святки плутаю, постів не дотримуюся...

— Бог у серці...

— А скверна все одно в животі. — Зненацька зморшки на Нечепиному обличчі розгладилися, й воно засвітилося зсередини м'яким, добрим світлом. — А так же не хочеться полишати цю божу благодать, — і повів рукою.

Верещала сиворакша в берестяних хащах, двійко диких голубів летіло над байраком. Сонце заплуталося в грушевім гіллі, густе, червоне світло м'якими потоками лилося на землю.

— Годую я тебе, отамане, скаргами, а ти, либонь, ще й не обідав?

Сірко звівся на ноги, одстебнув шаблю, повісив її на молоденьку яблуньку.

— Куліш варитимемо. Ось спочину трохи. — Й подивився на сонце. — Ще тільки великий підвечірок.

— Зараз соку вточу, — заметушився Нечепу, бо хоч і дружньо мався з ним Сірко, однак ж отаман!

Сірко пішов до невеликого куреня, що стояв посеред саду. Зняв кунтуш, роззувся, онучі понамотував на халяви чобіт. Нечепу тим часом приніс з льоху корець березового соку, настояного на липовім меду. Сірко подякував, дістав у курені стару кирею і простелив у трамеві. Горбун знову взяв скісок і поліз у ліщинові нетрі. Отаман лежав і дивився вгору. Над ним розкинула листяний намет яблуня, та такий густий, що жодної небесної проталини не було видно. Серед листя густо червоніли яблуньки — маленькі й лискучі. Сірко подумав, що навіть йому, воїнові, а не господарю, втямки, од чого це: надто густе віття на яблуні, його треба розрідити.

Й далі шкварчала сиворакша, і щебетало інше птаство, й легіт-вітерець ласкаво перебирав на яблуньці тремкі листочки. Божа краса, якої ніколи не помічав. Якщо поле, то рівне чи нерівне — для битви, якщо сонце, то високо чи низько — для битви ж, ліс — для засіки, річки — для байдаків, а для серця — нічого. Байдуже. Ось складе з себе уряд отаманський, заведе в байраці пасіку, посадить баштанець... Отакий, як у Нечепи. Щоб кавуни — як голови... Кавуни... Козачі голови. А зелене бадилля — то оселедці.

...Оселедці метляються над водою, та ще виблискують гострі вістря ножів. Стрибає, наче поламане колесо поміж небесних баюр, місяць; зорі як розсипаний жар, а ріка заломлює ноги, а ріка густа, як дьоготь, — намагається втягнути козака в глибину. Сірко гребе обома руками, ножа тримає в зубах, тримається одинокої червоної зорі, що блищить над самим обрієм. Врешті ноги дістали мулякого дна, він узяв ятагана в руки й тихо побрів до берега. Поруч нього брели інші козаки. Біля самого берега йшли згинці, а далі поприсідали, й вода струменіла по мокрій одежі, й тіло струшував дріж, а він стискав зуби, аби не цокотіли. Хтось приглушено чхнув, й тоді сама втиснулася в плечі голова; десь заіржав кінь і крикнула нічниця. Біля обличчя промайнув кажан. Сірко підвівся. Так само згинці пішов понад берегом. Зупинився. Чекав, коли вигулькне з хмари місяць. Добре, що він закутався в хмари, темніть накрила козаків, але вона накрила й шляхтянський табір. Десь поруч має бути німецький редут. Увечері вони видивилися його з Хмелем. Либонь, видивився гетьман і сказав, що редут укріплено слабо.

— Запорожець півдня може сидіти на дні річки без повітря, — сказав, і отамани, що стояли в нього за спиною, засміялися.

Сірко не сміявся. Він би навіть образився за запорожців, коли б гетьман не мав і себе за січовика й не починав з Січі свою велику

справу. Дивився на гетьмана закоханими очима. Ворухни Хміль пальцем — кинувся б грудьми на списи. Віра пропікала серце. Було солодко й страшно.

Він ішов попереду козацької ватаги. Вода вже стекла з одягу, тіло ломив холод. Тихо, по-кошачому переліз через земляний вал, підповз під високого воза. Там хтось спав, Сірко завмер на одній нозі, переступив сонного. Знову виглянув місяць і освітив табір. Німці спали, наче побиті. Либонь, виморилися до краю, кілька днів ішли болотами, далі вквентували табір, а весь минулий день стояли строем під палючим сонцем. Деякі поідклали під голови сідла — побрали з обозу, познімали з себе панцири та залізні шишаки. Деякі спали в панцирах — мають щастя, тих не чіпатимуть. Очі самі знайшли першого ворога. Цапина борідка стриміла вгору, в руках тримав списа. Так, зі списом у руках, і пішов на той світ зайда з далекої німецької землі. Польський король заплатив йому за смерть.

Боліла в суглобі рука. Ятаган уже не яснів під місяцем, а тьмяно зблискував. А потім десь збоку пролунав крик. І гримнув рушничний постріл. Спалах був короткий, неймовірно сліпучий. Задзвеніла броня, забрязкотіла зброя. Козаки втікали до Стиру, кидалися з розбігу в дьогтярно-чорну воду. Вона прийняла їх. Але раптом знову вилуштився місяць і освітив кілька десятків голів. Для стрільців це були гарні цілі. А потім запалали на березі смолоскипи, й ріка з чорної стала червона.

Він прокинувся, лежав і дивився в густе плетиво яблуневого віття, обнизане ніжним зеленим листям і червонобокими яблучками, а голова все ще притягувала до себе лясські кулі. І обсипав її згори тонкий ценькіт синиці. Холодний туманець обвіяв серце. Сірко ніколи не вбивав уві сні. Вбивали його. Й тоді він прокидався. А коли сам намірявся на когось, йому або вломлювалася шабля, або пістоль не стріляв, а якщо пістоль і стріляв, то ворог не падав.

Отаман зітхнув і скрушно подумав, що чомусь йому ніколи не сняться крилаті яблуні і пташиний щебет. І не сняться йому перемоги, а тільки поразки. Найчастіше — оця. Дим від тієї битви затулює сонце, і вже воно ніколи не дивилося ласкаво на цю землю. Як вояк, отаман, котрий обкрутився в п'ятдесяти великих битвах і майже всі виграв, багато разів вертався думкою до цієї, проходив через її пекло од початку до кінця. Тепер він бачить все по-іншому, і в іншій подібності вступає в неї, і складає про неї інший звіт. Мислиться йому, що дуже часто битви програються тією чи іншою стороною ще до їхнього початку. Й то не через те, що мало було війська, що не так воно розташовувалося, що стали супроти нього сили небесні — дощі, спека, вітри й громовиці, а через те, що мав такий чи такий стрій душі той, хто розпочинав її. А той стрій теж складався із чогось: з якихось невдач, з якоїсь скрухи, з горя чи й хворості. До людської душі може налипнути стільки всього, що вона падає на темне життєське дно, як сокира.

Ні, либонь, все не так. І стрій душі тут ні до чого. Хоч потім (потім!) багато балакали у війську, буцім гетьман на той час хорував здоров'ям, що почалися в нього нелади вдома й був невдоволений

Тимошем. Слівце не Тимошем, а тим, що Тиміш програв кампанію в Молдавії, і тільки гетьман осягав до кінця гіркий ужиннок, який матимуть з того. Казатимуть: через той свій кепський стрій душі гетьман не напав на лясське військо в дорозі від Сокаля до Берестечка й не перешкодив йому переправитися через Стир. Хто скаже навіть сьогодні: міг Хмельницький напасти на ворога на вузьких греблях між Стирем і Берестечком чи ні?! Ця таємниця пішла з гетьманом на той світ. Все залежало від того, яких мав вивідників, яку розвідку чинили його козаки і якою мірою довіряв тій розвідці.

Перні утарчки виграли козаки. В одній з них побував і Сірко. Були б і дотерли на браннім полі Вишневецького з військом, якби не підспів тому в поміч Конецпольський та не вдарив козакам у спину, і їм довелося відійти за переправу. І скуралі козаки також кварну, і їм довелося відійти за переправу. І тикали жовніри в табір, цянних жовнірів на очах обох таборів, і тикали жовніри в табір, а козаки стинали їх. Козацький дух тоді злетів під хмару, а лясський припав до землі.

На все життя у Сірковій пам'яті ті табори — лясський над Стирем і козацький над маленькою, болотистою Пляшівкою. А поміж ними чисте горbate поле, тільки подекуди мріють куштики лози та хвилюються високі, до пояса, трави. Козацький табір обіп'явся трьома рядами возів, зв'язаних між собою ланцюгами, і вкрився кіннотою. Ляхи виставили наперед гармати, за гарматами — ряди німецької піхоти, теж закутаної по краях кіннотою, далі півколом — гусари з червоними ратищами списів, за гусарами — лясська піхота, бранденбурзькі драгуни і шляхетське ополчення. Зранку поле вкрив туман, а коли він розвіявся і стало видно вороже військо, Сірко виліз на воза й довго приглядався до ворожих лав. Бачив королівську сторожу у тигрових та леопардових шкурах, гусар у залізній броні, з срібними крилами за плечима, в шоломах із страусовим пір'ям, шляхетських ополченців, де кожне воеводство мало свою барву, у панцирах з довгими списами при сідлах, іноземних рейтар в капелюхах з високими гребенями і оком пам'яті бачив у себе позаду сіре козачопланими до дубових і кленових держалн косами. То бідність ішла на багатство, то йшли зневіра і відчай на ожирілу пуху і кровожерну лють. Й знову Сірко не боявся: він знав, що бідність завше хоробріша за багатство, а неволя страшніша за смерть. А ще він не боявся, бо попереду війська у горностаєвій киреї з булавою в руках літав на гарячому аргамакі батько Хмельницький і кидав валечні поклики до війська. Тільки раз оглянувся назад Сірко. Ліпше б не оглядався. Йому замлоїло під грудьми, й лихе передчуття стисло серце. Неначе крило велетенського лінивого птаха, там здіймався білий ханський прапор. Либонь, то було не передчуття. Сірко ніколи не довіряв ханові, ханські слова що пужина, басурман уже одвіяв усе наперед і зерно засипав до таємного сховку.

І те, й те військо стояли супроти одне одного й знемагали під сонцем. Ніхто не відважувався розпочати битву. Коротка мить по тому, як розвіявся туман, здавалася миттю рівноваги. Зараз хтось порушить її й почнеться січа — та мить розтягнулася од ранку до полудня. У ній спакувалися віки, дотеперішні й майбутні, і ввібрала вона в себе

стільки страху, надії, ярості, що ними можна було б розтопити небо...

Сіркові лихі передбачення справдилися. У розпал січі хан і татари покинули козаків і втекли з поля бою. Й не просто втекли, а забрали полонем Хмельницького. А потім... Що було потім, про те виспівали-виплакали кобзарі. І як пополудні почала знаходити на сонце хмара (так воно було насправді), і як заспівали ляхи молитву, і як пішла лава на даву, і як заревіли гармати й у пороховому диму сховалися обидві лави, і як скаженіли коні та топтали пішаниць, і як навечно спліталися трупи в панцирах з трупами у свитках, і як ляхи зайняли поле, де раніше стояли татари, і як ударили на козаків з трьох боків, і як віяв козакам в обличчя вітер, і як вони відступали до Плящівки, і як зупинив битву дощ, посланий з неба мовби на те, щоб змити із землі криваві плями, і як окопувалися притиснені до болота козаки, насипали вали високі, рови копали глибокі, — посполиті — люди до заступів звичні, та й знали, що тільки земля-матінка може їх захистити, — і як градобоем падали на табір гарматні ядра, і як робили козаки вилазки, і як ще раз уночі з пожами в зубах перепливали річку та сповняли у ворожому таборі криваву мсту.

Сірко теж плив у тій ватазі через Стир, він не сподівався вернутися в табір, однак йому знову пощастило.

Про що ж іще співають кобзарі і розказують на призьбах дітям покалічені в тій битві козаки? Ще вони співають про те, як очолили військо Філон Джаджелій та Іван Богун, — спочатку Джаджелій, а далі Богун, — як десять днів і десять ночей билися з ляхами козаки, як погинуло на острові триста звитяжців і як останньому з них сам король обіцяв помилування, але козак того помилування не прийняв, а погинув зі славою.

Чого ж не виспівали кобзарі? Об чім мовчать бандури і кобзи? Вони не співали того, як шляхта привезла і поставила на земляні кучугури-бурти нові гармати, як пішов дощ і не втихав три дні й три ночі, як розмокла земля і чорна багнука натікали в драні козацькі чоботи, як шляхта вимагала видати Хмельницького Тимоша і Богуну і як ревіла тисячоголосо: «Ставай у плуг, бидло, ставай у плуг», як ляхи не хотіли приймати жодних умов на примирення, хоч козацькі посланці нагадували королю, що тричі шадили переможеного ворога і самого короля, випускаючи його з оточеного і вже скураного табору, як влетіла в табір чутка, буцім Хмельницький повернувся, й піднісся козацький дух понад кошлаті дощові хмари, і як та чутка не справдилася...

І як увечері в неділю козаки почали будувати три гатки, як кидали в прокляте болото вози, сідла, кунтуші, чоботи, шапки, навіть порохівниці та капшуки з тютюном. Як пхали поперед себе гармати і вдарили по шляхетській залозі, що чатувала по той бік болота, і як прикривали той трагічний відступ козаки-голоколінчики, посполиті, стояли з косами насупроти супостата, та не вистояли до кінця, й останні козаки кинулися на гатки овулом, і розламалися гатки, й чимало козаків потонуло в болоті.

Про те кобзарі не співають. Либонь, чинять правдиво: тільки перемоги, що закарбувалися в піснях, роблять невірників смілив-

цями, тільки побідні погуки — яса — роблять їх вільними. Люди можуть лишатися в неволі, а пісні — ніколи в світі. Вони перейдуть у спадок дітям, онукам, правнукам, чисті, правдиві, величні. І що вам до того, як брів через болото по горло у воді молодий козацький сотник Іван Сірко і як гарматна картеч перемішувала з чорним багном білі лілеї і зелене латаття. Латаття і лілеї виростуть знову. І виростуть сини у Сірка... Сини не виростуть. Виростуть дочки, вони народять онуків. А вже ті народять синів. Може, через двісті, триста років імення такого — Іван і прізвища — Сірко не лишиться на Україні. Його правнуки матимуть інші імена й інші прізвища. Однак лишиться пісня. Про тих триста, які поклали за ліпше померти, ніж піти у неволю, і про всіх інших, які чесно, до останнього віддиху служили своїй рідній землі. Пісня закарбує навіки одне ім'я — Україну, во віки віків свідчитиме тим, хто її співатиме, що вони — народ вільний. О внуки й правнуки! Ви оратимете це поле й не знатимете, що обпийого п'ядь напоена кров'ю. Що й земля ця масна й багата, бо обпийого крові. І колос важкий, повнозерний, бо виріс на тій землі. І раптом тривожно стиснулося серце. А чи ж співатимуть? «Боже, — прошепотів, — скажи мені, подай знак: намарні чи не намарні наші жертви і вся оця руїна, овдовілі матері, посиротілі діти? Відкрий мені помисли свої, дай прозріти майбутнє вітчизни моєї. Без неї не мислю життя свого й прокляну внуків, якщо вони забудуть пролиту батьками кров, зневажать нашу звитягу і наші муки. Готовий стати сеї ж миті перед судом твоїм, тільки скажи, що все, що посилаєш народу моему, не в безконечну покару, а в майбутню славу».

Лежав із заплющеними очима. Перед ними майоріло щось червоне, здавалося — тріпоче на вітрі корогва. Поволі розплющив гарячі повіки. Якийсь час лежав непорушно. Виринав із власних думок. Ненавч з глибокого виру.

Різко випростав з-під голови руки, сів. Стрельнуло в груди, різнуло в боці. У кістках, у суглобах, у всьому тілі зачалися берестецькі, чортотлицькі і всі інші тумани і вже не виходили звідти. Аж не вірилося цієї світлої, ясної днини, що на цьому благословенному Великому Лузі можуть бродити такі підступні тумани і дуги такі палючі вітри. У половини запорожців хворі суглоби, і чимало їх вихаркують з легу. У туман разом з кров'ю. Цієї ось, останньої, що минула, осені й Сірка туман разом з кров'ю. Цієї ось, останньої, що минула, осені й Сірка скулала хвороба, більше місяця ходив, як дід Око. Дід Око, колишній запорозький дозорець, просидів піввіку в очеретах, Окові вісімдесят дев'ять, найстаріший січовий дід, простудні хвороби не скрутили його, як інших, а поставили правця, він ходить, ненавч низаний на ратище, голову не схиляє, далеко бачить, і, мабуть, через те, що біль не полишає його тіла, всіх банітує. Скрізь бачить недбалство, несповнення старих звичаїв і шпетить кожного, кого здибає. Були спровадили старого в січовий монастир, але там йому не сподобалося, порядки там суворі, чернецькі, сварити нікого, і він утік. Й знову швендяє по січових вулицях та хрестить усіх зустрічних скромними словами, не зачіпає лише Сірка, либонь, через те, що Сірко побував у таких щимках, у таких січах, які й Окові не снилися. Болячки отаман долає, про болі свої мовчить. І знає, що це ще таки не старість. Десь вона бродить неподалік, чалапає босими нога-

— Погляньте на цього водолія,— підніс догори руки Курка.— Та ти ж у гріхах по саму шию. Чи ж можна вважати себе праведним, не знаючи закону божого!

— Бог у серці,— смиренно відказав Нечеча.

— Взяв ти дорогу на небо, а вона, як та грушева палиця, геть крива.

— Богохульствуєш, дяче. А того й не відаєш, що можна знати божий закон од аза й до омеги, й сповняти його, й, сповняючи, коїти великий гріх.

— Небесне воїнство! — удавано жажнувся колишній дяк.— Що ти мелеш? Грішити, сповняючи божий закон?

— А то ж як. Ти забув позалітошню чуму, яка лютувала на святу покрову. Маловірні розбіглися по лісах і водах й лишилися живі, а всі ті, хто пильнував строгого церковного закону, погинули від бобонів.

— Бог послав спитаніє у вірі сильним синам своїм.

— І забрав?

— Забрав.

— Яке ж тоді це спитаніє? Покрова лишилася без вірних синів своїх,— переконано мовив Нечеча й поправив патичком корчика, що почав пригасати.

— Найправедніший з них, піп Василій, залишився живий.

— Він — найбільший грішник у своїй праведності. Ходив відспівувати мертвих і розносив чуму.

— Але ж сам залишився живий.

— Бо бражник був, всі кістки, все нутро просякло горілкою, чума не брала. Ще й праведність його така — відспівував тільки багатих.

Сірко уважно слухав суперечку. Було в ній щось блюзнірське: колишній дяк Пилип Курка, котрий мав би насамперед пильнувати божого закону, насправді зумисне безбожно його перекручував, переступав якусь межу, за якою втрачалася святість, від того аж моторошно ставало,— але йшлося про щось глибше, серйозніше, що стосувалося людської душі, людського буття на землі. Сірко здогадувався, що здоровий і дужий Курка потаємно заздрить горбунові (однаке заздрить не люто) — його вченості, мудрості, а надто ж розважливості, надто тому, що в того на все — своя мірка. Сірко теж давно в тому впевнився: вельми вчений чоловік Трохим Нечеча. Може, й справді він не знає всіх святих тайств та всіх церковних канонів, зате знає закони, за якими має жити кожен праведний християнин. І не тільки християнин — кожна людина. Помандрував по світу, перебачив люду всякого й ставився до іновірців не як до виродків, а як до людей. Отим, що має на все власне думку, Нечеча особливо близький Сіркові, адже кошовий одвіку зник скрізь класти власні карби й не примірятися до чужих мірок.

— Я сам тоді помирав,— задумано казав Нечеча,— і вже не сподівався побачити білого світу. Вже мені меркло в очах, і слова молитви плуталися в голові. Лежу, дивлюся на двері й думаю: ось-ось вона заїде. Отак ступатиме, отак триматиме косу... Й такі вступила. Вже не бачу, але чую: чалапає. Вона, думаю. Більше ніхто в чужий курінь не прийде. Зір мені застелило зовсім. А воно — чалап, чалап... Та

прямісінько до божниці, де в мене лежали гроші. Й тоді я як крикну: «Ізиди, сатано». Де й голос узявся. І розвиднілося мені враз, і побачив я рясу зелену і потилицю Василійову. І в ту мить лопнув мені під пахвою бобон синій. А я сам, дякуючи творцю, почав одужувати.— Нечеча помовчав і помішав патичком у жару.— Отож і кажу я, що божий закон треба сповняти не стільки молитвою, скільки праведними ділами.

Сірко чомусь і собі пригадав, як під той мор було пограбовано Самарський монастир. Ченці в монастирі вимерли, а ті, які не вимерли, розбіглися по річках і луках, лишилися тільки двоє — старий ченець і воротний. Про те почули двоє прибишів, пішли в монастир, сонного воротного убив обухом один квалтівник, а другий убив ченця, коли той молився при світлі лампади. Содіяли страшно, й не побоялися бога, і забрали гроші в трапезній у скрині, здається, таляри, і пояси шовкові церковні, й китайки жовті три штуки, й інше церковне і пояси шовкові церковні, й презентували до суду церковного і світначиння. Їх упіймали й презентували до суду церковного і світначиння. Їх скарала на горло, й про той святотацький розбійського січового. Й скарала на горло, й про той святотацький розбійськовики гомоніли довго. Сірко й сам не раз розмірковував: як-то важились розбійники на гріх перед божими образами, перед очима святих!

— Пасічників нині ніхто не шарпає? — запитав про всяк випадок.

— А що в нас взяти? — мовив Курка.

— Так і Клим Пісочник казав. А коли припекли прибиші розпеченою лопатою — вказав на горнятко із золотими,— під'юдив Нечеча.— А в тебе, дяче, грошики водяться.

— Мої гроші по людях ходять,— невдоволено відказав Курка.

Скільки Сірко знає Курку, він завжди отакий — роздратований, чимось невдоволений. А чого? Сірко подумав, що ми іноді мовби самі собі вороги. Проживаємо життя не в широкому світі, а у створеній у власній душі в'язниці.

Голосно, з привиском позіхнув за спиною Курки пес, десь у гушавині зареготала сова. Місячний серп випручався з грушевого гілля. На заході зірвалася зоря й полетіла, лишаючи за собою білий слід.

— Наткав ти, Трохиме, небилиць,— утікаючи від розмови про гроші, повернув у попередню колію балачку Курка.— По твоєму розмислу, і кров можна пролити й лишитися праведним.

— Аякже. Пророк Іезекиїл сказав: битися за праве діло треба тільки з волі святого духа.

Сірко здригнувся, повів плечима, неначе від холоду. В глибині душі підозрював, що завели всю оцю балачку дяк і горбун не випадково. Однаке, примусивши замовкнути їх, не примусиш мовчати голос, що затаївся на дні власного серця, ці тривожні думки кружляють у голові кожного воїна, надто того, хто не тільки посилає на смерть інших, а завдає її власною рукою. І йшлося тут вже не про порушення церковного чинопорядку. Одного разу, коли ієромонах, правлячи молитву, не вельми щиро просив у бога перемоги козакам (а було це перед походом, і Сірко до початку служби натякав на це попові), кошовий вийшов зі свого бокуна, перепинив ієромонаха й сказав: «Якщо, попе, тобі забракло віри в козацьке воїнство або так вже облінився твій язик, котрий лиже такі ж запорозькі меди,

то ми знайдемо собі іншого ієромонаха, а тебе пошлемо ловити у ковбанах карасі» Отже, йшлося про те найбільше, з чим дедалі частіше залишався Сірко наодинці і проти чого шукав собі захисту та твердого опертя. Пора ж бо було думати про спасіння душі, а чим її йому, воїнові, спасати? Чомусь згадалася перша смерть, яка впала з його руки. Іхали вони зі старим козаком Качаном у своїй-таки Слобожанщині понад річкою Оріллю в дозір. День був осінній, холодний і вітряний, козаки куталися в киреї, Качан раз по раз зупиняв коня і злазив на землю по малій нужді — старого мучила застудна хвороба. Потім Качан наздоганяв його мишастим коником і знову їхав поруч. Поминули шелюги, верболіз, що росли в долині, Качан зупинився біля кущів, а Сірко виїхав на горба. Виїхав, притримав коня, і в ту мить щось мовби вдарило його в спину. Він оглянувся й побачив мишастого коника і якусь темну купу на землі. Не одразу й збагнув, що то таке. А тоді завернув коня й вихором полетів до кущів верболозу. Назустріч йому із землі підхопилося двоє татар, один натягнув тятину лука. Сірко провис на стременах нижче кінської гриви і вже не чув посвисту стріли, вдарив татарина кінськими грудьми, крутнувся конем на місці й майже на льоту брийонув шаблею волохатий клубок. Другого татарина він не побачив, — той шаснув у лози, — скочив з коня (те було необачно, татарин міг напасти з кущів, але не напав), схилився над Качаном. Обличчя тому було сіре, губи потягло вбік очі закотилися під лоба. Татари вдарили козака по спині дубиною, а вже по тому скрутили сирицею нерухоме тіло. Сіркові довго довелося одхаючувати Качана, а вже по тому так само довго стояв над татариним. Це був зовсім молодий ординець, в нього щойно засіявся вус, — ясночоллий і довговидий, зовсім і не схожий на татарина. Він болісно скривив уста й затулився рукою, мовби й мертвий чекав ще одного удару. Сірка пойняли подив, сум'яття. Він вбив людину. Тоді ще не думав, що це ворог його віри, навіть забув про те, що й сам міг опинитися в сириці або й лежати мертвим на цій посивілій траві. Трави сивіють тільки од старості, а люди ще й з горя.

А Качан підвівся, штовхнув ногою нерухоме тіло. Ще сказав: «Добре ти його потягнув». Сіркові не сподобалася похвала.

А потім і сам хвалив козаків за добрий удар, за важку руку. Бо тільки важка рука може порятувати людність у їхньому краю. Легка рука для скрипки, для бубна... А чи ж багато треба таких рук? А може, й багато...

— Віра без добрих справ пуста, — сказав Нечепа.

Сірко прислухався. «Віра без добрих справ...» А які добрі справи чинив він? Походи та січі криваві...

Тонкий і чуйний чоловік Трохим Нечепа. Якимось десятим чуттям вловив отаманів настроїв, відгадав його мислі й провадив мовби сам до себе (а може, й справді розмовляв з собою в думках):

— Бог бачить всі діла на землі, праві й неправі. Здійнята вгору правиця з шаблею за вдів і сиріт, за стоптане жито — завжди праведна. На загарбання маєтностей, на погорду перед іншими, на заплучення урядів — неправедна. Ниньки в усьому тому важко розібратися. Настане друге прищестя, настане суд страшний, і явимося всі перед господом в наготі своїй. І вже не прикриють гріхів ні ряса, ні

жупан, ні сірячина. Багато сходив я світу, багато бачив. Бог за гріхи жупан, ні сірячина. Багато сходив я світу, багато бачив. Бог за гріхи мої покарав мене горбом. Але якби я був молодий і здоровий, то брав би собі в провідники по тій дорозі, що через нетрища і байраки, в світи тамтешні, не єпископа, не ієромонаха, навіть не схимника, а такого чоловіка, що жив правдою, служив ближнім своїм.

Добре, м'яке Нечепине обличчя сховала тінь від бриля, було видно тільки підборіддя та губи, на яких стрибали білі відсвіти. В прозорій тиші, що повисла над байраком, його слова лунали провісницьки. Навіть Курка не спробував повернути їх на кпин. Він лише сказав:

— Схимник молиться за увесь люд.

— Що ті молитви, коли плачуть сироти і вдови, — заперечив Нечепа. — Я не пам'ятаю, щоб хоч одна молитва, крім хіба божої, нагодувала голодних і заступила поле од супостата. Добрі то справи чи лихі... Дивлячись з чийого ока: божого, козачого, посполитського?

Сірко зітхнув і подумав, що й їздить він сюди, в Грушівку, не вибрати місце для пасіки, а... щоби розібратися в самому собі. В тому, що наплутало життя, в тому, чого не зрозумів сам і чого, може, не зрозуміють ті, хто піде по його слідах. Ніби і йшов рівно увесь вік, а мережка слідів позаду лишилася нерівною. І основне — вони нікуди не привели. Й, мабуть, вже не приведуть. Хто піде по тих слідах? До якої межі? Скільки їх буде? Чи зможуть протистояти світу, жорстокому і неправедливому? Звідки засвітить їм сонце? Будуть господарями своєї землі і долі чи сповнятимуть чийось волю? Того не міг знати, навіть не міг проникнути думкою за перші гони — попереду стояв морок. Який же заповіт залишить він нащадкам? Жити добром, правдою... Він жив добром. А вони чим житимуть? Смирністю, покорою богів і долі? Й досягнуть чого? Ні, в цьому світі смирності не досягнеш нічого. «Добрі справи — це ті, що в ім'я рідної землі і рідного люду», — подумав Сірко. І ще подумав, що в тім огромі, в тім хаосі, що нагромадився у власній душі, йому самому не розібратися, та й не варто гаяти на те час. Принаймні поки що. Може, коли вже обсядеться в Грушівці й ночі стануть довгі, спробує розікласти все, що накидало життя, по кількох коморах, але зараз йому доводиться дбати про інше, круто обмислювати день прийдешній і все, що він несе з собою.

— І все ж словом можна досягнути більше, ніж шаблею, — не здавався Курка, й не розпізнати, зі щирого переконання чи од ворохобства власної душі, од звички казати всім навперекір. Адже і Сірко, і Нечепа підозрювали, що він давно розплювавсь з богом і з усіма архангелами і якщо вірить, то лише в святого духа.

— Тільки треба, щоб те слово почули й зрозуміли всі. Треба такого слова, яке прийняв би в серце кожен.

— Немає такого слова, — сказав Нечепа. — Й, мабуть, ніколи не буде. Словом ще можна привести до страху, покори в церкві. А ви йшли — вже кожен міркує про своє. Та й помисли трохи ширше: навіть слово боже не однакове. Бо не один в світі бог. Через те й слово не однакове. Одна людина не може нав'язати іншій себе і свого бога.

— То не люди, то погани, — сплюнув у темряву Курка.

— А вони кажуть: погани — ми. Кожен божий нарід каже, що він — найкращий. Що може бути гіршого на світі, як нав'язувати себе іншому. У кожного своя душа. Нав'язана, вона сама стає нечесливою і малою.

— Але ж вони хочуть понищити нас, — вже насправжки обурився Курка.

— А я про те нічого й не кажу. Напасники завжди неправі. Я казав про увесь світ, про всі племена. Знаю, що це неможливо. А от як задумаюся, починаю гомоніти на всіх мовах, які знаю. Слова інші, а суть одна. Помиріться, зігрійте свої серця любов'ю.

— Таж не однакові серця, — чогось зворохобився Курка. — Те жадібне, а те щедре, те лихе, а те добре... Не однаково у них любові, добра чи злості. Та й за віщо їх, людей, любити. Подумай сам, за віщо, Нечепе, тебе можна любити?!

Нечепа здригнувся, неначе од удару, затулився долонею чи то від огню, що спалахнув раптом, чи то від Курчиних слів.

— Знаю... мене, горбатого, ніхто ніколи не любив. Люблять гарних. Якщо він вродливий, та ще багатий, та ще нескупий — тоді всі люблять. Так само люблять красивих коней.

— До чого тут коні? — муркнув Курка.

— До того ж таки. Бо гарні. А шкапу не любить ніхто. Бо вона шкапа.

— А як же інакше, — зареготав Курка і ощирился, в темному проваллі рота зблиснули великі щербаті зуби.

— А так. Нічого ти, Курко, не втямив. Вже скільки віків проголошують у церкві попи: «Полюби ближнього», а його ніхто не любить. Саме ближніх здебільшого й не люблять. Далеких, тих, яких не знаємо, яким нічого не офіруємо, любити можна. Бо це нічого не коштує. Ось ти... Ти до мене ходиш, бо на пасіку мою націлівся. Якби я сказав, що оддам, то й полюбив би... За пасіку.

Курка одвернувся. Либонь, Трохим зачепив його за живе й той вперше за вечір збентежився по-справжньому. Сірко тихенько засміявся й по тривалій мовчанці мовив:

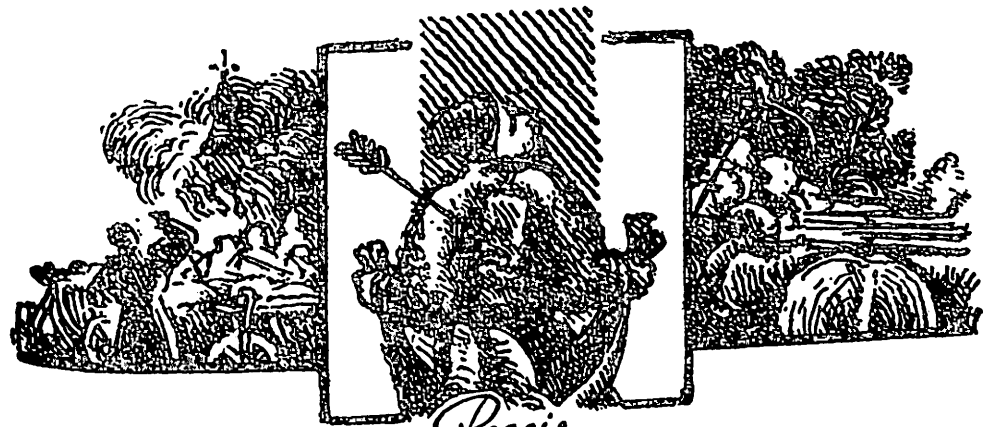
— Утрись, Пилипе, та подякуй за науку. Трохимова тут правда і на лице, й навиворіт. Я оце сказав би... сказав, якби Нечепа не думав, буцім і я чекаю не дочекаюся, коли вже він згладиться з цього байраку...

Нечепа підвів обличчя, глянув на Сірка, на ньому лежав легенький докір.

— Знаю, отамане, що жартуєш. Ти собі інше місце назвав. І яблуньки посадив.

— Ну, якщо знаєш, мусиш знати й інше. Горбатий ти, вибачай, але душа в тебе чесна. Б'ю тобі за це чолом, — кошовий справді здійняв шапку й вклонився старому. — Б'ю чолом і поважаю широко. Й інші тебе поважають. Гарного клича ти чоловік і гарну славу по собі залишаєш. А що є на землі більшого за добру славу по людині?

Тільки діла її, але ж од них вона й починається.

Розділ
Двадцять Сьмьертний

Ой Січ — мати, ой Січ — мати,
А Великий Луг — батько;
Гей, що в Лузі заробити,
Те у Січі пропити.

Народна пісня

На другу пречисту по всіх куренях варили гультяйський борщ і пекли рибу — судака, і стерлю, й коропа-чорнокрапа, курінні віддали кожному по окові горілки. Закушували оселедцями, чабаком, рибцем, а борщ упрівав у сінях на кабицях, відтак кухарчуки знімали з гаків, що були прикріплені на ланцях до сволоків, велетенські казани й пірили їх на дрюках у двір — обідали просто неба на широких попонах. Гаспидськи червоний, гаспидськи гарячий, гаспидськи наперчений борщ шипів і булькав, і пахощі стояли над Січчю, аж святі умлівали на небі. Горами лежав на постілках покряний велетенськими скибками хліб, і тараня в'язками. Гуляй душа без кунтуша! і кав'яр солоний у горщиках та бочечках. Гуляй душа без кунтуша! Воно б і гулялося, якби не думка про завтрашній день. Ждан не поспішав до дармового харчу, хоч у голові паморочилося від запаху борщу та оселедців і слина наповнила рота. Постояв біля скарбничної комори, потинявся біля прикурінків, — Дядьківський курінь хоч який великий, однак не вміщав усіх козаків, і з двох боків до нього прибудували по куреняті, — і аж тоді сів скраечку на попону. Вже три місяці, як він полишив свою лукаву службу в Батурині й прибився на Січ — вписався молодиком у Дядьківський курінь. Ішов з гетьманської столиці без шеляга в кишені, сподівався на запорозьке привілля, однак воно виявилось круте. Сідаєш до столу обідати — кинь кухареві в карнавку на вечерю. Задарма й на Січі галушки до рота не стрибають. Звичайно, з голоду не пропадеш: пожаліє хтось із порожців, кине в карнавку чи на тацю за тебе ті шеляги, але ж по тому

страва в горло не йде. Соромно старцювати рукатому й погатовому молодому. І ніде тими руками приробити. Ще повесні відійшли козакі по зимівниках, що за ярликами, давно скінчилися весняні рибальські гарди і косовиця, і стадників найнято до зими. Кілька днів виловлювали коростявих коней та відганяли їх за озеро Свннйче Море, мазали дьогтем, але пасти їх Жданові не випало. До Січової залози, яку утримує своїм коштом Січ, його, ясна річ, не прийняли — молодий-бо і в боях не гартований. З братом Митрофаном, січовим підприємцем, розплювалися навік. Може, й не навік, а так вельми неприязно зустрів Митрофан Ждана на Січі, дорікав, що той полишив таку гарну службу при гетьманським дворі, раяв повернутися назад, натякав на якесь багатство, на якісь уряди, що чекають на братів у майбутньому, тільки треба, мовляв, сповнити одне високе повеління. Тоді Ждан остаточно упевнився, що він потрібний Митрофанові не тут, а в Батурині, й потрібний не як брат, а як... Тій думці боявся дати волю. Холонуло в грудях, і гірка липучка склеювала горло. «Боже, — думав, — невже такі правди?» Кому ж служить Митрофан? Служити ж бо двом правдам не можна. Для того треба мати дві душі, а такого людям не дано. Або ж розчохнути душу на дві половинки — чорну й білу, ні, не так, душу розчохнути не можна, од гнилої половинки негодящою стає вона вся. Білими снігами власної душі вгадував ту чорнішу сажі чорноту й жахався: Митрофан запродує товариство. А запродувати товариство — то найбільший гріх у світі. Він уже не хлопчак, уже стер дві пари підошов у покоях, наслухався й надивився, бачив науст і підступ у шовках і соболях, сукні й парчі, бачив убивць з янгольськими пиками і нечестивців з ясним поглядом. Страшна то служба — таємних підглядачів. Той підглядач зирить оком за полковником, а накажи — донесе й на господа-бога. Немає у тих людей святинь у серці, бо й не належать собі, вони відвикли й не мають права чинити на свій розмисел, та й на думку власну не мають права. То вже не люди, а пастки для інших. Невже й Митрофан такий?

Сумніви гризли і ятрили його серце, він аж був упав у відчай і страждав страшенно. Він би, може, заспокоївся, якби знав остаточно, так воно чи ні. Ті сумніви несамохіль потвердив сам Митрофан. Першої миті, побачивши на Січі Ждана, він розгнівався, навіть розлютувався, а тоді потягнув у шинок, і напував горілкою, і торохтів, торохтів, розпитував про гетьманський двір, а найдужче — про нього самого. Він боявся, він вивідував, чи Ждан не дознав чого, а також хотів знати Жданові наміри, Жданів стрій душі, чи не донесе, чи не виляпає чого. Ждан тоді зрозумів: не треба нічого казати, не треба впевняти Митрофана, що нікому не викаже своїх здогадів, він уже не довіряв Митрофанові зовсім і боявся його й через те вдав, буцім нічого не знає, вдав, і показав це в розмові, й геть розвіяв Митрофанові сумніви, і той заспокоївся й очужів зовсім, ще й натякнув, щоб Ждан до нього за допомогою не звертався. А Ждан і не збирався звертатися, він сумно й гірко дивився на брата, йому аж не вірилося, що це його брат, шукав у серці якоїсь краплини, якоїсь бруньочки, котра б розкрилася братерською любов'ю, й не знаходив. Він зовсім не знав, що воно таке, братерська любов, як і всяка інша, крім хіба любові до Парасочки, так у ту мить і вона здалася йому несправжньою.

Ім обом щастило: в куточку, де вони сиділи, панував смерк, і не треба було дивитися один одному в очі. Він здогадувався, що оцей гарний з вигляду, оцей козак-чорт ненавидить його смертельною ненавистю, як усі чорні душі ненавидять душі світлі вже за одне те, що вони світлі, а він ще ж не послухався братових намовлянь, побридував ними, а відтак і ним самим. Гіркою була горілка, гіркою була бачка, й коли Ждан торкався думкою майбутнього, воно теж було гірке. Отак вони розійшлися, а за кілька днів Митрофан було відбув з якимось посольством на Дон і мав лишитися там аж до осені. А Ждан страшенно переживав, тепер вже думав про те, що треба йому було об'явитися з усім перед Митрофаном, і просити, і молити його, й закланати, аби одкинувся од того свого лютого і промислу. Він не вірив, що переконав би Митрофана, та й, можливо, вті той надто глибоко загруз, але ж треба його якось рятувати. Вті шався тільки тим, що Митрофан поїхав і вся ця справа, вся розмова відкладалася до осені.

Біля Жданових ніг терся курінний кіт Прибиш. Він теж не наближався до казана. Той кіт і спав біля Ждана, й лише його та кухаря Панька зустрічав далеченько на стежці до куреня. Котів і собак притягує до Ждана якась магічна сила, вони ходять за ним, неначе приворожені. Прибиш — старий і вредючий кіт. Запорожці заводять котів тільки мужської статі, проте ті не дотримуються суворого січового закону, точніше, не дотримуються його кицьки, зваблені великою кількістю нешлюбної котячої паруботи, вони іноді прибиваються на Січ, й тоді попід січовими куреннями лунає закличне м'явчання та несамовите шкварчання.

Не поспішав Ждан до дармового борщу — аби не думали, що голодний. Вправно шмагали ополониками короткочубі, стрижені високо, по-дядківському, кухарчуки, — кожен курінь стриється по-іншому, вправо краями статечні запорожці накликало трохи на кпин, царство за такою справою без білої челяді накликало трохи на кпин, а трохи на співчуття. Ждан хоч сам не одружений, проте звик бачити біля полумисків і казанків чепурних молодичь та бабусь у фартушках і чути співуче, ласкаве жіноче слово. Вже ніби звик, а ніби й не звик до січових звичаїв. Жіночим духом тут і не пахло, про жінок тут не говорили, й не заведено було про них говорити, здавалося, запорожці склали на це особливу обітницю, і оця їхня суворість викликала повагу, а водночас співчуття.

Горілки Ждан випив чверть кварта, — чверть кварта оддав козаків Чайці, який найчастіше кидав за нього на тацю шеляга, — але навіть від тої мізерії сп'янів, а сп'янівши, раптом поклав собі найнятися завтра до рибальського отамана.

Та думка засіла міцно, та й вдачу Ждан мав таку — сповнювати усе, що задумав. Отож завтра він піде до шинку, де наймаються голоколінчики.

Отак подумав, несучи в черепочку борщ і розмочений хліб Шайтанові, який уже не міг, бо постарів, кутуляти м'ясо і майже не вилазив з буди. Шайтан його упізнав по запаху, лизнув руку й заходився хлебнути.

Шинок, наче підпий дід, що вийшов на перехрестя, обіперся на два костури й виглядає, з ким би посваритися. Але хоч і згорбилася,

й осіла стара будівля, одначе ще міцна, з доброго дуба. Вікна, котри ми витріщилися на майдан, завішені од мух розхвойданими мочулами¹, вітер ворушив їх, і від того здавалося, що то велика голова либає повіками. Під шинком — три великі липові колоди, покладені тут не без умислу: обсядуться на них братчики погомоніти, а тоді котромусь і закортить закропити балачку або запити якийсь дрібний гендель, чи й просто нашкрябають із глибоких кишень в кишту просто на землю шапку на кварту-другу.

На 'гребені разочок голубів, поправляють пір'ячко, тирликають про щось стиха, й так само низками — на вишмульганих до гарячого блиску колодах — голоколінчики. А ще чимало їх пооблягалися на свіжому, після другого обкошу, моріжку. Ще одна колода — зоддалік, на ній статечно сиділи козаки, але не голоколінчики, просто бідаки. Біля них місця не було.

Ждан обвів поглядом голоколінчиків, і йому аж у горлі зашкрябало. Лише кілька чоловік зі всієї збірні не згубило людського чину, мали свити й чоботи, деякі були навіть при шаблях. На решті ж — тільки штани та сорочки (й на кожному шапка), а були й такі, котрі прикривали стид рушником або якоюсь мішковиною, обіп'явшись нею довкруг стану. Та ще поблискували мідні або олов'яні хрестики на волохатих грудях. Одежу давно поодавали в заставу шинкареві, декотрі примудрялися заставити чоботи та жупани по кілька разів — випросить, буцім сходити до церкви, й заставить в іншому шинку. Надто привернули Жданову увагу трое голоколінчиків — лежали рядочком біля колод, голови покладали на шапки, а стид прикрили однією рогожею. Вигравали носами, наче пастухи дудками. Тут були всілякі молодці: козаки і аргатали, колишні посполиті і старшини, колишній підпаламар і навіть колишній студент всіляких вольних наук із Києва, єдиною ознакою вченості котрого лишилося обгрижене гусяче перо за вухом, бо в похвальбу, що володіє латинським і грецьким діалектами, ніхто не вірив. При Ждановій з'яві голоколінчики заворушилися, забликали на нього лінивими, неприязними очима. Ждан вже збирався вшитись звідси, як раптом на колоді посунувся дебелий, з великою кудлатою головою козарлюга у чистім, хоч і не дорогім тузинковім жупані й сказав:

— Сідай, хлопче. У ногах правди немає.

Козак вочевидь не був голоколінчиком. Ждан оддав йому поглядом дяку, сів на лискучу колоду. Скопив очі на козака. Січовик схожий на ведмедя — такий же великий і кудлатий. Руки волохаті, і стріхами брови, і круглі очі-вирла.

Січовик поплямкав товстими губами й сказав:

— Бачу, зелений і на Січ прибився недавно.

— Недавно.

— Якого ж ти роду-племені? Як звати? Мене — Кирилом.

Ждан не встиг відповісти, як зашелестіло під шинком:

— Жмурко йде, Жмурко йде...

Через майдан дибав на довгих, негнучких ногах рибальський отаман Гринь Жмурко. Той отаман мав трохи кумедний вигляд — голова

¹ Рогожа з молодої липи.

прикипіла до короткого тулуба, а ноги мав довгі — здавалося, того чоловіка вирізали з дерева, трохи не дотримавши міри. А Жмурко — бо приплющував очі. Він і зараз стулив їх — виднілися тільки вузенькі, наче прокраяні різакон, шілінки, ще й по всій пиці розвезена байдужість, буцім Гринь вийшов так собі — прогулятися. Одначе Ждан небавом упевнився — байдужість була вдавана, а очі-шілінки помічали все.

— Що, отамани-молодці, гарна нині вдалася погода, — мовив Жмурко й обвів шілінками очей виднокіл. — Дошу не навіє?

— Жабка зелененька ниньки стрибала по березі...

— І туман із Чортомлика курів угору.

— Зібралися на посиденьки чи для якої справи? — правив своєї Жмурко, він не посішав, знав-бо псяюха: що довше тягнутиме ливну, то коротшою вона буде в руках козаків, згодяться на меншу платню.

— Не глумися, отамане.

— Став могорич.

— Я ще, може, й не попливу, — вдавано монявся Гринь. — Бо й плисти ні з ким.

— Як то ні з ким, а ми! — захвилювалися голоколінчики.

— Поглянь, які молодці!

— Вже й не знаю, як бути. І риба, кажуть, погано йде.

— Вчора Хвесько приїхав, каже, е риба в лимані. Судака взяв чималенько...

— Воно можна б і спробувати... Собі на збитки... Ет, будь що будь, — вдав, буцім здається на прохання голоколінчиків.

— Став могорич, — гукали найнетерплячіші, але на них зацятькали.

— Треба домовитись за ціну.

— Ви мою ціну знаєте...

— Це весняна ціна, — сказав Кирило. — Тоді риба плавом пливла. А тепер спробуй її добути...

— То й чекай весни.

І затнувся. Жмурко поводився хазяйновито, нахабно, одначе за тією нахабністю ховалася й деяка осторога — рибальський отаман січових голоколінчиків трохи й боявся.

Довго сперечалися, отаман трохи поступився, а тоді почав набирати ватагу. Диво, першим, кого він назвав, був Кирило Кайдан. Далі вказав на ще двох козаків, які не пропили чину, за ними — на Ждана, на тих козаків, що сиділи на колоді оддалік.

Назбирав ватагу чоловік на двадцять. Ті, хто не потрапив у ватагу, загаласували, обкладали Жмурка крутою лайкою, погрожували, одначе тепер за його спиною стояла міцна оборона, сказати б — сердюки, як у короля чи султана, й він нікого не боявся, огризався й собі. Голоколінчики вимагали могорича, але Жмурко сказав, що могорич буде вже на острові, знав: після могорича ватагу не зібрати. З Чортомлика, обкружлявши увесь січовий півострів, підігнали величезного човна на два демена і тепер із старої дубової комори, аж за дорогою, носили до Підпільної бочки з сіллю й катраном, зрізи, вагани, сітки великі й малі і неводи, звичайні і велетенські — матули, у яких крила-подоли по десять сажнів, і всіляке інше начиння.

— Горілку не забудь, отамане, горілку, — нервово гукали голоколінчики.

Горілку в окованому залізними обручами барилі котив сам отаман з двома крамарчуками. Біля того барила він і сів у човні. Жданові, як наймолодшому, дали в руки шполик — вичерпувати з човна воду. Але човен був повний, добре просмолений — води не пропускав. Стояла спека, степові річки обмілили, й тепер од Дніпра напірала Павлюк і Скарбна, і всі ті води, разом з Чортомликом, вбирала в себе Підпільна й несла широкими луками аж до глиняних правобічних круч, далі повертала вниз, до Базавлука, і вже в іншій своїй одміні мчала на схід, прагнучи віддати Дніпрові воду, яку у нього ж і взяла. Весною і влітку, коли ріки-протоки течуть вспак, запорожці добираються до Дніпра Павлюком.

Течія прудко несла велетенського човна поміж низьких, зарослих очеретом та ситнягом берегів, прудко, так прудко, що обоє стернових — на чардаку й на кормі — ледве вправлялись кермувати. Голі до пояса, плечисті, засмагли, мовби й не дуже налягали на стерна, але човен ішов, неначе слухняний кінь по рівній дорозі. Обоє стернові, а також кармаш, помічник Жмурка, рибальського отамана, не визначав їм осібно. Козаки спали на сітках у човні, їх не будив ні плескіт води, ні крики лугових чайок-чубарочок, і навіть коли того чи іншого козака хльоскали по обличчю вербові віти, він тільки утирався та перекидався на другий бік, не розплющуючи очей. Гарно пливлося Жданові по січових річках, і гарно пливлося в небі сонцеві над Великим Лугом. «Та вода по каменю, та вода по білому», — мугикав він і дививсь у воду, де течія бавилася при самім дні довгими, зеленими косами водоростей і де зграйками тріпотіли спритні рибки. Раптом попереду щось вибухнуло, в повітря знявся табун великих, ніколи не бачених Жданом птахів і потягнув понад очеретами.

— Баби¹, — спостеріг парубкове здивування Кирило. Й усміхнувся. Коли Кирило усміхався, враження сердитості й суворості розвіювалося, натомість обличчя ставало дитинно добрим і наївним. Дуже гарно він усміхався — кутиками губів і очима — темно-карими, без жодної потайної іскорки в глибині.

Ждан захоплено розглядався. З кожним закрутом річки відкрилися нові чудові краєвиди, нові дива. Дуби стояли, як велети, а верби, неначе дівчата на стежці, — гнучкими черідками. А чайок, качок, гусей, всіякого іншого птаства на річках — не злічити.

Човен поминув чималенький, порослий кущами верболозу острів і повернув у кругле, оступлене з усіх боків дубами і кленами озеро. Дерев на острові росли то купами, то по одному, здавалося, порозходилися й посходилися в гурти міцні зеленочубі парубки. На багатьох дубах чорніли буслячі гнізда. Тут течії не було, Жмурко будив голоколінчиків, вони бралися за весла. А далі знову річка, і вузький потяг, що помчав човен, аж падали ниць осоки, й ще одне озеро, й болото, в якому одпихалися дрючками, поки випливали на течію, котра й внесла їх у Дніпро. Із розмов Ждан зрозумів, що

¹ Пелікани.

вони пробиваються на самий низ Великого Лугу, в нетрища. Рибальські угіддя, як і сіножаті, поділені поміж куренями (курінні раз на рік тягнуть з шапок ярлики на урочища), орендаторам дістаються найгірші, та й то з середини літа. Весною запорожують рибу підсаками. Од річках гарди — лозові запруди — і вичерпують рибу підсаками. Одначе і вліті, уміючи, рибу можна впіймати. Багатий на неї Великий Луг.

Незабаром повернули в бічний рукав, пропливли ще трохи вниз і на широкому допливі пристали до невеликого острова. Ждан зрозумів — вони добулися до місця. Біля самої води лежало з десятків малих човнів — жакових, сіткових, задірчастих, а на березі сіріли курені та повітки. Острів випинався горбом, на маківці горба підперли небо два могутні дуби, кілька менших розбрелось по острову, сплеліся чубами п'ять осокорів, росло тут також кілька молоденьких кленів та берестів, а над самою водою похилилася стара верба, до якої рибалки й припили човна. Потім розташувався в окремому, товувалися, пообідали. Жмурко, який розташувався в окремому, отаманському, курені, вточив горілки, виніс кілька в'язок тарані, в'язку цибулі, два шматки старого сала, чотири паляниці хліба, все це поклав на старому, підтрухлому од дощів столі, що стояв під очеретяною повіткою. Липовий корячок не прудко, але й не забарно поплив по колу. Ждан, як і Кирило, не пив, однак той свою міру горілки влив у пласку глиняну пляшку, заткнув дерев'яною пробкою й сховав у курені. Не пило ще кілька козаків. Ждан з'їв хліба з салом та цибулею, з облущеною таранею в руці тинявся по острову. Розглядався. Курінь хазяйській, курінь кухарській, курінь рибальській, ще однієї на повітка, а під нею міцний стіл на дубових окоренках, величезні зрізи, вагани, кілька ям, пласкі кам'яні, дерев'яні довбешки, плетені лозові коші — призначення всьому цьому начинню не знав, а розпитати не було в кого. Голоколінчики трапезували, отаман і кармаш поралися біля діжок і зрізів — оглядали, підбивали обручі, Кирило порався в курені. Він підійшов до Ждана, котрий топтався в дальній кінці острова біля старого-престарого корякуватого дуба, на якому зеленіло лише кілька гілок, а з дупла на рівні двох людських зростів долинав глухий гул. При корені дуба звинувся велетенський вужака, сичав, прядучи рухливим язичком, не втік. Ждан проганяв його гіллякою.

— Що воно таке? — запитав, показуючи на стовбур дуба. Кирило задер кудлату голову, якийсь час нілжно вдивлявся в сухе віття.

— Дикі бджоли, — мовив упевнено. — Не кажи нікому. Завтра чи позавтра видеремо, матимемо мед.

І оглянувся, чи немає поблизу ще медового дерева. Але неподалік стояв тільки ще один дуб, але він був мертвий, а мертвий. Саме так подумав багато сухих дубів, цей же був не сухий, а мертвий. Саме так подумав Ждан. Дуб-велет розвинувся весною, а тоді враз невідь від чого загинув. Такого Жданові не доводилося бачити ніколи. Цілі всі віти, всі найменші галузочки, але чорні, як сажа, і без листя. Жданові чомусь стало моторошно. Від Дніпра хмарою налетіли крички, падали на воду, щось у ній хапали, й так само раптово всі разом зникли й шуго-

чки відмовилися її їсти — отаман не поставив горілки. Сьорбали руду, солону шербу Кирило, Ждан та ще кілька рибалок.

— Домова була справляти могорич після кожної тоні, — кричали голоколінчики. — Гаруємо день, а душу закропити нічим.

— Де це бачено — кожного дня могоричі, — відбивався отаман. — А тоді спите на веслах. Охрім учора у воду впав.

Його підтримали непитущі козаки, а також ті, хто пив у міру — на свята та з якоїсь нагоди.

— Така була домова. Так ведеться скрізь, — не вгавали голоколінчики. (Одні вар'ювали за горілкою, інші — од утоми).

— Горілка — що, — сказав козак Кочерга. — Он м'ясо гниле...

Ледве вдалося Жмуркові вговтати рибалок. Одначе коли й наступного дня їм не було чим закропотити душі — голоколінчики збунтувалися. Гостроносий, дзьобастий, як журавель, рябій Онисько схопив Жмурка за груди й почав трусити, як грушу. Одначе непоказний з вигляду отаман так шарпонував Ониська, що той завищав, як пес, і поколінкував по траві, завиваючи:

— Руку вломив, паскуда, руку зламав. Бийте його.

Голоколінчики поіздхоплювалися, оточили Жмурка. А той бачив, що непереливки, одразу змалів, розводив руками:

— Та хіба б я не дав, коли б не витекла. Вся до крапельки витекла з барила.

Довго ворохобилася цього вечора рибальська громада, довго не вкладалася спати. А ще й небо спохмурніло, сова пугала на дощ — і нахмарило на душах у голоколінчиків, важке безпохмілля бродило їм у головах, смоктало в грудях, і готові були на найнерозважливіші вчинки. Колобродилися довго, гомоніли, радилися, що робити. Одні раяли сісти в човна й вернутися на Січ, інші — послати туди отамана з двома веслярами і нехай не вертається без барила з оковитою. Так ні до чого й не домовилися.

Удосвіта на лимани не плавали — спали. Розбудив усіх криком кармаш — бігав по острову й лементував:

— Убили, убили, нехристи, — що ж тепер буде, божечки! Убили!

Заспані, розкучмані, стовпилися рибалки біля отаманового куреня. Туди зайшли Кирило й ще двоє козаків. Жмурко лежав на примостці з вибалушеними очима, одежа йому на грудях запливла сукровицею. Ще й був припечатаний до примостки гострими рибальськими остями, вони стриміли з шиї. Таке бузувірське вбивство приголомшило рибалок. Стояли притихлі, знічені, поопускавши долу очі. Деякі кидали косяки на Ониська. Той рвонував на грудях темну полотняну сорочку, роздер до пупа:

— Не я, не я, чого вирячається. Я спав. Нехай он Пилип скаже.

Пилип мовчав, мовчали й інші рибалки. Бо ж і справді не знали, хто вбив отамана. Об тім вчинити дознання січовий суддя. Одначе нікому не хотілося чекати дознання, ставати перед судом навіть свідками. Та й спробуй доведи, що ти не винуватий. Всі були на острові, всі спали, й хтось один не спав. А що, коли судді та підсудкам приверзеться, що вбивство вчинили всі авулом або й хтось один зі згоди ватаги.

Звичайно, суддя жадає присяги на хресті та євангелії. Перед присягою на животворнім хресті не встоїть найбільший злочинець. Проте могло статися й таке, що вбили отамана комишники. Припливли на човні і вбили. В таке йметься мало віри, а проте... Тоді суддя вирішить, що рибальська ватага в змові.

Рибалки розбилися на гурти, гомоніли. Деякі переходили від одного гурту до іншого, було видно, на щось намовляли рибальську громаду.

Й такі намовили. В підполудні повантажили в байдак сітки, всю, яка була, сіль і весь харчовий припас і відіпхнулися од берега. Вони пливли в Прогної, до моря — на Кінбурзьку косу. Там улестять якогось агу, він дасть їм ярлика, й ловитимуть рибу на морських озерах-лиманах, якщо татарські ватаги не виловлять їх самих. А може, й не допливуть туди, повернуть до слобідського берега та продадуть човна і увесь рибальський рштунок. Ждан підслухав — таки збиралися йти до моря, а якщо вдасться, то аж на Кальміус, до донців.

На острові лишилися кармаш, двоє деменщиків, Кирило та Ждан. Під обід кармаш і деменщики покладали в сіткового човна Жмурка й теж одплили од острова. Плавба їм клалася важка — супроти течії, супроти ночі з покійником на сіні. Кликали Кирила з Жданом, але Кирило відмовився, за ним не сів у човна й Ждан. Ще раніше, коли посунув по воді байдак, Кирило сказав Жданові:

— Тобі, хлопче, з ними не по путі. Якщо хочеш — тримайся мене.

— Ви ж там на нас окріп не лліть, — гукнув на прощання кармашу і деменщикам.

— Чого нам на вас його лити, — розважливо мовив кармаш. — Ясна річ, ні ти, ні хлопець на таке бузувірство не важилися б.

— Спасибі на вірі, — сказав Кирило.

Вони лишилися на острові вдвох.

— Лаштуймося ж у дорогу й ми, — мовив, коли човен із зарізаним рибальським отаманом сховався за кугою. — Краще б переночувати в курені, азиж блукатиме по острові Жмуркова душа.

— Куди ж ми поправцюємо? — запитав Ждан.

— Є одне містечко, — невизначено відповів Кирило. — І стоїть там дуб дупленатий, нікому не винуватий, не жне, не молотить, а готовеє колотить, дасть їсти-пити й нам заробити.

Ждан згадав білих крячків, і йому стало сумно. Пхалися вгору проти дніпрової течії малим задирчатим човником й першу ніч перебилися на острові Британі проти Скарбної, серед піщаних кучугур і розкопів, які лишилися од старого городища. В розкопів-каналів розкопів, які лишилися од старого городища. Деякі розкопи на острові клали невелике вогнище і зварили в казаночку юшечку з окунів, яких Кайдан наловив на п'явку під очеретом. Деякі розкопи на острові були недавні, й Кайдан сказав, що робили їх запорожці, шукаючи скарбів. Серед січовиків є чимало таких, які вдовбуються в старі могили й підкопуються під печища, а також шукають скарби за допомогою цвіту папороті, розрив-травни або чарівної палички. Тих скарбів чимало закопано в степу — ховали їх татари при втечі, й козаки та кож, і прибиші, які потім гинули самі, — чимало їх і по урочищах та старих селищах.

Над Ждановою головою був вирваний стріпок і парубок бачив у дірці шмат неба й жменю зірок, ясних та чистих, які, однак, злякано тремтіли. На мить Жданове серце стислося, й він подумав, що увесь світ ми бачимо через вирваний стріпок, і в небі скрізь панує тривога, вона переслідує людину все життя, воно й складається з неї, а щоб хоч трохи пом'якшити її, треба збудувати свій дім і сховатися в ньому од усіх принад і турбот цього світу. Але, мабуть, це не справжнє життя, та й не судилося йому того, бо власного дому не бачить навіть у снах. Ждан хотів запитати в Кирила, чи бував той у його краї, але Кайдан раптом голосно плямкнув губами й сказав:

— Кат його візьми, спати, бо путь наша ще довга. Й не думай про те, що я тобі розказав, коли вже нетерплячка — думай про Івгу, вона приступна для всіх і в мислі, і на ділі. І наймички її приступні.

Кайдан заснув, а Ждан думав, але не лише про Івгу, а й про нього ж таки, Кирила. Не міг розгадати козака, не міг його розлузати. Ніби ж простак із простаків, але й з якоюсь маленькою хитрістю, поступливий, а за тим чаїться сила, яку страшно розбуркати. А ще йому подобалася в Кирилові якась особлива безжурність, надія на завтрашній день і долю, що таки ж не дасть загинути.

II

Наступного дня вони переправилися на правий берег Дніпра, а ще по кількох днях прибилися до слободи Ониськи за Орілью, в пограниччі з гетьманщиною; саме туди, до млинів на річці Щириці біля Ониськів, і прошкував Кайдан. Тут також знали Кайдана, й мельник Федір Пиво найняв його до кінця року лоточником. Він не хотів брати Ждана, одмовлявся тим, що в нього й так багато челядників — «мнуть ханьки», але Кайдан сказав, що сам на млинах не залишиться, й Пиво врешті згодився і на Ждана. Млинів було два, один о шести колесах — чотирьох борошномельних і двох ступних з фалюшами, і один менший — о двох борошномельних колах. Млини стояли один біля одного на довгій-предовгій греблі. Річечка ніби й невелика, але обабіч — в'язкі болота, через те й гребля довга. Під'їзд до млинів — тільки з одного боку, од села, другим своїм кінцем гребля впиралася в болото, а за болотом зеленіли луки, які весною вода заливала аж до сизої смуги лісу. На острові також стояли дві комори і хата на дві половинки, в одній спали хазяїни — Федір Пиво з молодшим братом Левком, у другій — наймити. Над хатами, над млинами шуміли осоки і верби, осоки та верби росли і вздовж греблі.

Гарне було те місце, як майже всі місця по Україні.

Широко слалася долина з болотами й луками, тихо плинула чиста вода спокійної річечки, в ній відбивалося ледь підсинене — як у доброї господині хата — небо, й стояли запахи дикої м'яти та рогозу, й ширяли ластівки по долині. А на горі ліворуч — невеличка слобода Ониськи з церквою посередині, довкруг дерев'яної церкви росли сосни, в них вона стояла, як у віночку. Село невелике, але є школа, й шинок, і в селі багато гарних дівчат, а парубків мало — парубків забирали безкінечні війни, у яких спливала кров'ю вся Україна. Здавалося, в такому недалекому пограниччі з ордами взагалі немис-

лиме життя православного люду, однак люди якось жили, ще й татари вже багато літ не сягали Ониськів — село прикривали з півдня Запорозькі залоги.

Вечорами над слободою витав дівочий спів. І тоді Жданові не спалося, гаряча кров бродила в жилах, спалахували палкі видива, й спливало перед очі кругленьке Парасоччине личко, й думав Ждан, чи ж він хоч побачить її коли-небудь. Цвіллю вкривалися його мрії, по дорозі на Запорожжя думав: засягне конем, це — насамперед), в Батурин звитяжним козаком (заграє конем, це — насамперед), забере Парасочку, й поїдуть з нею на Слобожанщину, куди заохочують український люд слобідські полковники, там, кажуть, дешеві землі й можна зіп'ястись на власне господарство. Полковники і Російські воеводи поставили од татар захисні городки й укріпили пограниччя, й ніхто там не вимагає паперів — хто ти й звідки, оселяйся, орн землю, народжуй дітей — підданих його величності білого царя. В слободу на колодки Ждан не ходив — соромився своєї бідності, свого виду, своєї незугарності.

Не ходив він у село і вдень, навіть у неділю товкся біля млинових ступ чи ж ставив ятірці по річці, — бо й чого туди піде, що йому там робити? Ні родичів там у нього, ні приятелів, а з чужими людьми Ждан заводити знайомства не вмів. Кайдан же — навпаки, мовби й не набивається нікому в дружбу, однак всі мають його якщо не за приятеля, то за доброго знайомого, хоч, може, бачилися один лишень раз на віку. Те, що Кайдан частенько споряджався в село, Жданові байдуже, а що почав занукувати в шинок — непокоїло. Зіп'ється козак, а словами ходить, як і ногами, — тільки прямо, ще вскочить у якусь халепу. Таки не звик він обходити ями та пнища, й розказав і часто втелюється не туди, куди слід. А мовби й розумний, і дошпетний, і хитрий. Кирило вже знає майже всіх у слободі, й розказав Жданові, що сотник у слободі — зух і крутий, зайшлий здалеку, зумів отуманити колишнього старого ониськівського сотника Зуба, запав у його мислі байками, що має свій хутір і худобу десь аж за Києвом, і очарував його дочку, одружився з нею, посів сотництво, а тоді виявився, що немає в нього ніякого хутора — гольтіпака, тільки вбрався в пишні шати — поведенці шляхетні знає, й заходився виживати Зуба з власного обійстя, й билися вони з тестем на шаблях, і рубонувать зять так, що ледве й дух з нього не вибив, ще й досі той не оклигав, а сам Зуб у сирому льосі — секвестрі — сидить, а ще там сидить гвалтівник з чумакив — згвалтував у житі молодичку, теж суда дождається. Ще Кайдан сказав, що пирятимуть вони з Жданом мішки з млином до пізньої осені, а тоді подадуться на Січ, щоб на башлівці пристати до якогось зимівника або вигідно найнятися до когось з сиднів — у гніздуків робота важка, й небезпека краєм їхнього поля ходить, однак заробітки значні. А може, вироїться похід у краї басурманські, то вони пристануть до війська. Ждана дивувала безпечність його нового товариша, а також те, що той не кладе у мислях далекої тасьми, живе недалекоми днями й не збирається нічого в своєму житті міняти. Либонь, уже звик, отак і козакуватиме до старості, аж поки не одвезуть до козацького шпиталю або не складе на Дикому Полі голови. Й не сниться йому ніколи власна новень-

ка хата — нехай навіть маленька, вистарана всім життям, з кружганком і високим димарем, з квіточками в горщиках і черепочках при вікні, з мальованими по комину голубами й рядняною наміточкою, що нею завішена піч, а з печі пахне борщем і гречаною кашею на підсмажених вишкварках. І од тієї думки своїм малим розумом Ждан дійшов до думки більшої, значнішої — про те, що й оборонити всі ті розкидані по обох берегах Дніпра хатки тільки звідси, з Січі, немога, що обороняти їх треба з усіх боків, а без того неможлива вітчизна. Кріпко думав над тим молодий козак, сидячи на старому вербовому пнищі та спостерігаючи, як від одного верболозового куша до другого перебігають по рясі й лататті маленські дикі курчатка, такі легкі, що їх утримують мізерні листочки ряски. Іноді з куша вилітала доросла курка й розпластаною ганчіркою падала в другий куш, по тому звідти долидало неголосне покохкування та покиркування. Воно не вмовкало навіть тоді, коли біля млинів злітав голосний гомін і починали крутитися зі скрипом водяні колеса, перекидаючи воду, невпинно прошкуючи вперед і... залишаючись на місці. Перекидають вони її перед Ждановим зором вже півтора місяця.

О цій порі крутилися не всі камені — здебільшого працював один млин. Ось почнеться молоча, а там приспіють весілля, храмові свята з паляницями та пампушками, коржами та піріжками, тоді й обидва млини не впоруються з горами мішків, які лежать на помостах, чекаючи своєї черги.

Одначе в п'ятницю запрацювали всі камені і всі ступи — прибула козацька валка на дев'ять підвід. Невеликий острівець сповнився гомоном, цвяхканням батогів, скрипом коліс. Козаки повипрягали воли, а самі взялися носити на помості важкі мішки з житом та пшеницею. Вони подавали їх на кіш, а Кирило зі Жданом та ще шестеро наймитів великими дерев'яними совками черпали ще гаряче борошно й набивали його товчачами в порожні мішки. Запах млива був особливий, олійно-густий, приемний, дуже мирський і подобався Жданові. Як і запах коломазі, якою ватаг валки мастив колеса воза (він уже розвантажився). Робив це ватаг дуже повільно, підважував спиною полудрабка, зсував колесо на самий край осі, мастив вісь, далі кльоцав квачем і ступицю, насовував колесо назад і втикав притику. Знову піднімав спиною воза, прокручував колесо і аж тоді брався до другого. Припорошений борошняною віхолюю, з білими од борошна вусами походжав по помості Федір Пиво і вдоволено погукував на наймитів.

— Хутчій, Ждане, перебирай ногами.

...Ждан ішов по скрипучих дерев'яних сходах угору, на його плечах — велетенський мішок, що так і водить, так і хилитає парубком з боку на бік, і випорскує з пальців коротко зав'язаний чуб, і гарячий піт виїдає очі. Одначе не біда. Скине мішка, витре піт — і знову до воза. А під возами лежать запорожці, палять люльки, гомонять, в обід до них підсяде й Ждан, увечері також, і вже наслухається вістей з усього світу, і знатиме він, що діється в гетьманській столиці, і в Москві, і навіть у Відні. Мудрі люди запорожці: мандрують по всіх світах, розставили по всіх перевозах застави, й ловлять у митні сіті свіжі вісті, й засилають своїх вивідників у далекі

степи, а чого не знають, те домислюють, та так, що іноді й не одвієш правди від домислу. І водиться у них — що знає один, мусять знати всі, навіть в отамана немає од війська таємниць. Вже й зараз Ждан носив під мокрою чуприною стільки новин, що вони терлися одна об одну, як жорнові камені. Перша — Січ написала нового незчливого листа гетьману Івану Самойловичу, друга — йдеться до великої війни царя московського з турками, третя — цар московський хиріє, й невідомо, чи одужає. І всі звістки важливі, й такі великі, що Жданові плещуть очі й бачить кожну світлицю), а вже треба мчати конем під Чигирин, де поставив свого намета князь Ромодановський, зник не в намет, а звідти — прямісінько в царські палати й плується в них, а доступитися до царя не може.

Він саме заходив з мішком на плечах в млинові двері (а думалося, що в позолочені двері до палати, в якій спочиває цар), коли раптом ним щось труснуло. Спершу навіть не зрозумів, що то якийсь крик, якесь збурення (може, сталося щось з млином?), а коли скинув з плечей мішка і вибіг на ганок, побачив, що всі запорожці стовпилися біля возів і зорять у бік села, й що двоє челядників чомусь кинули мішки просто на землю, й один мішок дзвін, і скакали якісь вершники, струмками тече просо. В селі калатав дзвін, і скакали якісь вершники, і з того боку села вставав чорний стовп диму. Ще й тоді Ждан не осягнув усього до кінця. Та враз у дверях за його спиною хтось прошепотів: «Татари» так страшно, що Жданові аж поповзли по мокрій спині колючі мурашки. Багато разів чув про напади татар, вже й сам ходив край Дикого Поля, один раз навіть бачив татарську тасьму, одначе все те було наче в казках, було з кимось, а не з ним, а все, що діється не з тобою, і страхає, й холодить серце інакше. Думка про полон, про смерть змигнула, як блискавиця. Хтось із козаків кинувся запрягати воли, але його препинили:

— Куди?.. Осліп...

— Вони нас не бачать, — мовив Пиво.

— Зараз побачать, — сказав Кайдан.

— Запіраймось возами, — загукали козаки.

— Валіть осокори, — гукнув Пиво.

Запорожці тягнули вози, ставили їх упоперек греблі, зв'язували мотуззям колеса. Двоє наймитів пиляли велетенського, в два обхвати, осокора. Ждан теж метушився біля возів і весь час поглядав на село. А там чинилося щось страшне. Горіло вже в кількох місцях, і стояв лемент, і лунали постріли, й густо з'юрмилися на краю села темно-сірі вершники.

— Люди зашпунтувалися в церкві, — сказав хтось з козаків.

— Не роззявляйтесь, — гукнув Кирило.

Він порякував на греблі. Йому допомагав Пиво. Аж тепер Ждан зрозумів, що було в дубовому прикомірку біля млина. На дверях того прикомірка завжди висів великий замок, і стежка до нього заросла моріжком. Тепер звідти виносили янчарки, і самопали, і карабіни, і величезну, на тридцять фунтів, гаківницю, викотили дві бочки — одну з порохом, другу з набоями. Бочки поставили за млином. Запорожці вкладали у череси кулі, набивали порохом роги, кидали на

траву киреї і все те клали на них. Сипали жменями кулі просто на киреї, мідними мірами міряли порох.

Увесь цей час Ждан поглядав на село. Водночас голова мовби сама поверталася назад, туди, де гребля впиралася в болото... Перейти болото, перейти луг, а там — ліс... І було соромно тієї причіпливої, нав'язливої думки, й не міг від неї відкараскатись. Воли — не його... Чого має гинути за чуже добро.

Либонь, ті його позирки помітив Кайдан і вкинув Ждана своїми словами в панічний сором:

— Татари поставили під лісом засідки. Вони хитрі... Бачать, що ми в пастці.

Це справді була пастка. Жданові враз стало страшенно тужно, й він обвів сумними очима шелюги, річку, де стояли його ятірці й де біло цвілі лілеї, яким не було ніякого діла до татар і до всього іншого, що чинилося в усьому злому світі. В бік села Ждан намагався не дивитись. Та враз там скоїлося ще щось, й мовби вітер прошумів на греблі, й погляд сам метнувся вподовж дороги. Ждан здригнувся. Від велетенського гурту (навіть Ждан розумів, що саме там стояли татарські ватаги, ординці купчилися довкола них, як шершні довкола своєї матки) відокремився сірий клубок і покотився по дорозі до греблі. Висипали вершники. Скільки їх було — Ждан не міг досягнути, бачив — багато. Він чомусь на мить заплющив очі. «Ну ось...», — а далі думка урвалася, як перетята ножем линва.

— Приготуватися! — гукнув Кайдан. — Валить осокора.

Швидко завжикала пилка, почувся тріск, велетенське дерево похитнулося й повільно, неначе збиралося злетіти вгору, похилилося в бік греблі. Важко гухнуло, зеленою хвилею ще раз шугонули вгору віти, шугонула курява й на мить закрила виднокіл. Коли вона вляглася, Ждан побачив, що дерево накрило майже всю греблю, лишилася тільки смужка понад водою. В ту вирву черідкою полетіли вершники, Жданові вони здалися схожими на колючі клубки — люди так низько пригиналися до кінських грив, що їхніх обличчя не було видно зовсім. Козаки й наймити стояли за возами, щось вигукнув Кайдан, пролунав недружний випал, передній кінь спіткнувся на бігу, беркицьнувся через голову, другий, що мчав поруч з ним, чомусь побіг у ставок, й ще кілька попадали у воду, а деякі падали й на греблю, на них налітали задні вершники, й там утворилося стовписько з людських і кінських тіл. Декотрі вершники, вибиті з сідел, поривалися до возів, інші рачкували назад, татари сікли шаблями зелену осокорину, намагаючись пробити ширшу вилогу, пускали з-за дерева стріли, але козаки ховалися від них під возами, стріляючи крізь віття у татар, кулі вражали їх. Шваркнула гаківниця, по той бік осокорового шатрища пролунав вереск, дико заіржав кінь, і заалалакали татари, аж Жданові похолело в животі й він присів під возом. Однак зборов страх і підвівся знову. Він пальнув зі своєї рушниці тільки раз, далі курок клацав, але випалу не було — Ждан нервувався, сипав на панівку порох, побіг до іншої киреї і взяв ще один ріг з порохом (думав, що порох у його порохівниці відлиг), але чиясь рука забрала від нього рушницю й подала іншу:

— Там випав креміль.

Рука і голос Пива. Рушниця, яку подав Жданові Пиво, була з коліщатим замком, майже нова. Ждан стрельнув просто в зелене шатрище й не бачив, влучив чи ні. Його страх мовби пришерх, мовби прирубцювався, він уже діяв спокійніше й бачив усе тверезими очима. Могутня осокорова крона прислужувалася козакам доброю тарчею, але вона прикривала й татар, і скільки їх там, вгадати було неможливо. Крізь віття свистіли стріли, вже один козак лежав під возом, і Ждан намагався не дивитися в той бік — стріла пронизала козакові голову.

Знову шваргнула шмагівниця, зашелестіло листя, а позаду почувлася гупотнява й пролунав чийсь розпачливий голос:

— Воли, воли, тпр-р-р, тпр-р-р, кляті.

Нажахані пострілами, воли мчали в другий кінець греблі. Вони добігли до болота й побрели через твані, грузнучи по самі черева, декілька зав'язло зовсім, інші вибредали на суше, бігли через луг, і там їх переймали татари. Ждана сполохала думка: а що, як татари заскочать їх з того боку. Однак ця небезпека звідти поки що їм не загрожувала. Якщо татари й полізуть у болото, то втрачуть сили й двоє бачливі, один віз лежав колесами до луку у тому кінці греблі.

А в селі й далі точилася битва, носилися вершники, лунали приглушені важкі залізні удари, а потім звідкілясь узялися гарби, вантажні чи то соломою, чи то сіном, і поповзли на гору до церкви. Клубок, схожий на комашню чи гніздо шершнів, зник — либонь, татарські чамбули помчали далі, тепер попід селом потяглися довгі сумні кліючі — татари гнали худобу і людей. А десь після полудня на вершечку горба між сосон спалахнуло велетенське кострище, й чорносізий дим сягнув неба. Татари обіклали соломою дерев'яну церкву й підпалили її разом з людьми.

Козаки поскидали шапки. Татари в цей час на них наложили чинили, товклися в кінці греблі.

— Вони довго тут не затримаються, — кинув хтось із запорожців.

— Затримаються на стільки, аби потяти нас, — похмуро мовив інший козак.

Справді, надвечір до греблі під'їхали дві гарби з сіном. Татари випрягли воли й погнали їх до села, гарби ж залишилися. Ждан не міг збагнути, що вони робитимуть з тим сіном. Подумав: пхатимуть уперед вози, самі ховатимуться за сіном. Однак Кайдан розтлумачив те по-іншому.

— Вітер дме з того боку, вони запалять сіно й добуватимуть нас у диму.

Либонь, так би воно й було, але козаків порятувала ніч — на заході з'юрмилися хмари, сутінки оповили землю швидше, ніж татари приготувалися до налогу. Тільки влітку, тільки в степовій Україні ніч спадає так швидко. Сиза імла спершу залила долинки й видолинки, а далі земля потонула в синій повені.

Потонула долина Шириці разом з козаками і татарами, з живими, й мертвими, і тими, хто мав погинути або потрапити в полон Жорстоким жаривом дотлівала на горі церква, смолоскипами спалахували присохлі від спеки сосни, й тоді здавалося, що то чиясь душа

летить на небо. А власна Жданова душа зібгалася в маленьку, схожу на тугий клубочок дратви, грудочку, й обидва кінчики обі-
рвалися.

Татари палили багаття, з суворої глибини ночі, обвіяної легким вітерцем, пливли запахи пересмаженого м'яса і диму. В п'їтмі пофоркували коні, іноді до того чи того багаття наближалася розмита п'їт-
мою постать і віддалялася. Козаки багать не розкладали, виставивши в обидва боки по дозорцю, сиділи біля млина. Нагріта за день земля
була тепла, як черінь, і добра, як мати. Пиво приніс горілки і сухої
ковбаси, а також сала і тарані. Закушували мало. Тільки Кайдан ку-
туляв ковбасу, аж виляски йшли поміж млинами.

— А чого пропадати добру,— сказав він простецьки й хитро водночас.— Нам звідси однак не вибратися, нашо ж лишати нехри-
стам таке заласся. Вони он конину жеруть.

Ждан чомусь розсердився на Кайдана, підвівся й підійшов до
возів, став біля дозорця, що сидів, позвішувавши з полудрабка ноги.
Тут смерділо згорілим порохом і, здавалося, ще й зараз витала
смерть. Двох убитих козаків поховали за більшим млином, двоє поранених
лежали в млині. І зовсім недалеко горіли багаття, біля яких
вовтузилися хисткі постаті. Жданові здалося неймовірним те, що
бачив, що пережив удень. Надто дві татарські налоги на млин і палах-
котіння церкви, в якій зачинилися жінки та діти. Про те пекло, про
ті смерті (а може, люди повибігали з церкви, того не знав ніхто) коза-
ки не говорили. А ніч визвіздилася, неначе перед кінцем світу. Викува-
ний з ярої міді місяць викотився на саму середину неба; здавалося,
його можна дістати списом, можна гукнути й пострахати чоловіка,
який тримає на вилах рідного брата: схаменися, побійся бога і самого
себе, того, що береш у душу, ще ж досить усім поля, й трави, й моря,
ще ж сонце світить усім рівно, і кожен може вибрати на небі свою звіз-
ду. А їх сяяло міриади міриад, на будь-який смак і навіть примху, вели-
кі, білі, маленькі, жовтенькі і такі, що ледве мріли, й натрусом, неначе
сіль, і купами, як Волосожар, і зажурені, одинокі, як Кінь-звізда, а де-
які навіть зривалися й падали в трави — ці для ледачих та жадібних.
І захотілося Жданові закрячати: чого прийшли сюди, люди, я не
винуватий, що народився в цім краї, кожен має свій край, свої землі
та води й не повинен зазіхати на чужі. (А вони зазіхають і зазіхати-
муть довіку й тим сплюндрують і зганьблять людський рід). Але дуж-
чою за все була думка про те, як звідси вибратися. Й розумів: вони
на цьому острові — як табун горобців під решетом. Вогні горіли по
обидва боки річки, а крил поки що бог людям не дав. Попливти
по річці... й припливеш прямисінько нехристам до рук. Сховатися
десь у кущах — татари обшукають усі кущі, та й недостойно це
козачого наймення, встид перед товариством.

Упала жовта зоря на сході, вартовий козак перехрестився.

— Може, то вже моя летить,— сказав. Й по хвилі розваж-
ливо додав: — І де вони в бісової матері взялися, ці чамбули?
Тихо ж було, й сторожа нічого не доносила. І цей край вони
завжди минали. Бекети наші стоять по Орілі... Вигубили десь
бекет... Вони й вертатимуться цією тасьмою. І нас звідси вже не
випустять.

Жданові стало холодно од слів дозорця, й він вернувся до млинів.
Козаки лежали покотом.

— Є ковбаса, є люлька — що ще козакові треба,— теревенив
Кайдан, і Ждан незчувся, як в отакій скруті всміхнувся од тих тере-
венів. Але в наступну мить його усміх взявся кригою. Думка не могла
нікуди відлетіти, кружляла по острову, наштотхувалася на татарські
багаття й безсило падала.

Двоє чи троє козаків перемовлялися (без надії) про те, чи не
спробувати пробитися вночі, й самі ж згладжували свої лазівки — ніч
стояла ясна, татари їх виловлять, як перепелів. Ждан ковтнув горіл-
стояла ясна, татари їх виловлять, як перепелів. Ждан ковтнув горіл-
ки, вона обпекла горло, й він довго пив воду, а тоді й собі вклався
посеред козацького кола. Тут, у крузі, було мовби безпечніше. Підсу-
нувся ближче до Кайдана, йому все дужче подобався оцей великий,
оцей ширий, хоч в чомусь і суворий, козак. Ні хитрості в ньому, ані
лукавства, ні оскарги на світ, а тільки доброта, й безпечність, і вічна
надія на бога та людей. Цією надією пройнявся від нього й Ждан.
І не тільки надією. Думав про Кайдана, й тепліло на серці, і щось там
солодко мліло. Ждан подумав, що йому страшенно пощастило, адже
такі знайшов побратима, товариша, до якого можна прихилитися
і в якого знайти розраду, не виповідаючи своїх болей і кривд. Лихо
тільки, що знайшов так пізно.

Запорожці більше не говорили про небезпеку, про завтрашній
день, спогадували, що в кого було в житті цікавого, співчували одно-
му козакові, якому з наклепу обрізано поли... Ждан слухав... й незчу-
вся, як несподівано заснув. Пробудився від добрячого штурхана, схо-
пився на ноги, його тримав хтось за руку й шепотів у саме вухо:
— Спиш наче вбитий. Тихо. Виходитимемо. Роззувайся.

Ждан тер кулаками очі й нічого не бачив, а свідомість вже про-
будилася, обійняла всю скруту, з якою лягав учора, й щось стріпону-
лося в серці, а він і далі розглядався й врешті зрозумів, що це йому
не сниться, що стоїть він не в млині, що це туман так густо обволік
річку й острів. В тумані ворушилися постаті козаків — всі готувалися
до переброду.

— Щоб нічого не бряжчало,— шепотів Кайдан.— І не брьоха-
тись. Черідкою йтимемо. Ти, Викусо, попереду, зброї не бери ніякої.
Вийдеш на сухе, ляжеш у траві, послушаєш.

— Знаю,— так само пошепки відказав Викуса — козак зі шра-
мом на підборідді. Ждан подумав, що це бог послав їм такий туман,
але далеко вперед думку не попускав — боявся. Козаки брали в руки
рушниці, мацали себе по одежі, щоб нічого не бряжчало, й тихцем
брели в кінець греблі. Обережно заходили у воду, обережно витягува-
ли з твані ноги, тримали для рівноваги руки в сторони. А туман був, як
молочний кисіль, стояв стійма, надійно ховав козаків. «Бог послав», —
ще раз прошепотів Ждан.

Він чалапав одразу за Кайданом, намагаючись не відстати й не
загубитися в тумані: Кайдан ще з двома козаками несли на киреї
пораненого (другий поранений уночі помер), вони дали йому горілки,
й той спав. Аж тепер Ждан помітив, що в Кайдана висять на шії
чоботи, й пошкодував, що покинув свої біля млина. Ждан обережно
пересував у багні цибаті ноги, а сам сторожко дослухався й почував,

як понапиналися всі жили, а серце ніби задерев'яніло. Врешті помілишало, осоки ж стали густіші й вищі, незабаром вибейкалися на сухе. Й швидше загойдалися ноші, й швидше застрибали Кайданові плечі, й Ждан шпарко збивав босими ногами холодні роси. Хуркнула десь збоку якась птаха, й враз зовсім недалечко, з лівого боку, пирхнув кінь, а далі заіржав. Те іржання пронизало Ждана наскрізь, він побіг і обігнав ноші, одначе подолав страх і закрокував поруч з Кайданом. Кайдан повернув до нього голову, плямкнув губами — Ждан зрозумів, що той підбадьорює його. Зненацька ліворуч у тумані пролунав схожий на киркання крик, йому відгукнувся інший голос, брязнула зброя, й бахнув постріл. Навіть Ждан зрозумів — то сигнал, їхню втечу розкрито. Тепер уже біг і Кайдан, бігли й інші козаки. Ждан не бачив і не знав, куди вони біжать, тримався Кайдана, який вже не крився, а гупотів, мов розжоханий кінь. Щось цвіркнуло чи свиснуло вгорі, свиснуло ще раз — Ждан зрозумів, що то татари пускають стріли. Враз позаду пролунав зойк, а далі брязкіт заліза — хтось із січовиків уже рубався з ворогами. І в цю мить попереду звелася зелена стіна, козаки, які несли пораненого, шарпонулись праворуч, трохи не збивши з ніг Ждана, — обминали дерева. Шмагнула по обличчі лозина, далі Ждан налетів на кущ, виплутався, пригнувся, шаснув під густе шатрище, ноги йому аж заломлювалися — втікачі бігли вниз, в долинку, по хвилі бралися вгору, оминули галявину й вискочили на стару дорогу, яка ледве вгадувалася в траві. Знову попереду хиталися широкі плечі Кайдана, знову стрибав у нього на спині один чобіт, аж тепер Жданові спало на думку, що треба б допомогти Кирилові, замінити його, він ступив ширше, і саме в цю мить Кирило похитнувся, якось дивно гойднувся з боку на бік і впав. Ждан кинувся до нього. Кирило й далі цупко тримав у руці полу киреї, а очі його були широко розплющені... й неживі. Козаки, котрі допомагали Кайданові, опустили пораненого на землю й теж поскилялися над Кирилом. Той був мертвий. Лежав на боці, вивернувши вбік ліву руку, в спині в нього стриміла стріла. Ждан не зміг стримати зойку, а козаки зацитькали на нього, показуючи на мигах, щоби брався за кирею. Ждан нагнувся, звільнив з Кирилової руки зіжмакану полу киреї, але перш ніж піти, ще раз оглянувся. Він чомусь подумав, що Кирило увесь цей час біг мертвий. І ще в Ждановій голові майнуло, що йому самому тепер нічого не страшно, і коли доведеться — прийме смерть, як оцей великий, добрий і валечний козак, котрого послала була йому в товариші доля, та й одразу ж забрала.

Розділ
двадцять п'ятий

В Туреччині та й на бамі кам'яній
Там сиділи два братчики молодії.
Один сперся на поруча, задумався,
Дрібненькими слезоньками оплакався.
Другий його до сердечка притуляє:
«Ой стій же ти, милий брате, не журися,
Яка красна Туреччина — подивися!»
«Добре ж тобі, милий брате, говорити,
Коли мені в Туреччині тяжко жити.
В Туреччині нема бога ані віри,
В Туреччині самі турки, всі безвіри».

Народна пісня

Лаврінові снилися чорно-білі птахи, вони стояли на краю гнізда й махали крильми. Птахи вчилися літати. Тільки чомусь були поприковувані ланцюгами. Він мучився, йому стискало груди, й розумів, що птахи не навчаться літати ніколи й що тут просто щось не так, й тоді ланцюги розпалися, а бусли замахали крильми легко та радісно. Це були молоді птахи, вони готувалися у свій перший політ. Він хотів упіймати першу мить їхнього лету, певно ж, то була найщасливіша мить їхнього життя, він стільки разів прагнув побачити її й жодного разу це йому не вдавалося. Лелечата махали крильми на краю гнізда сьогодні, й завтра, й позавтра, а потім одного ранку він прокидався й чув пронизливий, не такий, як завше, клекіт. Виходив надвір — бачив порожнє гніздо, а молоді лелеки вже сиділи ген на лузі, старі кружеляли вгорі й радісно та тривожно клекотіли. То були їхні птахи — його й отаманові. Сірко прилаштував на гребені куреня колесо од гармати, Лаврін допомагав йому. Лелеки добудовували гніздо щороку, воно росло й росло і вже було Лаврінові по пояс. Кожної весни вони з отаманом виглядали їх з вирію. Коли, траплялося, першими прилітали сусідські лелеки, а гніздо на їхньому курені

стояло порожнє, Сірко ходив посмутнілий і все мовби до чогось прислухався.

Але таке бувало рідко. Їхні прилітали перші. Вони легко одбивали налоги своїх дітей, і ті летіли селитися на луг. Там теж чимало буслячих гнізд.

Траплялося, що затишне, трохи перехняблене в один бік гніздо впадало в око з височини й чужим лелекам, котрі рано полишили теплі заморські краї. Небавом поверталися з вирію справжні хазяї й починали одбирати в займанців свою оселю. Лелечі битви Лаврінові доводилося спостерігати часто. Не раз вони бували жорстокі, якось, те йому запам'яталося надовго, побачив над собою лелеку, що саме летів од гнізда, — з грудей птаха цебеніла кров. Лелека хотів сісти на осокір, але вже не зміг, завис між вітами.

Лелечі бійки Лаврін бачив, а от першої миті польоту так і не вдалося вловити. Мабуть, то велика таїна, вона не любить одкриватися людям. Не відкрилася вона Лаврінові й цього разу. Щось його пробудило од сну, а що — не знав. Ще дихав запахом плавнів, ще стояло в очах черно-біле видиво, але кам'яниця стисла його міцно, й воно враз затьмарилося, а далі розвіялося зовсім. Доля помаєла перед ним крильми, подратувала волею й вернула назад у довгу кам'яну яму з шорсткими, аж колючими, стінами й маленьким душником угорі. В той душник, либонь, не проліз би й кіт, а він ще перехрещений двома металевими прутами. Відчуття волі й чогось важкого переплелися — Лаврінові аж паморочилось у голові.

Він лежав на сухій перетертій підстилці з морської трави у ближньому від дверей кутку. В протилежному кутку сидів прикований ланцюгом за шию та ногу інший в'язень. Був сивий, як старий лунь, худий і мовчазний, як смерть. Або, може, зовсім не мав язика; Лаврін кілька разів намагався заговорити до нього, той не обзивався. Тінь, а не людина, здавалося, він зовсім не ворушиться. За півтори доби жодного разу не брязнув ланцюгом. А якось же він їв? Вчора ввечері їм обом принесли осклизлої і смердючої юшки — чорби, потім нагладач, грек, забрав порожні миски. Мабуть, за довге сидіння притерлись до людського тіла кільця ланцюга, а в людини стерлися звички, пам'ять, уміння говорити.

Лавріна мучила думка: за що сидить кайданник? Чому його не забрали на галери, на якусь іншу роботу, чому не вбили? Хто він? Якби знав, може, одгадав би й свою долю? Але той мовчав.

Лаврін сидів у задуршливому підземеллі від учорашнього ранку. Їх з Киліяною схопили в саду на зорі. Киліяна спала, поклавши голову на сніпок прив'ялої трави, він дрімав біля неї, прихилившись до теплого каміння. Того вечора Лаврін думав, що їм треба поміняти сховок. Одначе, мабуть, те не допомогло б. Харіліс все одно вистежив би їх. Шкода, що злегковажив погрозою ницого цигана. Харіліс підбурих на базарі турків і привів у сад аги. Обшарпаних дервішів, залитих салом торгівців рибою й овочами, голих до пояса носильників у шкіряних капелюхах, брудних погоничів мулів у стоптаних до голої підшви чариках, вирячкуватих, з пергаментними обличчями куріїв гидотного зілля зі схованими під одяг ножами. Вони прийшли помститися за поглум невірного над правовірним, ще раз по-

твердити шаріат¹, а заразом обпатрати сад аги, випотрошити комори. Вони хапали все, що траплялося під руку; все їстівне пожирали, неїстівне ховали під брудний одяг. Сам ага не вийшов з покоїв, він, мабуть, злякався натовпу дужче за Перехреста.

Лаврін обороняв Киліяну, скільки сили. Їх обох забили б на смерть, якби не прийшла варт. Вартівничі загородили їх списами й перевели сюди, до фортеці Залізний Камінь. Його вкинули в підземелля, що вчинили з Киліяною — не знав. Думка про неї не давала спокою. Адже ж на те, щоб покарали тільки його, не міг сподіватися. В турків вина на жінці більша, ніж на чоловікові. Й від того, що не може нічим допомогти Киліяні, що мовби спричинився до лиха і їй, Лавріна охоплював відчай. Про те, що чекає його — скарають лютою смертю чи прикують навечно до стіни, як оцього чоловіка, — майже не думав. Один раз він уже поховав себе, і якщо в ньому щось ожило на якийсь час — то тільки любов, а думка й далі лишалася в неволі, й не було їй просвітку. Коли б тільки чимось допомогти Киліяні, якось порятувати її. Шкода, що тоді, коли їх вели, йому нічого не спало на думку: треба було намовити Киліяну, щоб сказала, буцім він силою, примусом затягнув її в сад або обпоїв якимсь зіллям... Мабуть, у те не повірили б. А може, й повірили, прийняли виправдання такої гарної дівчини, щоб оддати її якогось пастухові. Він аж стенився од тої думки. Ліпше нехай погинуть обоє.

Лаврін зручніше вмоствився під стіною, підтягнув коліна, вперся в них ліктями, схилив на руки голову. Знову задрімав. Не спав, бо пам'ятав, де він є, але й бачив якось видиво, а може, то було не видиво, а спомин. Йому привиділася стара хата на белебні, над хатою гілляста груша і в'яз. Більше дерев біля хати не було. Сінешні двері не відчинялися, й мати підстругала сінешню долівку лопатою. В ліговому кутку сіней, за дверима, на куцій жердочці сиділо три курки. Одна жовта і дві зозулясті. А з горища дивився вниз рудий лобатий кіт. Він чомусь завжди сидів там, під вінком цибулі, й дивився вниз. Оце вся їхня худоба. Бо ж пан забрав увесь дідівський статок, а їх запровадив у чужу хату.

А в хаті — ткацький верстат, скриня, яка правила їм за стіл, а вночі ще й матері за ліжко, жердка, а на ній кілька лахманин, судник. На суднику — полумисок і кілька черепків. З них вони їли. Верстат займав майже всю хату. Мати була чудова ткаля, ткала до роги плахти і килими для панського двору, пояси і рушники, але не змогла виткати собі долю. Про лиху долю вона часто співала. Батька Лаврін не знав зовсім, мати про нього нічого не розповідала. На вулиці його називали байстрюком. Він утікав до хати. Там од ранку до ночі стукотіла ляда і бігав по туго натягнених нитках маленький дерв'яний човник. На лаві теж лежали нитки. Мати не дозволяла навіть доторкнутися до них. То були тонкі, дорогі нитки. Від них, од тонкого ткання, мати й осліпла.

Лихі спомини. Убоге життя. І все ж навіть вони обливали йому теплом серце. Зелена груша, три курки, кіт — усе те було його,

¹ Шаріат — релігійне право мусульман (тур.).

і маленький ставочок на вигоні перед хатою, а на ньому гуси. Вони — не їхні, але й його. Бо вони — дитинство.

Киліяна каже, що не треба таку мізерію й згадувати. Що тут і хати кращі, і плоди солодші, й птахи красивіші. Фазани й павичі! А для нього найкрасивіші ті — гуси на ставку й лелеки на курені. Киліяна каже, що за тим нічого шкодувати. Як таки нічого?!

Він давно пробудився од дрімоти, сидів і розмірковував. Хіба можна одтрити від серця все своє тільки через те, що тут кращі будівлі, зеленіші дерева і барвистіші птахи. Але ж де є ще барвистіші й плоди солодші — звідкілясь їх возять на базар, він бачив сам, навіть куштував. Для них найкращі ці, для нього — жовті пахучі грушки, які рясно капотіли на зелений моріг перед хатою. Їм до серця тонкі, тягучі пісні, а йому — інші: широкі, голосні, в які влився степ, повноводі ріки; й швидкі, веселі, як заметілі або вихор навесні. Він забув сказати про пісні Киліяні. Скаже обов'язково... Якщо йому ще випаде хоч побачити її. Він знав: йому лишилося одне — думати про Киліяну і про своє минуле життя. Щоправда, не міг і про нього назбирати багато думок. Що він звершив у ньому? Власне, нічого. Обороняв Ладижин. Тобто обороняв вітчизну. Отже, хоч щось, та звершив і перед вітчизною, перед товариством боргів не має. Може помирати з чистим серцем. Якби вороги схопили тільки його. Сам він мовби звільнився від усього суєтного, і в душі в нього — тиша. Там біліють сніги.

Ні, не тиша. Що вони зробили з Киліяною?

Нараз Лаврін почув, як у кутку дзвякнуло залізо. Він поглянув туди й побачив, як кайданик підвівся. Лаврін не бачив його очей, їх забирав морок, а тільки постать — брудно-сіру, тонку, наструнену, насторожену. А по хвилі згори долинув інший згук, приглушений тупіт, скрегіт заліза. Відмикали двері. Що то не доглядач з іжею, Лаврін здогадався з постаті кайданика. Либонь, той сидів тут давно й вивчив ходу та побрязк доглядача. Й справді, проскрипіли холодними завісами двері, на підлогу поруч Лавріна впала світла пляма, — здавалося, хтось кинув згори білу шматину, — й долинув густий, трохи іржавий голос, що чомусь нагадував скрип дверей:

— Невірний, підійди сюди.

Те могло стосуватися тільки Лавріна, адже другий в'язень був прикований. Лаврін підвівся й приступив до сходів.

— Піднімися вище, — наказав той самий голос.

Лаврін ступив на три сходинки й зупинився. Його засліпило світло, хоч то не було світло сонця, ясного дня, а тільки високого фортечного міжстіння, він запам'ятав його, коли йшов сюди. Пам'ятав і сходинки — вісім, на четвертій од низу зараз стояв, а на другій од верху — турок чи, може, й не турок, а той чоловік, що кликав його. А ще Лаврін бачив жовті, із загнутими вгору носками чоботи й поли синього в золотому шитві внизу, каптана. Зверху стояв ще хтось.

Той і заговорив перший. Промовляв швидко, ляскотів словами, здавалося, рвав їх, як ремінне мотуззя, з огидою кидав униз. Перехрест, хоч дещо вже розумів по-турецьки, втямив тільки кілька слів: «гяур оглу» — гяурове поріддя, та «аллахю екбер» — великий аллах, повторене кілька разів.

Тоді обізвався той, що стояв нижче, — товмач.

— Ти, невірний, народився під золотою зорею, — сказав він. — Милості сиплються на тебе золотим піском, один шайтан відає за що. Великий візир дарує тобі життя. Тобі й твоїй дівці. І то не вся благодійність великого візира. Ти будеш спати з нею. Не в бур'яні, де вас налапали, — товмач проскрипів сміхом, — а на сіннику чи й перні. Вона стане твоєю дружиною. Гарну матимеш жінку. Я шойно розмовляв з нею. Вуста. — як корали, перса — як гранати. Будеш раювати на тих персах. Ви станете добрими правовірними й молитиметесь аллаху та дякуватимете великому візиру за його доброту та щедрість.

Товмач говорив ніби й зрозуміло, однак Лаврін не міг до кінця збагнути його слів. Кому це щастя й хто молитиметься аллаху? Хто стане мужем і жоною? Й чого хочуть од нього ці люди? Вони прийшли насміхатися? Бо цей ось скрипить сміхом, а той щось гиркає згори. Він добре чув «поріддя гяурів», а товмач плете якісь коші.

Лаврін підвів голову. Йому ворухнулася в серці злість, може, ще й від того, що доводиться стояти внизу й отак принизливо задирати голову.

— Ти даремно смієшся, товмачу, — кинув суворо. — Й даремно кажеш мені не те, що сказав паша.

Товмач засміявся знову.

— Ага Орхан каже, що коли б його воля, він би наказав одрубати тобі голову й викинути її собакам. Одначе він приніс веління великого візира. За яким ти одружишся з тією дівчиною. Й будете вдвох молитися аллахові.

Лаврін уловив приязнь у голосі товмача. А вже відтак повірив його словам. Щемка хвиля залила йому душу. Вона аж струснула його гарячим дрожем, в горлі зрадливо залоскотало, біля очей затепліли сльози. Чи то басурманська неволя так розгартувала душу, чи й раніше була м'яка, він не відав того. Щось у ній сколихнулося, потекло гарячою приязню до людей, які показали до нього таке милосердя. Не знані йому, на помостах високих, до яких не міг дотягнутись навіть думкою, вони пам'ятали про нього, дарували йому волю й любов. Либонь, не все те, що казали про басурманів, правда. Високі люди їхнього краю мають великі серця та чисті душі...

Та враз щось холодне, тверде пройшло крізь ті думки. І радість упала, як падає підтята на льоту птаха. «Бісмилла»¹. Тільки тепер Лаврін осягнув все. Йому здавалося, в голові щось перевертається, там кремсає гострий і холодний ніж. Такого не виділося і в найжахливіших снах. Думав про все, а про те, що від нього зажадають запродати свій край, віру, — жодного разу. Може, через те, що був простим козаком, а чував — такого поганини домагаються від людей вельможних. Його ж ніхто ніде не знав, він нічого не мав, oprіч рук та ніг, oprіч молодої сили, на яку ласились турки і яку мусив їм оддавати й оддавав. Тим, меншим туркам, було досить вичавленої з нього сили. А ці хотіли взяти в нього таке, на одну думку про що в нього хололо в душі.

¹ Бісмилла — в ім'я аллаха (тур.).

— Але ж, товмачу, ми християни, — мовив приголомшено, і його голос глухо одбився в підземеллі.

— Дурний ти, чоловіче, як таврський вісюк. Думаєш, твоєму богові веселіше бачити твою смерть, ніж турецькому твоє щастя? Я теж не турок, а от прийняв шаріат. І бачиш, мій бог не покарав мене. Живу в щасті й радості, яких зроду не знав на своїй землі. Повір мені, тут ясніше небо й щедріший бог.

— Я! козак, запорожець...

— Та хто б ти там не був, — уже сердився товмач. — Відаєш, куди веде тебе твій язик? То будуть страшні тортури. Викинь з голови дурниці. Бачиш, он світить сонце. Поспішай...

Справді, ага вже збагнув, що Лаврін відмовляється, й наказував товмачеві вийти з кам'яниці. Він, либонь, зрадив тому, бо реготав і те й знай повторював:

— Вай кьопек! Вай кьопек!¹

І враз Лаврінові щось розпросталося в грудях, він відчув себе вільно й певно. Він знав, що тому не бувати, що ніякою найстрашнішою мукою не запродасть широкий степ, зелені луки, Дніпро, товариство, сивого отамана, котрий навчав його правди, любові та ненависті. Не раз бачив, як незворушний і звитяжний отаман крадькома витирає сльози од щирої кобзареві пісні про витоптане копитами ворожих коней поле й порубані діти. Лаврін і сам зазнав того потопту. За ці півроку по його душі прочовгало стільки подошов, стільки на неї впало злих слів, зневажливих поглядів, презирства, як тільки вона й витримала. Тут усе кричало: я турок, я правовірний, людина, а ти й твої одноплемінці за морем — собаки, невірні, товчи їх, вбивай, риж. Той крик обступив його з усіх боків, сповнив іншої, нової любові до рідного краю й ненависті до ворогів. Тільки тут, серед цих гарячих скель, дурманних чужих запахів, зрозумів до кінця, що таке рідна земля й рідний народ. Чому гинуть за них у лютих битвах козаки, чому край рідного поля стільки літ стоїть його добрий і сумирний дядько Мокій Сироватка. Йому аж запекло в грудях, і сповнилося гордощами серце за простого козака — Мокія Сироватку. Тієї миті він побачив його зовсім по-іншому, не нужденним чоловіком, не сіромахою, а гордим мужем, звитяжцем, який тримає на своїх плечах усе Козацьке Поле, і Великий Луг, і Січ, і всю Україну. Таким і справді був його дядько. Тепер знав доконечно: всі чорні сили світу не зможуть його відцуратися батьківщини.

— Він сам собака, — сказав Лаврін. — Йі пусті твої слова, товмачу. Псарські вони, а не людські...

— Мовчи, нещасний, — зашипів товмач. — Схаменися. Ти занепащаєш не тільки себе. Та красива дівчина стала на згоді одразу. Йі просила мене сказати, що любов — боже провістия, за неї бог прощає все.

Те було страшніше за смерть. Лаврін відчув, як гойднувся під ногами східець і попливла кудись довга кам'яниця. В грудях щось обірвалося, там стояли глухе ридання й невимовний біль. На мить йому стало шкода й себе, до розпачу шкода: доля поклала йому на

¹ Вай кьопек! — От собака! (Тур.)

душу не тільки своє, а й Киліянине життя. Він знав, що не похитнеться у своїй правді, однак те не полегшувало мук. Думка гарячково плуталася в якихось хашах, шукаючи порятунку Киліяні, й скрізь натикалася на камінний мур. Гарячий вогник, що було спалахнув у грудях у першу мить, коли почув товмачеві слова погас, він погасив його сам і не шкодував за тим. Карався тільки Киліяниним горем, її життям і любов'ю. А світ стояв як двоє вікон: чорне й біле, — мусив вибрати чорне? За ці два дні в темній кам'яниці він передумав усе, цривів у злагоді з душею, з богом всі помисли, всі жадання, всі надії. Надії поховав доконечно, сподівання — теж, він думав тільки про те, як померти з гідністю, по-козацьки. Боявся звікувати життя в підземній кам'яниці, стати таким же білим і німим, як і кайданник, але примирився й з тим. Майнула думка, що його й до кайданника посадили, аби дужче налякати, аби зламати волю. Душа прагнула молитви, але молитва губилася в хаосі думок, мирське чіплялося за боже, воно переважало — допоки живе, допоки страждає.

Тупала нагорі нога в жовтім сап'яновім чоботі, ага гнівно кликав товмача, й той, пригнувшись, проскрипів йому востаннє:

— Ну, кажи?!

— Не можу я, — важко видихнув Лаврін. Світ помертвів йому в очах. — Не можу!

— Нещасний — закричав товмач. — Ти занапастив себе і її. Я хотів тобі добра, кяфіре!

Лаврін не почув, як зачинилися двері. Тільки щезло з-перед очей світло, й він знову опинився в липкій, задушливій темряві. Сидів на приступці сходів, зронивши на руки голову, на мить його полишили думки й сила — все. Відтак повільно приходив до тьми. Спогадував розмову, й біль шматував серце. А десь у глибині свідомості жило інше почуття: своєї правоти, а ще — злорадства. Вперше подумав про візира як про живу людину. Великий візир хотів купити його душу. Для чого це йому? Либонь, щоб погоїти свою власну. Мабуть, хоче хоч чимось примоцуляти болячку по згубній для власного війська наложі на Січ, хоче в такий спосіб зловтішитися, возвеличитись над козаками. Звичайно, він, Лаврін, для тих державців ніщо, комашка, але їм важать власні невдачі, вони дратуються з того й хочуть хоч трохи помастити синці. Лаврін знав — з його душі цілющої мірри не вичавлять для себе й краплі. Він став навколішки й гаряче молився. Спочатку йому заважали молитися очі Киліяни, вони проступали з темряви, кликали його, але поволі віддаленіли, він уже бачив не Киліяну, а божу матір — в образі, який назавжди запам'ятався з ікони в січовій церкві. Божа мати дивилася скорботно й співчутливо.

Для нього божа мати була ще й просто матір'ю — іншої матері не пам'ятав.

II

Ясного погожого ранку стара, скрипуча галера з чорними вітрилами повезла радника дивану агу Сулейман Кегая на острів Родос У вічне вигнання.

Того ж ранку сторожа вивела з кам'яниці Лавріна Перехреста. Тут же, біля в'язниці, йому одягли на шию дерев'яне кружало — колодку — й зв'язали руки, хоч стергло бранця восьмеро аскерів з алебардами на плечах. Його повели до фортечних воріт, де низенький турок з підрізаною бородою у чорній одежі тримав у поводі віслюка, на якому сиділа Киліяна. Вона була одягнута у біле вбрання, мовби закутана в саван, її обличчя прикривала намітка, така прозора, що Лаврін бачив кожну рисочку, кожен порух брів і спалах очей дівчини. Лаврінові перехопило подих, серце закричало з радості й болю, він аж зупинився, й один аскер вдарив його кулаком межі плечі та вилаявся брутально. По обидва боки віслюка, на якому сиділа Киліяна, теж стояло по двоє аскерів, вони щось гукали до цих, котрі вели Перехреста, й ті, штовхаючи його держакми алебард, притьма погнали під арку воріт. Низенький турок у чорному потягнув слідом віслюка. За ворітьми на них чекав розбурханий натовп. Турки обпали призначених на страту з усіх боків, і аскерам довелося одбиватися алебардами. Доходив до середини рамазан — місяць суворого посту, коли правовірному цілісінський день не можна ні їсти, ні пити, ні курити кальян, ні подивитися на жінку, — голод і спрага катували турків, перепалювали кров на злість. Вони знали, що кьопек-невірний не хоче прийняти їхньої високої віри, готові були роздерти його і дівчину на шматки. Стояв сморід, задуха робила людей ще лютішими.

Найдужче шаленіли дєрвіші — стрибали, завивали, реготали Лаврінові в обличчя, один — бритоголовий, з обліпленими струп'ям губами — видобув з-під лахміття ножа й намагався вштрикнути ним Перехреста, а коли аскер одіпхнув його, почав штрикати себе. По худих, голих ребрах заструменіла кров, натовп п'янів од неї й лютився ще дужче. Знову через гяура лилася кров правовірного!

Турки ще й того лютували, що стояла суша, якої не знали впродовж багатьох років. Обміліла Мариця, втекла вода з озерець, висохли фонтани. Небо висіло жовтогаряче й жарке, немов було викуване з бронзи.

Лаврін ішов крізь цей каламутний вир спокійно, його не лякала дика ярість, навпаки, в ній знаходив опертя своїй правді. Турки юртувалися, бо відчували своє безсилля, вони скажено ненавиділи його, весь український люд, і було б неприпустимим гріхом схилитися перед ними, просити в них милосердя. Одна думка рвала серце — занাপастив Киліяну. Але ні — не занাপастив, занапастити — то продати, підкоритися, розтоптати те, чим жив одмалечку. Правда, Киліяна виросла в затишному гніздечку, вона не знала, що то таке Великий Луг, Дніпро, Козацький Степ. Але то не його провина. Зараз він думав про рідний край невідступно, й сльози котилися по душі. То були сльози любові та вірності йому. Сливе тому майже не чув, що чинилося довкола. Й зовсім не бачив плюгавого турка в коштовному камзолі й синьому тюрбані, котрий намагався перечепити його горіховою палицею, й дєрвіша з ножем, й одноокого діда, що плювався з безпечної відстані. Він дивився поверх натовпу, туди, де над дахами та баштами пливло сонце. О цій порі воно було не жарке, а м'яке, тепле, як там, на далекій Україні. Палахкотіло в його про-

менях червоне юдине дерево, дрібно мерехтіло листям. По червоному черепичному дахові нижчого будинку, що прилягав до жовтої глухої стіни будинку кількаповерхового, скрадався до зграйки голубів з каменюкою в руці замурзаний хлопчак. Сині, білі, чорно-білі птахи не помічали небезпеки, туркотіли на карнизі. З краю ходив білий турман з чорною шнею, він розпустив крила, черкав ними по карнизу. І враз Лаврінові пригадалися інші птахи, тільки більші, вони снілися йому цієї, останньої, ночі. Й, може, тому, що то був останній світлий сон, останній снім про рідний край, про волю, Лаврін, на мить забувши про все на світі, стулив губи й свиснув. Він свиснув так голосно, що спіткнувся стражник поруч і злякано похитнувся увесь натовп. А голуби спурхнули в небо білою зграйкою, шугнули понад дахами. Й щось біле затріпотіло в Лавріна на душі.

Хлопчак здивовано оглянувся, підбіг на край даху й пожурив каменюкою в Лавріна. Проте влучив не в нього, а в аскера, той закричав, і хлопець дременув, аж під ногами заторохтіла черепиця.

Вони перейшли довгий міст, і їм навперейми вибігло троє вершників у жовтих шкіряних плащах. Вони погнали просто в натовп, збили назад коні над самою Лавріновою головою, й немолодий рябий чауш вихопив з шовкової торбинки скручений у сувій папір. Але він не читав його, а тільки помахав над головою, прокричав щось, а вже знайомий Лаврінові товмач зашварготів, продираючись скрипучим голосом через гул натовпу:

— Милість великого візира безмежна, як простори океану. Він дарує вам, невірні, життя, волю, шаріат, турецьке підданство, дім і виноградник над Тунджею. Ставши правовірними, ви житимете в ньому, допоки аллах не покличе вас до себе. Або погинете зараз страшною смертю.

Не чекаючи відповіді, всі троє повернули коні і поскакали праворуч понад рікою.

В ту мить страшно, відчайдушно закричала Киліяна:

— Вони не хочуть нашої смерті, Лавріночку! Вони просять нас, Лавріночку, любий, станьмо турками. Хіба то не однаково, ким жити на землі!

Той голос пронизав Лавріна наскрізь, козак чув, як струменить з серця кров, і молив бога, аби воно розірвалося чи зупинилося. Лаврін не відчував страху смерті. Про неї думав не раз, до неї готувався увесь цей час, а на одну думку про те, що може вимінити життя ціною зради, хололо серце. Воно обпікалося болем тільки тоді, коли думав про Киліяну. Але то теж був присуд долі, її веління — іншого виходу на цій світі не мав. Проклятий візир знав, як облити отрутою останні їхні кроки на землі. О, якби він міг урятувати її. Ціною будь-яких мук, будь-яких страждань. Він готовий віддати себе за них. Але саме її стражданнями, її розпачем вони хочуть зламати його, хочуть зробити запроданцем. Але ним він не стане. Зборовши страх, що почував зараз перед Киліяною, обернувся й подивився їй у очі. Милі, кохані очі, котрих прагнув більше всього на землі. Але навіть їм не міг віддати того, що заповіли діди й батьки, що вдихнула в його груди рідна земля.

— Ми українці, Киліяно... Християни.

Киліяна мимовільним напруженням звільнила зв'язані рушником руки, здерла з обличчя прозорий серпанок.

— Я хочу жити! — закричала вона. — Не однімай у мене і в себе сонце.

— Це чуже сонце, — глухо відповів Лаврін.

— Воно одне, — гукала вона, знайшовши у власних словах якусь істину. — І любов одна.

— Але батьківщина теж лише одна, — важко підвів голову Лаврін.

Далі їхні голоси поглинув лемент юрби. Зненацька Лаврін відчув тонкий щем під правим ребром, — велетенський, із зарослими, як у ведмеда, грудьми турок таки досягнув його довгою блискучою швайкою, — й біль у голові — удари падали на нього з усіх боків. Били кулаками, камінням, палицями, вони б забили його на смерть, коли б один з аскерів не загукав, що то буде кяфіру легка смерть. Юрба відринула, аскери мерщій погнали його далі. Тепер дорога стелилася понад річкою, то відбігала од неї, то підбігала до самої води. В одному місці той самий, велетенського зросту, дервіш хотів підняти на березі камінь, послизнувся і впав у спінену воду. Він ураз опинився на глибокому, і його ледве витягли.

Тепер юрба бігла до місця страти, й галас трохи вшух, але для Лавріна те було ще гірше: тепер до нього долинав кожен Киліянин поклик, кожен схлип. Вона квилала, ридала, просила зглянутися над її красою, молодістю, над тим, що вона — сирота.

Лаврін, коли ті слова сягнули його свідомості, вперше подумав холодно й сливе жорстоко, що те, либонь, на краще: нікому буде побиватись і страждати. Він сам сирота, є в нього в світі дядько Мокій Сироватка, котрий був мовби батьком, є кошовий отаман, але вони б не осудили його вчинку. Їхніми іменами, їхньою правдою йшов на муки.

Страшно було Лаврінові слухати Киліянине ридання, страшно ставало слів, котрі, мабуть, виплакувало її серце: про клятву на хуторі її батька, про ласкаві слова, які шепотів нещодавно в саду аги під присягою місяцеві, про те, як їм було гарно під тим місяцем. У нього затерпла душа, й він несамохить прискорив ходу. Хоч і йти було нелегко. Важка, замочена напередодні у воді, погрижена шашелем колодка гнула його шию вниз. Хляпотіли на стертих до крові ногах збучавілі постолі з волової шкіри. Дорога була брукована, стара, нерівна, камені в ній повипадали, і він раз по раз спотикався. Невимовна туга сповила Лаврінове серце. До чорного болю в очах йому було шкода Киліяни, шкода й себе і шкода покидати цей білий світ. Бо хоч і не килимами він стелився йому під ноги, а типчаками й ковилами, але ж стелився й тюльпанами, і вишневим цвітом, і калиною з Киліяниної руки. У світі є двоє людей, які його люблять, і хоч Киліяна проклинає той світ і ту калину, так то з відчаю, вона любить його, і любить його інший чоловік, який зараз далеко-далеко, але який неначе й поряд. Без нього він, може, й не переніс би тортур на цій дорозі. Щось ніби обірвалося в Лавріновій душі, але саме думка про кошового дала сили, адже знав: сам отаман вчинив би тільки так. Вони там споминають його... І Сірко, й дядько Мокій. Й ще, може,

довго виглядатимуть з полудня, аж поки... І обірвав думку, як нитку на основі, бо знову почало наливатися жалем серце.

Поминули кладовище з невисокими надгробками-стовпчиками, сераль, вийшли за міську стіну. Тут річка клекотіла в тісній ущелині, а далі розливалася чималим плесом, по тому скелі знову поволі стискали її, снія, срібляста стрічка губилася за їх громадям. Перед Лавріном лежав широкий камінний майдан, з того боку жовтіли якісь споруди. Мабуть, то теж був сераль, там зупинялися на ніч ті, хто не встиг за дня в'їхати в місто. Лаврін не знав, що замислили над ним турки, збагнув усе тільки тоді, коли оглянувся назад. Побачив, що туди дивилися всі. Просто в червоно-чорну, полуплену стіну було вмуровано ряд великих залізних гаків, трохи далі, над самою водою, чорніла шибениця. Під нею стояв кудум — плаский барабан на ніжках — і сидів на маленькому ослінчику турок з паличками.

Сотник аскерів — юзбаші — важко, як гіркі горіхи, розламуючи українські слова, мішаючи їх з турецькими, запитав Лавріна, чи той не передумав. Лаврін похитав головою і сказав коротко й твердо:

— Йок¹!

І сам ступив до стіни. Ступав по землі останні кроки. Щезнуть сліди розбитих постолів у білій порохні, і щезне все. Його надії, його болі, його кохання до Киліяни — ніякові усмішки, несміливі доторки, шал плоті південної ночі. З того шалу не буде нічого. Його ніяковість, його любов ніхто не продовжить. Його тривоги і надії не переллються в інше серце.

І однак щось залишиться по ньому. Залишаться інші усмішки, інша любов — до широкого степу, до високих могил, до предківських заповітів. Він увесь у тому, він щезне — вони житимуть вічно. Заради цього він і мусить твердо ступити останні кроки.

Лаврін ступав і думав серцем, у ньому й далі жили почуття волі, Великий Луг і вся рідна земля.

Знову залементавав натовп і заволала Киліяна. Її обличчя стало бліде, як віск, здавалося, з неї живої витекла кров, губи посніли, й на них запеклася піна.

— Будь ти проклятий родом і плем'ям своїм, — гукала вона: — Хай буде проклята година, коли зустрівася з тобою. Щоб громи розвалили твоє Запорожжя, щоб чума поїла всіх козаків!

А далі знову затужила й заголосила тонко, по-жіночому, тіпалася в лихоманці, поки не впала на землю. Вона вже не чула, як загуркотів кудум — ізійшла з пам'яті. Й не бачила, як четверо катів у жовтих сорочках та зелених ковпаках притьма — поспішали вправитися до спекоти — поволокли Лавріна, як здирали з нього сорочку, як підняли й нахромилі одразу на два гаки, вмуровані в сіру похмуру стіну. Стіну Мовчання. Одначе Лаврін, котрому завішений кривавим запиналом світ згас, а потім засвітився знову, бачив усе. Як зв'язали Киліяні рушником руки та ноги, як віднесли її в довгий чорний човен, і четверо турків одіпхнулися од берега. Пропливши трохи, двоє вперлися жердинами в дно, тримали човен на місці, а двоє інших позакачували рукави, просунули ще одну жердину під вузли,

¹ Йок — ні (тур.).

підняли жердину за кінці й занурили у воду. Потримавши якийсь час, вийняли дівчину й поклали в човен. Потому припливли до берега, винесли й поклали Киліяну біля Лаврінових ніг.

Крізь палюче жариво, яке горіло в голові, виливалося вогнем через очі, Лаврін востаннє побачив її тонке, вигостреним підборіддям угору обличчя і всю її, закутану в біле, дорогу й кохану. Він простив їй слова, які кричали в непам'яті. Останньою, що лишилася в серці, силою молився богові за її душу, щоб він прийняв її в райські сади, щоб дарував їй мимовільні, спричинені мукою, прокляття.

Собі не просив нічого.

За нього молилися Великий Луг, вся Україна. Біль скував його тіло, а думка й далі боролася, й боролосся серце, й сповненим зневаги та ненависті поглядом він подивився на ворогів. Йому востаннє різнули зіниці гарячі червоні промені чужого сонця, останнім зусиллям одвернувся від нього й подивився в рідну сторону. Вже по тому голова впала на груди.

Розділ
двадцять шостий

Місяць горів у небі,

як велетенський, начищений до блиску золотий дукач. Біла дорога в голубому сяйві здавалася сивою, вона перекрала степ навпіл, губилася аж ген, де білі, полохкі зорі торкалися синього пруга. Там вона зливалася з широким Чумацьким Шляхом; сливе через те стільки чумаків не верталосся додому: збивалися з путі, блукали по безкінечних небесних шляхах.

Дорога — біла од солі, сива од горя. Вона впиралася в соляне озеро, оддалеку схоже на звичайне, а насправді — безводне. Воду випило палюче сонце, на чорнім глеї лишилася біла, товщиною в палець, кірка. Зверху кірка сліпучо-біла, срібляста, знизу — червона, татари кажуть, що то сіль всмоктує кров землі; згребена в купи, повантажена на вози сіль втрачає з часом червону барву. Правда то чи неправда, але людської крові пролито за неї немало. Вельми дорога сіль на Січі, на Полтавщині, на Слобожанщині — по всіх краях. А тут соляні озера простяглися без кінця-краю, й тільки на деяких надламана кірка, та й то біля берега. Одначе спробуй доправ цей божий дар за тисячу верст, коли кожна верства проміряна смертю в обидва кінці. Починаючи з найпершої.

...Біля озера стояло вісімнадцять навантажених возів, на білій соляній корі лишилися сліди важких чумацьких чобіт, і низенька лозова запрута, й дві дерев'яні лопати. Інші лопати вже лежали в мажарах, присипані сіллю.

Міцні, на високих та широких, як жорнові камені, колесах, мажари вже були готові в дорогу; змащені добрим черкаським дьогтем, повкривані рогожами, ув'язані, в передках лежав дорожній риштунок і стриміли, повтикані в сіль, батіжки. Навіть ярма були занесені наперед, покладені на дишли. Здавалося, ось зараз чумаки позаводять круторогих, одягнуть на них ярма, візьмуть у руки батіжки — й степ

сколихнеться од скрипу та клекоту коліс. Проте не сколихнеться. Цим мажарам стояти, допоки осінні зливи не розмийуть сіль, а самі вони струхлявіють і розсиплються на порох. Хіба, може, прискочать зі степу татари та обілляють смолою й запалять. Кукурікав, сидючи на задку останнього воза, як на сідалі, півень-царик, будив своїм співом сонний степ. Кліпав червоним оком, дивував, що не чує звичного гамору. Чумаки — люди працюваті, звикли вставати по першому співу. Взяли його для того, а ще — аби оберігав їх од нечистого, на те він і царик — червоний півень, що першим вилупився з яйця. Півень уберіг їх од нечистого, але не вберіг од чорного морового повітря. Й тепер не міг розбудити своїм криком.

Понад озером скрадалася руда лисиця, півнячий крик ходив їй під шкурою голодним дрожем, вона вже вловила щось дивне в тиші, в яку дві ночі тому поринула валка, але до возів поки що підійти не одважувалася. По той бік озера лизали гарячими язиками синю од місячного сяйва сіль олені, до них теж долітав півнячий крик, і вони насторожено підводили голови — такої птахи не чували. Воли розбрелися по степу в опівнічний бік, серед них блукала пара муругих, у котрих поверх високих, гострих рогів горіли інші, мальовані золотою фарбою, — отаман одягнув їх на вчисту мить, на першу верству; по тій верстві він би їх зняв і почепив знову, коли в'їжджав у рідне село.

Веселий отаман Драгожил лежав біля передка воза, розкинувши великі, роз'їдені соляною ропою руки. У траві біля воза валялися шабля й рушниця, а на оголених волохатих грудях висів шкіряний гаман з татарським ярликом на проїзд валки через митні застави, а на животі — черес з грішми, з якого заплатив за той ярлик. Там, на широких грудях, він і зотліє — небесні архангели пропускають чумацькі душі по своїх ярликах. Та коли б хто й підібрав гаман на татарських бродах, ярлик теж прочитати нікому. Митна сторожа лежала мертва. Через неї й передавалося чумакам морове повітря. Митники ж захопили його в таші, котра лежала за дві турецькі милі. Таша чорніла пустою. Страшно мріли проти місяця порожні намети, біля них купами лежало всіляке начиння: повстанки, кожухи, халати, сідла, а біля намета аги — навіть перські та турецькі килими, шерсть у сувоях, золочена та срібна зброя — ніхто того не брав, висіли над погаслими вогнищами казани, а на вкопаних у землю дерев'яних розсохах — шкіряні мішки з кумисом та овечим сиром. У повітрі стояв важкий дух цвілі, гнилизни, смерті. Мертвих не ховали, вони так і лежали, де кого застав її крижаний подих. Найбільше чума мала пожитку серед жінок та дітей. Діти розлазилися од наметів і мерли, як мухи. Неживе місячне сяйво заливало дитячі трупики, надто багато чорніло їх по схилу балки біля колодязя, либонь, гаряче марево гнало малих до води.

Живі покинули мертвих, вони запрягли у мажі воли, осідлали коні і втекли в степи. Поїхали на свіжі води, в чисті, не обціловані чумою землі. Запорозький кіш пустив їх на свої займища.

Знову, як і два роки тому, туляється по Січі гетьманське посольство. Домагається свого, торгується за кожну дрібку, а найпаче чинить пильний вивід про силу козацького війська та його наміри.

Нині послі сиділи у військовій канцелярії, слухали реляцію коша. Списаний рукою Яковлева лист — схожий на покручений вихором город. Карлючки й закарлючки, баранці та кілечка — підписар піднімає, розкручуватиме по одному й переноситиме на чистий папір. А зараз Яковлев читав листа, кидав слова, ніби важкі підковні. Йому, як і кошовому, осмалив душу гетьманів ординанс, в котрому той уразився на козаків за те, що пустили татар на чисті луки та свіжі води, суплікував на них богів і накликав усілякі карі.

«Коли б і чорт, пане гетьмане, — вичитував Яковлев у відповідь Самойловичу, а зиркав на гетьманського посла Василя Романовського, котрий сидів у кутку під образами, — допомагав людям у крайній їхній нужді, то гребувати тим не годиться, бо кажуть люди: пужда й закон змінює. А коли ми, живучи з татарами по-сусідськи, допоможемо одне одному, то таке розумному нітрохи не дивно. А те нам тільки дивно, що ти, пане гетьмане, багато біля нас херхелуєш, мов твій покійний батько на хавтурах з парафіянами...»

— Прецінь, — перепинив Романовський, і його важке брезкле обличчя збуряковіло чи з досади, чи з гніву. — Гетьман справедливо каже: такого не бувало, коб християни порятували поган. — Він подивився на Сірка, котрий стояв, прихилившись спиною до груби, мить подумав, немов щось виважуючи, й додав: — Немудро й погано ви вчинили на свої та й на наші голови.

Злість спалахнула Сіркові в грудях і погасла, лишилися гіркота, прикрість, вони стояли під горлом чавким клубком, не давали говорити. Нелегко йому прийшов той рішенець на дозвіл прикордонним запорозьким комісарам пропустити татарські коші, мусив за те сповідатися трохи не перед кожним козаком у Січі, переболів душею, але ж вчинити інакше не міг. Того не хотіла збагнути тільки тупа глупота або підступність. Для чого ж тоді хоче гетьман ославити його і весь кіш перед рідним краєм і Москвою?

— Там мруть жінки й діти. Повзають у степу, як щенята, й гинуть. Будьмо людьми, пане осавуле. Будьмо людьми, гетьмане! — кинув з серцем через його голову. — Будьмо людьми, царю!

Відтак обома руками одштовхнувся од стіни, підійшов до столу, мовив гетьманському послові просто в обличчя:

— Ази ж я не знаю: вибити з гетьманського серця милість — що видавити воду з каменя.

— Гетьманові болять державні потреби й користі, — відсунувся трохи далі Романовський. — Ними клопочеться. Про отчий край дбає. Ви ж ведете перетрактації і з татарами, і з царем, і з поляками.

— Твоя правда, пане Василю, — напрочуд спокійно мовив Сірко. — Вже третій місяць сидить на Січі ротмістр його королівської мосці Яна Собеського. А он, — показав рукою за вікно, — стоять шкути дол-матинська та грецька. Всі просять до своєї спілки запорожців. Тільки ж ми ні перед ким барви не схиляємо, з венетійцями й греками торгуюмо — люди ми вольнії, польському послу надії не даємо, а зоримо, лишень у бік опівнічний. Бо ж мусимо бути всі яко єдине тіло. Хочемо, аби щезли чвари між християнськими народами, бо ж шкода од того всім, аби поважали один одного в рівності. Одного ми бога творіння, треба жити, аби було богу гідно й людям хвально...

— Гарно, пане отамане, куєш слова, а чи ж так чиниш? — знову заперечив Василь Романовський, уникаючи Сіркового погляду. — Гетьман мружить око, бо ж ви й з Дорошенком вели перемови...

Сірко похилився грудьми на стіл, уперся гострим поглядом в обличчя Самойловичевого посла, й той не одважився казати далі...

— Гетьман жмурить око, а ми свої очі видивилися, чекаючи вашої допомоги. Хіба то погано, що Дорошенка одкинули од татар, — сказав кошовий. — Самойловичу кортить Дорошенкова булава, її треба здобути на чесних виборах у Січі, як здобув свою батько Хміль. Поки ж лежатиме в запорозькій скрині. А гетьману перекажи, нехай кипить гнівом не проти нас, а проти ворога. Небавом буде трафунок, де тому гніву пролитися. — Він підвівся з лави й пішов навкіс по світлиці. Десь на середині її відстала половиця й порипувала, коли ступав на неї. Кошовий до того скрипу звук, а Василь Романовський щораз здригав, кліпав важкими повіками. — Те, що ми пустили на свої землі присиваських татар — абищиця. Який же ми приклад подаємо іншим народам, прирікаючи найближчих сусідів на смерть, хто б вони не були. А ті важкі утарчки, котрі вели з татарами та турками минулої зими та влітку, — теж не останнє лихо. Сила басурманська множитья й впаде на нас знову. Польський король у своєму листі пише, що й вони, і німці, й інші європейські народи чекають в страхові, що азійатичні варвари ось-ось переступлять свої межі. Перспективою розуму ми побачили це здалеку. Й писали про те його мосці. Одначе не знайшли відгуку в серці гетьмана. Сподіваємось, що знайдемо нарешті. Коли ж і далі будемо натирати одне одного — погинемо всі. Якщо ж станемо єдинокупно — жодна ворожа нога не ступить на Україну. Мусимо, хочемо того чи не хочемо, прийти до згоди. Щодо нас, то ми — готові давно.

Мить помовчав, його душа рвонулася до посла й зів'яла. Вона рвонулася, аби розтермосити, розворушити, щоби він, коли повернеться в Батурин, гаряче виповів гетьманові все, збив його з холодної й хитрої обережності. Так бувало завжди: розмовляючи зі співбесідником, Сірко повертав його собі або на спільника, або на нещадимого ворога. Йому гаряче хотілося зараз мати Романовського за спільника. Але бачив і розумів — то неможливо. Романовський не дав пробитися до душі жодному слову. Й не дасть. Свою поведенцію, свої вчинки і слова він розмислив наперед, він знає, що йому вигідно, а що — ні, й нічого іншого знати не хоче. Такий він чоловік, між такими зріс і тим тримається на посольстві. Його душа давно всохла, ще й прицвіла, як житній сухар, жодне живе слово не проб'ється до нього. Державні послі здебільшого такі всі. Вони не мають власної думки, а пропихають ту, яку їм вклали в голову їхні повелителі. Й душа там як пересохлий бубон: хто в нього вдарить, тому й загуркоче. Катове плем'я, катівська служба! Сірко розуміє те, знає давно, але серцем не може примиритися. Бодай їх... Але то хоч послі одного народу до іншого. А це — одноземець, свій собака! І всі інші попихачі при гетьманському дворі зараз такі. Після сильного волею Хмельницького і могутніх соратників його, після авантюрих Виговських та Брюховецьких надійшов час розважливих, поміркованих Многогрішних та Самойловичів. Тепер на вищі сходинки перлася сірість, а ча-

сом — міцно прихована підступність та хижа хитрість, вони єдино могли доскочити влади та втриматися при ній. Вони привчилися жити чужою волею та чужим розумом, віддалися в повну покору тим, хто сидів ще вище. Ширість та бистрий розум і не могли доскочити тих шаблів. Ширість не могла миритися з неправдою, не вміла прикриватися й падала з найнижчих приступців. Гострий розум теж викликав підозру, та й не мав на чому гостритися, бо мимоволі виправ, накликаючи на себе біду. Тепер цінувалися тихість, безвідмовність, терплячість, тільки терплячим виконанням волі вищих можна було видертися з натовпу подібних собі. З іншого боку, те, що кожному з них був відкритий шлях нагору, й змушувало їх служити вірно. А те, що не всім випадало стати значними урядовцями, — на те вже божа воля. На старість немало їх ставало бубніями, злостивцями, але тоді вже не мали чим вкусити, в них випадали зуби, вони сиділи по хуторах, кутуляли пеньками дині дубівки і згонили злість на челяді. В часи війни Хмельницького і кривавого розору та братовбивчої різанини по тому нагору вискакувало теж немало людей лукавих, підступних, проте сміливих, сильних, вони не вміли прилаштуватися, щось ламали, щось трошили, ступали невлад. Їх одтирали й тримали під зірким наглядом. Бо ж могли впасти в якусь авантюру. А Романовський не впаде. Й не ступить кроку з обраної дороги. Про це свідчила його поведенція, його обличчя, а найбільше — очі, їх нетекучий погляд, і самі вони мовби олов'яні, не пропускають углиб світла й чужої думки.

Кошовий пильно подивився в них, немовби хотів пробуравити ту олов'яну кірку. Нині він оцінює людей суворо й однозначно. Людська душа — не яблуко, де одна половинка може бути червоною, друга — зеленою. Вона — єдина. В цьому переконався давно, після численних власних помилок, перейшовши через важкі, каламутні ріки підступів, наушту, обмов. Колись він був розвихрений і довірливий, вірив красному слову, гарячому блиску очей, скупій сльозі. З роками упевнився, що в світі немає нічого облуднішого, ніж слова, і отруйнішого, ніж сльози. Рожевий квіт довіри обтрушували руки чужинців і своїх одступників, рубали шаблі і спопеляли вогонь. Нині ця зав'язь проростає в його серці важко, одначе буває й тепер — спалахне майже супроти суворого присуду розуму, й тоді він карається. Але тут помилки немає ніякої. То тільки бажання кільчитья й звивається в його серці, бажання дійти до совісті тих, хто приїздить з гетьманської столиці. Але та совість — за сімома замками. Одні бояться довіритись їй, аби не порубали малі діти, інші — аби не завадила примножити багатств, які лежать у коморах. Романовський після цього свого посольства докине туди кілька жмень червінців. Глибоке презирство й відраза заволоділи кошовим. Він зітхнув і гидливо попрощався з послом.

Похмура меланхолія вступила кошовому в серце. Вже давно ніщо його не радувало, не веселило, він мовби пригас увесь і обернувся смутним зором кудись у глибину власної душі, байдуже спостерігав людський крутіж, не підганяв, не торсав інших, і вони дивували з того. Мовчазний, похмурий проходив по Січі, козаки розступалися перед ним, не одважувалися зачіпати. Спав мало, і снилися йому страшні сни, товпами приходили порубані в битвах товариші, потяті його шаблею вороги поривалися й сміялися злісно, потішалися. Либонь, бу-

ло їм чого потішатися, викосив їх шаблею, як добрий косар трави, увесь вік прорубувався до світлої таловини на обрії, та й не прорубався.

Справляв уряд за звичкою, всім здавалося, що справляв його, як і раніше, вправно, тільки він знав, що це не так.

II

Покінчивши з посольськими справами, Сірко перейшов до справ госп дарських. Завтра мав виїхати на Оріль і Самару, а що не звик перекладати на інших клопоти, терпляче правив уряд. На призьбі канцелярії сиділи прохачі та позивачі, курили, димок вився за відчиненим вікном, залітав і в канцелярію, Сіркові лоскотало ніздрі, але сам поки що перекурити не виходив. Довго мізкував над суплікацією нежонатих козаків, які йшли в найми до жонатих з четвертої копійки, вимагали ж — з третьої, а тоді поклав, щоб те порішили на малому крузі, слухав суплікацію брагарників проти канторнстів, мовляв, ті правлять з усіх однаковий податок, квартиру з куфи, — і з тих, у кого горілка справжня, і з тих, у кого сам чвир; слухав двох сутяжників з Батуринаського куреня, котрі презентували один на одного за старий кінський пітник; Сірко хотів помирити їх, пожартував, що видає і першого, й другого на волю шкодуючій стороні, а коли ті не здалися на жарт, сказав:

— Плюньте один одному в очі, а тоді утріться й плюньте ще раз, може, прозрієте. Бо висвідчу барбарою з канцелярії, ще й звелю посадити в пушкарню, аби помислили, котрий з вас дурніший. Звели бучу за онучу.

Наслухавши усіх позивачів та вирішивши їхні домагання по справедливості, часом гостро, Сірко виглянув у вікно — на призьбі не було нікого. Двоє чи троє, почувши, що отаман вовкодухий, не ризикнули заходити. Вирішили чекати слухнішого моменту. Сірко усміхнувся. Доки той момент пріспіє, помиряться самі. Не любив дрібного клопоту, чвар, вислуховував їх тільки через те, що інакше не велів закон. Часом це йому набридало, але він не давав собі послабки. Так треба. Це завів не він, це уклалось давно, й на цьому стоїть щось більше — сама Січ Запорозька. Тих, які поширювали думку про зайвість, а то й непотрібність деяких подібних клопотів (все на світі клопітне, надто на старість, все здається марницею), він проганяв. Хоч і оці позови... Щоправда, люблять деякі братчики позиватися — те для них як дошпетна гра. Від осавула до курінного, від курінного до судді, від судді до кошового, тиняються зі святим хлібом, та так пообкидають один одного болотом, аж гидко. А воно ж, коли поглянути ширше, все життя — суспіль гра та позов: з долею, з сусідами, один з одним. Той великий позов триває в Україні вже хтозна-скільки літ. І немає судді, щоб розсудив навік, кожен можновладець має свою правду за останню. Кожному найтепліший свій кожух. Ніхто не хоче поступатися, проживає мент, мить, возвеличується, а що та мить забирає в нащадків суще, того і в голову не кладе. А чи й кладе, то має таку мілку мисль, таке мілке серце, а честолюбство таке глибоке, що в ньому потопає все — совість, глум, щастя прийдешніх. Влада — це гемонські терези, які, мабуть, тримає за кільце в зубах чорт: що порожніша шалька, то вище вона піднімається. Перекувати ж у світі можна

все — чересло, шаблю, а перекувати людську душу не вдається нікому. Та й ніхто не бачить своєї душі. Власна душа найкраща, її не поміняєш, як з'їжджене колесо. Взяти хоча б і на Січі... Всі їдять однакову саламаху, однаковий чорний хліб. Та не всім той хліб однаково смакує. Іншому кортить калач. А ще іншому, щоб калач та був з медом. От і спробуй догоди всім рівно. А з цього ж починається все. А спробуй поділити рівно на всіх славу та владу! Кожному здається, що має на них більші права. Всі в наш час хочуть судити й не хочуть бути підсудними. Ось і сам... Скільки літ судить інших... А чи правильно судить? І хто виважить твої власні гріхи? Осуджував себе за них? Либонь. Але той суд легкий, як і покута... Хоч буває вона тяжчою за будь-який інший суд. І тоді важливо, що скажуть про тебе люди. Важливо, що знаєш сам. Подумав, що колись і судив інакше. Й не в тому річ, щоб суд був тільки правдивий, а в тому, щоб судив не тільки розум, а й серце. Коли судитиме й воно, тоді не принесеш людям нового горя і не поспеєш їм життя. Власне, все людське життя — суд. З іншими людьми, з долею, з самим собою.

Сірко все частіше думав про те, як прожив і що покидає, що мусять покинути незабаром. Хотілося, щоб життя не минуло марно. Хотілося віддати його за щось велике (це не був сліпий торг з долею чи кривава гра, навпаки, життя лишилося так мало, що стало воно особливо дороге), і нехай те велике буде утверджене і його ім'ям, його ділом. Так, ім'ям, оцією рукою, оцією шаблею... Але якщо те, за що боровся, не лишиться й не возвеличиться, тоді й ім'я його щезне, інакше й бути не може, та й бажати іншого не треба.

Отако сидячи й далі в гіркій задумі, наказав покликати всіх старшин і з ними пішов до церкви. Разом відімкнули скарбну скриню у правому притворі, й кошовий дістав звідти шкіряну торбу із золотими динарами, вручив осавулові Вірмену, котрий їхав посланником у городові полки. Ці гроші кошовий виговорив на башлівці після походу на Крим, доклав до них свою частину.

— Оддаси їх у Київську колегію, — сказав Вірмену. — Нехай ростуть наші діти розумні, може, намислять своєму краєві долю ліпшу, ніж ми змогли завоювати шаблями. А межигірські ченці нехай на цей раз вибачають, адже молитва голодного швидше доходить до бога, ніж ситого, про це і в святому писанні сказано.

Коли проходив повз чернечий двір, його погляд упав на дощатий прикомірок, який притулювся в кутку біля воріт. Пам'ять йому щось підказувала, й він зупинився. В цьому прикомірку часто пропадав його джура. Надто останнім часом свого життя на Січі, Сірко ще раз обдивився ветху будівлю, стулену з дошок, взяту в ушули, криту дрібним очеретом. На перекошених, темних дверях висів великий замок.

Сірко знав, що маляр Жух, який жив тут і малював для церкви ікони, звівся кудись півроку тому й не появлявся більше.

— Ключ у когось є? — запитав кошовий у підпаламаря, що топтався за ним.

— А він без ключа одчиняється, — мовив підпаламар і довгою худою рукою відкинув дужку замка. Двері прочинилися з таким скрипом, що горобці шурхнули з-під стріхи. Сірко переступив через

порубаний поріг. В комірчині, де стіни були пофарбовані жовтою фарбою, а стеля білою, панувало безладдя. В усіх кутках стояли якісь дошки, полиці, на столі, що на півпальця припав порохом, темніли черепочки та горнятка, й скрізь — попід стінами, а також на полицю, який правив за ліжку,— виднілися ікони та картини на дошках та жерсті. На декотрі в дощі попадала вода зі стелі, й вони позатікали, й були обсновані павутинням. В очах святих, як здалося кошовому, світився докір. Всі вони дивилися прямісінько на нього, мовби ждали чогось од нього. Тільки малий Христос спокійнісінько спав на хресті, на якому його колись розіпнуть — серед цвяхів, різок, молотків та тернових вінків. Увагу кошового привернув козак на човні, у сьайві, який бився з турком — теж на човні. Чимось був той козак знакомий Сіркові, когось йому нагадував. Горда постава, горде чоло й майже дитинна усмішка на устах. І враз отаман здригнувся. Він зрозумів, чию парсуну бачить перед собою.

— Це віра б'ється з невірою,— пояснив підпаламар.— А малював маляр парсуну з вашого джури. А ото дошки, які сам джура везькав, любив вправлятися з мальовидлом. Богородицю він малював і сто дів також.

Чорнява, з точеним підборіддям, з дугастими бровами, ще й над лівою бровою чорна цятка, у білому вбранні богородиця була сумна і гарна, на неї чимось була схожа й діва, яка виходила з воріт фортеці назустріч іншій діві.

— А де ж ще дев'яносто вісім дів? — запитав кошовий.

— Як де? — здивувався підпаламар.— За мурами, їх не видно. На вузькому підвіконні лежала книга «Меч духовний», Сірко гортав її, а сам раз по раз поглядав на ікону, де козак бився з турком.

— Гарний був цей маляр, Жух? — запитав, аби щось запитати.

— Гарний,— ствердив підпаламар, що й далі стояв за Сірковою спиною. Його худа, кругла голова стриміла з-за плеча кошового, неначе горня, почеплене на кілок у тину.— І вчений вельми. Тільки якийсь непосидючий. Ще й до жіноцтва вабкий. Я, каже, без білої челяді не можу... Навчає десь якусь удовицю,— хіхикнув догідливо й одразу замовк.— Джуру вашого теж навчав,— додав по хвилі.

Сірко не зважив на підпаламареве хіхотіння й подумав, що в жодному краї немає стільки грамотної білої челяді, як у їхньому. Бачив це на власні очі, пройшовши пів-Європи, од Дюнкерка до Січі, й потім не раз навідуючи сусідні краї. На це указував і дивував цьому також син антіохійського патріарха, який мандрував колись через Україну. Сірко з почтом супроводжував його кілька днів. «Ніде по світу немає стільки грамотного люду, як у вас,— казав патріарший син.— А що стільки грамотного жіноцтва, так це просто вдивовижу». «Не порятувала, моя земле, вченість і грамота синів твоїх,— подумки мовив кошовий.— І тебе, Лавріне, також. Мали в достатку мечів духовних і мало крицевих. А може, не досить гострили ті й ті, ще й надто багато несли в серцях милосердя та довіри». Поклав на підвіконня книгу, обтрусив з рук порох.

— Занесеш цю ікону до мого куреня,— наказав підпаламареві, взявши на козака, що бився з турком.

По тому вернувся до січової канцелярії.

Віддав ключі од таємної канцелярії Брекалу, котрого лишав наказним, перегомоніли ще раз, перетерли всі найближчі турбації. Перерахували прибутки — з рибних промислів, з шинків, з перевозів, димове з гніздюків — перевірили по паперах, звірили до копійки. Мав від'їхати чистий.

І вже аж тоді наказав увести прибульців, які просилися на Січ. Такий завів звичай — спершу погомоніти самому, а вже по тому нехай складають у церкві присягу на вірність кошу та товариству. Їх було троє. Двоє — низенькі, біляві, чимось схожі між собою, третій — високий, вирлоокцій, довгошиїй, крутив довгою шнею, немов йому затісний був комір. Кошовому здалося — парубок йому по знаку.

— Цього перейняли біля Орілі,— сказав козак, який привів прибіглиців.

— Тебе як звати? — звернувся до парубка Сірко.— Я вже тебе десь бачив.

— Маєте добру пам'ять. Минулої весни я приїздив з гетьманським посольством і напросився в степ. Іздили до Тавинської залози.

— То ти з гетьманського двору? Чого ж прибіг сюди? Вбив кого чи обікрав?

Ждан стиснув губи, аж вони побіліли. Стояв мовчки, дивився повз отамана, неначе не бачив його. В серці скипалася образа.

Дві дороги простелила йому доля. Одну — до Колисчиного двору, де чекала кароока, весела Парасочка, де чекало спокійне, гоже життя, другу — на Січ, на якій, за словами Митрофана, хліб з остюками, а воля іноді теж без штанів бігає. Він не повірив Митрофанові. Нещодавно ж переконався, що Митрофан казав правду. Доброю наукою було йому рибальське займище отамана Жмурка і Пивові млини біля Орілі. Охмолостився, обтесався на Січі трохи, а того не показував. Сам не відав, чому не признався, що півтора місяця обтирав лаву в Дядьківському курені, либонь, через смерть того ж таки Жмурка, не хотів давати об тім ніякого виводу й не хотів зізнаватися, що має на Січі брата; від того стримувала його якась засторога, якась таємниця. Волів бути самим собою, волів сам завоювати право називатися січовим козаком. І хоч, може, й Митрофанова правда, що воля й тут іноді бігає без штанів, однак це таки воля, це — найвалечніше місце на всій Україні, й люди, які прийшли сюди, живуть не для власної користі, а для чогось більшого, не дарма так часто важать життям. Звичайно, Ждан не міг забути й Парасочки, її веселого усміху, її карих очей. Може б, і дожив до старості, видивляючись у ті очі, якби не Парасоччин облудний батько — Сидір Колиска, що так ницо обманув його. Колиска хотів щастя своїй дочці і в обмін за те купував неправдою зятя.

— Чого мовчиш? — розбив Жданові думки Сірко.

— Та оце хочу запитати — чи усі тут злодії?

— Ти ба! — здивувався отаман.— Гострий маєш язик.— А сам милувався парубком: служив у гетьманському палаці, а погляд має чистий і ясний.

— А чого ж, отамане, завдаєш злодійство?

— Крадійів не приймаємо,— примирливо мовив Сірко.— Але ж мусиш сказати, що помишляєш і чого прийшов?

обіцяв по трьох картах вгадати, куди тому стелиться дорога, але той одмахувався од нього, як од набридливої мухи, бо знав свою дорогу й так:

— До зрізів зі шкурами, цигане, йди ти під три чорти!

Хтось із козаків порвався почаркувати з Сірком, але кошовий махнув рукою, і козак сів. Запорожці не мали звичаю набиватися будь-кому в дружбу своїми персонами, навіть кошовому, та й вміли шанувати горе.

Вже ніхто не заважав їм із Сироваткою ділити навпіл мовчанку. Важчий і крутіший її шмат припадав Сироватці, менший, хоч теж не малий, — Сіркові. Але, либонь, Мокій не хотів і тієї дільби. Може, що всією мізерією завжди володів сам, що за все життя ніхто з ним нічим не поділився, то й він не волів нічого ділити, навіть горе. Воно його, тільки його. Мине час, і Січ забуде молодого джуру. А йому в серці рана — довіку. І нема на що сподіватися. Лишилися невиказані слова, важкі, як свинець, і думки, думки. А попереду — сіра старість у якомусь монастирі, може, й не зовсім старцівська, бо має трохи грошей, закопаних над Скарбною. Призначалися вони на полові воли та на рублену хату, на намисто для невістки та медяники для онуків. Не буде полових, не буде намиста, не буде медяників.

Хіба може він розказати все це кошовому?

Тихо, хоч і на самих басах, жебоніла десь у кутку кобза. Кобзарі — люди проникливі, тонкі, ще й безжалюні. Все вони знають, про все здогадуються, лізуть у душу, коли їх і не просять.

*Ой умирав козак та козаченько
Край дунайської води,
Ой його стріла
Та з коня зняла.
Ой стріла ж, стріла
Розпроклятої орди.
Ой біля нього та кінь його,
Та старий його слуга
Та прощається,
Та й питається
У хазяїна-друга:
«Ой куди ж мені
Та мій хазяю,
Без тебе вдаваться?
Чи в край рідний,
У степ вільний,
Чи з кручі вбиваться?..»*

Удавали, що нічого не чують.

Вони навіть не наблизилися по-справжньому розмовою до того, що Лаврін був Сироватчиним сином. Сироватці чомусь здавалося: кошовий не запитує про це, бо не хоче мислити Лавріна його сином. У тому почував якусь образу для себе. Саме образу, а не ревності — їх забрала смерть разом з Лавріном.

Либонь, він і справді був близько до розгаду. Сірком, звичайно, не осуджував Сироватку за те, що той не одкрився синові, й співчував йому, проте він переживав Лаврінову смерть інакше. З Лавріною смертю в ньому мовби вмерла якась найясніша частка душі, невиразні надії, помисли. Все те потвердила сама смерть — звияжна, більша

за Лаврінове життя, бо було воно коротке, не звершене надіями. Але ж ті надії могли б звершитися! І не круторогими половими, не світлицею на три сволоки (він уповні вгадував Сироватчині мрії), а чимось значно більшим, ваговітшим, що хотів передати з власних рук. А вони, ці надії, ось так, одна по одній, лягають під косу. Скільки їх уже впало? Чи не найстрашніше в їхньому житті й борні те, що гинуть нерозквітлі надії? Не встигають вирости, вибуяти.

Сіркові на мить стало ніби соромно такої холодності своєї думки, такого житейськи буденного осмислення втрати. Виходить, любив Лавріна не серцем, а надіями? Але, подумав по хвилі, й то не зле, бо що в нього лишилося, окрім надій? Просто так уже йому ведеться, що в хвилю мислить тільки серцем, а по хвилі виважує все на терезах думки. То вже звичка, вироблена довголітньою відповідальністю перед товариством. У найбільшій ярості йому світилося: не тільки не втратити честі, а й не стоптати вигод і потреб товариства. Все так переплелось, що вже й не розняти.

Але ж любив він Лавріна й просто так, гарячою любов'ю. Ота чубата голова, ота непогамована жага світлого й гарного в очах, ота звичка стріпувати чубом і по-хлопчачому сурмонити брови... Отой ширій сміх і дитячий захват в очах... Як же гарно він сміявся. Як гарно бігав по лузі... А за ним бігав гнідний звіздохий лошак, намагаючись вхопити його зубами за кунтуш. Лоша Лаврін випоїв з корця. Кобилу Пишну загризли вовки. Це була громадська кобила, якою підвозили од крам-базару до пристані припаси. Вона і ще двоє коней завжди паслися на лузі, одразу за передмістям. Пишна боронила лоша до останку, вовки загризли її, а воно забігло в очерети. Було зовсім мале, Лаврін усовував йому в рота пальці, й воно цмулило з корця молоко. Ходило за Лавріном, як курча за квочкою. Задивувало в їхній із джурою прикомірок або ставало навпроти дверей січової канцелярії й чекало, поки звідти вийде Лаврін. Й іржало, дзвінко, тривожно. Сірком удавано (а трохи й не удавано) сердився, загадував одвести лоша на конюшню. Лаврін одводив, а воно прибігало знову.

Зате як же гарно вони гасали удвох по лузі! Лоша задирило хвостика й мчало, виполохуючи з трави чайок і жайворонків, і весело іржало на весь Великий Луг. А може, й на всю Україну. Воно хапало зубами Лавріна за кунтуш, а тоді втікало, високо вгору підкидаючи копитця. А Лаврін намагався вхопити його за шию і повалити в траву. А то, бувало, ховався в куші. Лоша спантеличено зупинялося, піднімає мало вгору маленьку мордочку й сурмило вже по-іншому — тонко та жалібно. Усе воно, тоненьке й ніжне, тремтіло атласною шкіркою. Хіба можна таке поховати?!

Друге, що стояло між Сірком і Сироваткою, але й єднало їх, — обоє почувалися трохи винуватими в Лавріновій смерті. Сироватка — що полишив Лавріна, Сірком — що одпустив його. Сироватку вже не раз душило гливке запитання: чому Сірком не затримав парубка, чому не розпитав, куди той їде. Й почував неправомірність таких претензій. Ну, а коли б Лаврін сказав, куди їде, чи зміг би, чи став би Сірком затримувати його? Просто життя для Сироватки втрачало всі барви, й тепер, мабуть, назавжди. Він уже не знав, для чого живе,

для чого сидить тут, п'є горілку й що робитиме завтра. Він боявся про це думати і думав. Життя його минуло у кліп ока. Що минуло, осягнув у ці дні. І прожив його не так, як би хотів. Не ладнала його доля до зброї, а наладнали до неї лихі люди. Вона вказувала йому на борозну, як і батькові його Іванові, чоловікові лагідному, покірному всім, який увесь вік тихо та сумирно скоротив чуже поле, не зобидив мухи, плакав, коли старець співав жалісливим голосом псалму, не вступив ніколи в розмир з жодним сусідом, мав душу м'яку та добру, трохи задивлену кудись, а куди, Мокій не знає. В бджолу вглядався батько Іван, у призахідне сонце й окутаний срібним серпанком ліс на овиді. Щось він увесь вік думав, тяжко думав, іноді випадав тією замрією з розсохлого селянського колеса, хтось тоді до нього приходив, може, якийсь святий, а може, товариш юності, і гомонів з ним про справи далекі, красиві, чисті. З тим строем душі мав би прожити довгий вік, але випила з тіла силу праця і зсушила серце, і став він усміхатися тільки журно, й рідко обзивався на людський голос, а невдовзі й погинув. Передав йому в спадок тихий голос, трохи замрії, прагнення самоти. Але самота гарна, коли є куди заховатися од людей. У батька була стара хата, а в Мокія нема нічого.

Гіркий смуток заповнив Мокієві груди. Щоправда, не був то смуток упокореності та молитовності, і Сироватка сидів, зціпивши зуби, оскаржував у думці перед світом своє життя і вперше не прощав йому. Отак сидів, схиливши на руку голову, й стояла в ній чорнота, й тільки якісь неясні звуки зрідка долітали до нього. Порожньо, глухо на людній Січі й самотньо, аж страшно. Та зненацька він підвів голову, й Сірко побачив, що очі в Сироватки ніби випалені вогнем, ще й по дну осів попільець. Він нічого не прочитав у них, і Сироватчині слова виринули ніби з чорної прірви:

— Поїду я, отамане.

Отаман не втямив, куди збирається козак. Може, подумав, той і сам не знає, що каже? Проте спитав:

— Куди?

— На Волошку,— мовив Сироватка й налив з кварти.— Нудно мені тут. І тяжко, отамане!

Він закліпав вицвілими повіками й одвів очі — аж сам подивував на свою скаргу, і йому стало соромно. Вона була перша в його житті й, далєбі, остання.

Сіркові стислося серце. Всіма його глибинами осягнув, як самотньо Сироватці і як йому порожньо в світі. Колись він цього не розумів. Був молодий і дикий, як степовий вітер. І нічого йому не було потрібно, тільки степ, та кінь, та зорі над головою. Лише після смерті синів збагнув, що людина — то не тільки степ, і кінь, і зорі. Людина — вона тоді, коли думає про інших людей, коли молиться за них і коли їй болять їхні рани.

Над самими головами вдарив грім, козаки хрестилися, Сірко і Сироватка сиділи непорушно.

— Прощай, отамане,— по довгій хвилі мовив Сироватка. Мовив так, ніби прощався навіки.— Не май у серці лиха на мене, якщо коли щось не так сказав чи зробив.

— Прощай, дозорче,— одказав кошовий. У його голосі також пролунав натяк, що, може, вони вже не побачаться довіку. Сірко не був помисливий і ще не знав остаточно, повернеться на Січ чи ні. Нікому не виповів своїх замірів, і серце не вигодало їх до кінця. Ще раз, мабуть, востаннє, навідає свою Мерефу, сповнить батьківський і людський закон — одпише все, що лишилося, внукам і шукатиме місця на досмертний спочинок. Десь у зимівнику, а найпевніше — в Грушівці. Й залишиться тоді йому дати одвіт козакам і склас-ти з себе кошев'є. Склічуть велику раду, таку, як бувало колись. Нехай отаманує хтось молодший, в кого серце гарячіше, мисль гостріша і рука несхибніша. Може, виотаманує те, чого не виотаманував він і всі його попередники. Кошовий і дозорець обнялися й поцілувалися тричі. По тому взялися за шапки.

III

Попід старими вербами, понад Чортомликом, через скрипучий місток ішов Ждан до свого куреня.

Гроза сплинула так само раптово, як і прийшла. Клекотів на порогах Чортомлик, басовито гудів Павлюк, а в Скарбної клекіт одмінний од того й од того — дзвінкий, срібний, неначе там інша вода, а може, й справді інша: в Скарбній світлі струмені і чисте дно. Спінені грозою, річки котили свої води на схід.

На деревах, на стріхах проти тоненького серпика місяця поблискували водяні краплі, стежка була ковзка, й Ждан ступав біля старої Проминув курені Полтавський і Мінський, зупинився плечем до пушкарні, бо попереду замаячив гурт козаків. Прихилився плечем до ліси, приплющив очі. Місяць стримів ріжками догори, висвітлив січову вулицю, комору на розі, калюжу попереду. Тут, де стояв Ждан, морок обснувався густо. Фуркнув припізнаний птах — мабуть, десь перечікував грозу, сховався за пушкарнею.

Ждан уже хотів рушати далі, коли нараз за його плечима щось зашелестіло, й молодий голос забубонів приглушено й швидко:

— Іде він на Оріль і Самару. Через Вербову, Висунь, там теж стоять залози.

— По скільки козаків на тих залозах? — запитав інший, мовби перешерхлий голос.

Ждана од того запитання мовби обсіпало приском. Він тихенько повернувся, притиснувшись плечем до присішка, вперся лобом у лісу, намагаючись заглянути до пушкарні. Ті, що розмовляли, стояли майже поруч під важким сволоком пушкарні. Ждан не бачив облич, тільки по голосах здогадувався, де вони стояли, — під сволоком, що тріснув минулого літа й був підпертий двома обалопами. Йі сама пушкарня зветшала, перехнябилася на лівий бік, якби не міцний роз-сішок, що підтримував її збоку, упала б. Пушкарню збудували нову, а ця стояла порожня, восени її розберуть на дрова. Ждан знав її, як а ця стояла порожня, восени її розберуть на дрова. Ждан знав її, як свою пазуху, бо ж допомагали всім куренем забирати з неї гармати та приправляли в нову.

— На Самарі триста, на Орілі — двісті сімдесят...
Жданові здалося, що його серце ось-ось розірветься. Йому сперло підих, жар палив обличчя, губи стали сухі й не стулялися. Він упізнав,

можуть заступити людину, не може вона орати оцей степ по обох берегах ріки, а якщо оре, то для когось. Тільки сила володіє цим світом, але й вона хилиться перед іншою силою, перед хитрістю та обманом. Лише оці пороги не хиляться ні перед ким, гудуть вільно й погрозово, мовби знають щось таємниче, що відкриється потім людям у віках. Чи відкриється?

Він дивився на воду і не знав, чого сидить тут. І не знав уже гаразд, для чого живе на світі. Може, лишень для того, щоб інші знали, що він жив, і боровся, і не змирився з тим, з чим його хотіли змирити, щоб отако, по ланцюжку, передати те, чого інакше передати не можна. Бо життя народу — це і є отой невидимий, але міцний ланцюг, який тримає все. Це ріка, біг якої не спинити.

Тремтить на вітрі червона таволга, вітер гне її в свій бік, скеля перехиляє в свій, а вона випручується, рветься вгору. Таволга вчепилася корінням у дике каміння, й ніяка сила не може її вирвати звідси.

Багряне сучвіття майоріло перед Сірковими очима. А там, унизу, клекотіла біла піна, шалено дерлися на каміння водяні потоки — ставала дибки ріка.

І враз Сіркові здалося, мовби потоки вихрять в інший бік, мовби ріка потекла вгору. Серце йому затріпотіло, розумом, пам'яттю схоплював: то не так, того не може статися, а Дніпро стогнав і плинув угору. Скільки те тривало — годину, мить, Сірко пригадати не міг. Йому важко зводилися груди, рябіло в очах, аж поки погляд не вхопився за щось біле, блискуче, що котилося по хвилях униз. Кошовий схопився на ноги, й тільки тоді видиво щезло, він побачив, що те біле, блискуче — людська голова. Кричати було марно, та й чим міг допомогти? Придивившись пильніше, побачив: той, кого крутив між каменів водоспад, не сподівався ні на чию поміч і, мабуть, не потребував її. Водоспад не кидав ним — він плів у ньому. Дужий вимах руки — й голена, з довгим чорним оселедцем полова ввірчувалася у вир, що обходив камінь ліворуч, новий помах, і козак пролітав поміж двох каменів, неначе пущена між двох рогачок стріла. Козак гнався за дубом. Чорний, довгий, він мелькав серед піни за кілька сажнів попереду, якимось дивом не перекидався. Ось він домчав до останньої лави, на мить затримався на ній, відтак злетів угору й провалився в безодню. Сірко пошукав очима біля камінного гребеня плавця — не знайшов, — у скрусі, досаді зламав червону таволгу, ще раз, вже без надії, кинув погляд униз і враз побачив, що козак тримається руками за човен. Поки вода несла човен до «Пекла», плавець устиг залізти в нього й взяти в руки весло. Тепер Сірко був упевнений, що через «Пекло» козак пролетить. Йі страх, котрий допіру тримав у холодній руці серце, відпустив, кошовий відчув себе легко, молодю, приклав до рота долоні й закричав дужо, весело:

— Го-го-го-го, коваче!

Чи справді козак почув його голос, чи просто так сталося, але підвів голову й побачив на височенній скелі над кручею сивого отамана з булавою в правиці, — помахав йому рукою. Отаман стояв, розкинувши руки, козакові здавалося, він зараз вимахне ними й полетить над Ревучим. Одначе попереду клекотіло «Пекло». Отаман бачив, як довгий, прудкий човен чорною рибиною скинувся на остан-

ній заборі й зринув у хмарі піни та бризок. Він довго зорив у той бік, хоч знав, що вже не побачить козака, що того заступили скелі. Його очі весь час міннилися, здавалося, в них теж вирують дужі потоки, рвуться до невідомого берега.

Важко було примиритися, що цей клекіт, цей стогін — вічний, що він ніколи не затихає, але в цьому клекоті народжувалася сила, яка кликала до звияги. І вже отаман почував, що ріка тече через нього, що він — частина її, і частина вічна, невмируща. І як ніколи не зникне оця ріка, так ніколи не зникне й він — у внуках, правнуках. Які, може, й не пам'ятатимуть його, але пам'ятатимуть її, знатимуть, хто вони, чії діти, на берегах якої ріки народилися.

Враз потоки завирували дужче, зблиснули посередині червоні вогні, отаман стиснув пальці, вимахнув правицею, а коли поклав її на пояс, булави в ній не було. Плескаючи увсібіч золотими бризками, вона летіла вниз, у ненаситецьке «Пекло». Вона не перекидалася, не крутилася, падала стрімко й прямо. Зменшувалася на очах: спочатку була як яблуко, далі — як горіх і врешті — як намистина. Востаннє, вже при самій воді, зблиснула самоцвітами й згинула в хвилях.

От і все. Несправдила ця булава нічних надій, не сповнилися думи усіх тих, хто тримав її в руках. Й не треба, щоб обкипала далі кров'ю. Нехай лежить, може, колись та знайдеться звияжець, на який дістане її з глибокого дна і пристане до срібного берега. На тому березі воля і щастя. А його путь кінчається. Доживе віку на пасіці біля Січі. Ось тільки вклониться рідній Мерефі і скличе велику раду. До самої смерті розказуватиме молодим козакам про срібний берег.

Якусь мить дивився в розбурхану воду, відтак перевів погляд угору, до першої лави. Зорив пильно, аж сльози набігли в кутики очей. Здавалося, він видивляється когось. Може, ще одного плавця? Ще дужчого, ще відважнішого, який не побоїться пірнути в безодню. Кручію. Він знав, він вірив — такий плавець колись знайдеться. Й дістане її з безпросвітної глибини, й піднесе високо — над селями, над степом, і вона осяє обидва дніпрові береги, й заструменить з неї золота яса слави, волі і щастя.

V

Вузькою стежечкою, яку сам же й протоптав, Сироватка вийшов з очерету до куги. У лівій руці ніс весло, в правій — плетеного з червоної лози коша. У коші тіпало хвостами півтора десятка карасів, два лини та чималенький лящ. Мокій Сироватка щойно потрусив ятері. Аби риба не пропала (солі не було) — висипав її в малесеньку, зарослу ситнягом саджалочку на краю болота. Перш ніж засунути весло в гілля в'язовника, вийняв ножика й поклав зарубку. Карбував, зарубку робив уже перед сном, помолившись богам, але те, подумав, не важило. День минув: сонце повисло над обрієм, високі очерети по той бік болота обмітали його м'якими мітелками. Підпалені сонцем хмари горіли довгими пасмами, розповзалися по небу, як палаючі кораблі. У траві блискотіли калюжі, в них червоно відсвічували

промені — вночі пройшов дощ, — вони здавалися загубленими в траві уламками скла. В степу денної пори не буває прохолоди навіть після дощу. Пахло перепаленим на сонці дроком, гірким полином і дятлиною. Попідводили од землі тендітні голівки васильки й безсмертники. Зараз тут тільки васильки й безсмертники. Весною — і вероніка, і козельці, і вівсяна крупка, і голубі, жовті та оранжеві півники, й червоногарячі тюльпани. Тюльпани — то кров. Козацька кров, яка пролилася в землю і знову встала з неї. Вони тут пломеніють густо, багато її пролилося в цих степах. І через те й степи вічні — козацькі. Хіба можна їсти хліб, зрощений на чужій крові?! І коли б не тюльпани, може б, і не подумав про це.

В степу панувала тиша. Тиша і безмежність. Вони тут вічні, як і цей степ. Тиша, проте, не завжди однакова. У степу, опівдні, вона найповніша. Тоді навіть чути, як струменить кров у власних жилах. Трави стоять німі, мовби мертві. І наче мертвий підорл у високому небі, дарма що пливе на широко розпластаних крилах, крила ті зовсім не ворущаються, й тоді здається, що підорл той плаває тут з віку-правіку. Весь день пряжило сонце, все живе кудись поховалося, всі голоси спила жарота.

Наступав вечір, але тиша не зрушилася, вона тільки поміняла лад. І вечірній крик перепела не будив її, її збудить лише табун тарпанів. Але й то, мабуть, для того, щоб ти збагнув, яка вона вічна й глибока. І навіть коли посунуть од лиману важкі хмари, коли засвистить тисячами тятів тугий вітер, і заворушаться, побіжать до обрії руді типчаки, й низько, до самої землі, впадуть білопінні ковили, й шорстко заворушиться курай, і прокинуться всі інші бур'яни і трави, ті свисти та стогони не будуть для людини живим звуком. То дзвенітиме і свистітиме тиша, яка на ту мить поміняла свою барву.

Зараз вона теж інша. Зелена, важка, в росі і надвечірній імлі. По той бік болота закричав деркач, над самою Мокієвою головою попискували в гнізді пташенята. Вони теж були голосом тиші. Синиці поселилися в дуплі крислатого в'язу, не боялися Сироватки, жили з ним у дружбі. Він радів їм тихою радістю, щодня з пенька притуляв вухо до дупла — чи підросли? Недавно вони почали вилітати, сідали на землянку, на кашоварню, на ввіткнуте в дернину ратище. Ще кілька днів — і покинуть дупло назовсім, полинуть у хащі над лиманом. Те чомусь було сумно.

Треба було лаштувати вечерю, в росяній траві лежав залишений з сьогоднішнього улову лящ, він уже заснув. Мокій виїняв ножика-скіска, присів біля рибини. Ще подумав: чогось довго не їдуть козаки із залоги, не везуть пшона, плетений з трави кадубець у ямі під поликом другий тиждень стояв порожній, риба ж добряче настирилася козакові. Його казанок знав і лободяну кашку, й коріння рогозу, й навіть берестяну кору. А зараз Мокій ще багатій: є риба, є смалець барсучий і навіть сушена по-татарськи — пастурмою — яловичина.

Сироватка подумав, що, може-таки, накопати дикої цибулі та зварити юшки з м'яса? Він підвівся, щоб піти до куги, та в цю мить його увагу привернув неголосний тупіт. Він оглянувся, але не побачив нічого. Тільки на горбку поміж болотом і могилою погойдувалася

тирса, здавалося, її нахилив вітер. Але стояла безшелесність, грозивий вітер помандрував із хмарами, жаркий степовий упав, а нічний ще не піднявся, навіть на в'язі не ворущилося листя, трави ж були густо винзані росами. Так швидко міг промчати лише сайгак. Мабуть, його налякав вовк або рись. Проте, подумав, біля куги давно не видно ні вовчих, ні рисячих слідів. Її не було поблизу звіриних лігвиськ.

Сироватку поймав неспокій. Останні дні степом ходила тривога. Мовби все там було як завжди, — тиша, й спокій, і орли у високості, і сайгаки в долині, і татарський табун далеко на обрії — не біля пограниччя, де трави як очерет, а значно далі, в сторону моря, — проте дещо й змінилось. Звечора гудів степ — татари забрали відгульних коней, вночі також пробігали верхи якісь люди, а вдень у західній стороні кружляли птахи. Чого? Хто їх потривожив?

Він розігнувся й швидко пішов до Сліпої. Над Сироватчиною головою навкіс проти сонця стрілами шугонуло двоє соколів-сапсанів. Ця пара жила десь неподалік у степу й завше дивувала Мокія сімейною злагодою. Вони любили сідати на Сліпій, що панувала над степом, на гострому камені, там милували одне одного, звідти назирали здобич. Щойно Сироватка сховався з могили, одразу ж шугали туди. Часом йому здавалося, що вони пантрують з високості, коли він звільнить їм місце. Сироватка й зараз подумав, що сапсани сядуть на камінь, але вони прокреслили небо біля його верхівки й круто шугонули вгору. Сироватка не встиг провести їх поглядом, бо побачив великий табун сайгаків, котрі мчали просто на нього. Були добряче налякані — летіли, не помічаючи людини. Та враз круто взяли в ліву руку й полетіли попід могилою. Бризкала з-під копитець роса, запінилася, захвилювалася тирса. Попереду широко стрибав козел, його роги майже торкалися спини.

Сироватку обійняв неспокій, він побіг до могили. Поспішав, хоч думкою заспокоював себе. Ну, кружляли птахи. Вони часто кружляють над степом. Татари забрали коні. Приспів час, от і забрали. Ніщо не віщувало ворожого зрушення: ногаї мирно кочували в своїх землях малими ордами, кримські татари за Перекоп не виходили. Таке передавали в залогу та на кіш козацькі вивідники, про це казали й чумаки, котрі проїздили повз бекети. Запорожці майже завжди знають наперед про татарські інкурсії. Тоді бекети пильнують завжди знають наперед про татарські інкурсії. Тоді бекети пильнують вдень і вночі, а залоги висилають у степ кінну сторожу. Зараз кінної сторожі в степу не було, та й по бекетах козаки почувалися безпечно. То більшим лихом могла впасти на край орда. Сироватка вибіг на могилу, окинув зором виднокіл. Попереду, скільки сягало око, сріблилися росами ковили, степ лежав пустельний, вже поринав у сон. Не чути було ні звіра, ні птаха. Тільки праворуч, вже поринав у сон. Не чути було ні звіра, ні птаха. Тільки праворуч, вже поринав у сон. Вона ось-ось вирине, одначе з якого краю, Сироватка поки що не знав. Хитрий лис і драпіжний вовк, татарин приспав козачу сторож-кість, знову йшов у напад покрадьки.

Сироватка вклякнув на коліна просто в калюжу, — за довгі роки сторожі, ховаючись од вітру, виток біля каменя ямку, в котру тепер

натекла вода, — припав вухом до граніту. Спершу не почув нічого — тільки студеність каменя, нахололого від дощу та вічності, та тихий посвист вітерцю, що ранився на гострім зламі; здавалося, хтось пере-сипав через камінь пісок, відтак його звичне до степових шерехів вухо вловило всередині граніту ледь чутне гудіння. Воно було тонке, як комариний дзвін і, здавалось, згасало. Але то було оманливе вра-жіння, гудіння, примовкнувши, спалахнуло знову, вже трохи іншим звуком, мбже, не дужчим, зате густішим, твердішим, воно котилося хвилями — то більшими, то меншими. Здавалося, там, усередині могили, хтось ворухиться, хоче встати й не може. Од того тихенько гуде й постогнує. Сироватка схопився на ноги, виїняв трут і кресало. Вдарив виковзаним залізом по кременю, й одразу ж на сірім згарку трута заясніли дві червоні цятки. Одна щезла, а друга вчепилася. Мокій замахав рукою, роздмухуючи її. Коли од трута запахло димком, вигріб з-під каменя припасений на отаку дощову пору віхоть сухої трави, вихнув у неї трут. Тепер дмухав з усієї сили, йому враз стало жарко — чи з натуги, чи од того, що довго не загорялося сіно, нарешті воно спалахнуло, й він підіпхнув віхоть під купу хмизу. Вона була висока — майже по груди Сироватці, вивершена із сухого в'язовника, лози, придавлена зверху та з боків чималими дубовими і кленовими обаполами. Внизу — дрібний хмиз, полин та курай. Бур'ян затріщав, засичала вода, полум'я з білого стало червоне, салапнуло кілька разів короткими язиками й погасло. Сироватка дмухав у чорний, наполовину згорілий віхоть, вогонь на ньому схоп-лювався ще кілька разів, але бур'ян і хмиз не загорялися. Сироват-ка поспішав, обличчя йому вкрилося кіптявою, руки тремтіли, він обламував і кидав на жариво короткі патицки, а по спині, по потилиці прокочувався холод, і страх піднімався від живота терпкою хвилиєю вгору. Приколиханий тишею степу, не поміняв унизу підпалу, та й не сподівався, що хмиз і зілля так намокнуть. Проте добре відав, як покладалися в бекеті на нього. Там зібралися лінкуваті козаки, службу справляли кепсько, з примусу, один навіть тікав, і його завернули назад, вихвостали лозою. Тож зараз вони спокійненько грають у карти або сплять, а може, й зовсім поїхали на залогу.

Сироватка відчував, що він у одвіті і за залогу, й за щось незмірно більше, велике-велике, опріч якого в світі й не було для нього нічого. Він про нього мовби ніколи й не думав, а воно жило в серці само по собі, виколихане в цьому степу, напоєне цими хмарами, виспіване материнною піснею, загартоване погуками звияжної золотої яси.

Од цього маленького вогника залежало, чи заскочить орда в українські землі, чи візьме в неволю бранців, чи зашлачуть діти, чи впадуть мертві, захоплені зненацька козаки. Все — од маленького вогника, котрий погас, і в Сироватки не ставало снаги розбудити його. Вмить Мокій осягнув, що таким робом вогнище не розпалить. Він схопився й побіг з могили вниз. Добігши до землянки, згріб в оберемох траву, рогіз та очерет, що лежали на полику, на якому спав, мерщій побіг назад. Уже не думав, що лишає слід, що татари по ньому знайдуть кугу та, либонь, і його самого. В грудях Сироватці бурхало полум'я, ноги підламувались, і на вершечок могили вже добирався майже плазом. Кинув підпал, похапцем наверхав на нього колюче

терня, хмиз, кидав обаполи. Краєм ока хапався за степ, уже бачив, як ламався, вигинався овид, неначе його нахилила незрима рука. Знову викресав вогню, знову роздмухав віхоть і пхнув у сухий очерет та сіно. Підпал затріщав, засичало, як і першого разу, одначе віття, хоч і неохоче, бралось полум'ям.

Сироватка оглянувся. Ворога вже було видно: татари мчали двома широкими ріками до могили. Мокій метнувся поглядом до вогню: треба б утікати, а він усе ще не розгорівся, дрібні патицки згоряли, а великі бралися чорною смагою, але не займалися. Вогонь мовби виїдав дірку всередині, пожирав, що легше, й не брався до тривкішого. Мокій трошив гілля, ранився об колючки степової грушки, запихав його в гаряче дупло, з окіл котрого червоніли обгорілі патицки, — полум'я, однак, не схоплювало всієї купи. Він придавив її грудьми, вогонь затріщав, заготовів, а позаду вже стугоніли копита, форкали коні, вигукували чауші — все те котилося однією хвилиєю, котра підломлювала під себе одиноке, що тріпотіло на вершечку могили, серце. Сироватка вже бачив, що не встигне втекти, що татари ось-ось обтечуть могилу, дим виїдав йому очі, а вогонь тріпотів тільки на денці купи, розпач ломив дозорцеві груди, тіпав ним, вибиваючи душу. Швидко оглянувся назад — в очу замиготіли зелені прапорці, розвихрені кінські гриви, білі, немовби розтягнені, плями облич, — похилився вперед і виліз на купу. Вона затріщала, присіла, й враз затріщало полум'я, схопило її сотнею вогняних язиків. Тепер Сироватка дивився просто в обличчя татарам, що летіли до могили, вимахували шаблями, залізними й кизиловими булавами, арканами, алакалами, верещали, ревіли в ярості. Сонце тільки-но скотилося за пруг, але було ще зовсім видно. Сироватка добре бачив своїх ворогів, розлютованих, нещадних, готових роздерти його на шмаття. Їх були тисячі, передні вже доскочили могили, а задні вкрили степ до видноколу. Серце Сироватці закипіло ненавистю, він аж простер вперед руки, рвонувся навстріч своїм лютим ворогам. Це вони порубали його батька та матір, це вони забрали в полон його Лавріна, й оддали проклятому турчину, щоб той розірвав його на заліз-й оддали проклятому турчину, щоб той порубати його побратимів на Січі них гаках. А тепер біжать, щоб порубати його побратимів на Січі, і взяти в ясир малі діти, сплюндрувати його землю, її трави і квіти, жита і калини. Але він не пустить їх, поставить супроти них своє серце.

Вогонь шаленів, уже спалахнули обаполи, над купою хмизу звивалися язики полум'я, й густий, білий дим застилав Сироватці очі, окутував його білими клубками. І враз високе вогняне пасмо вихопилося з-під Сироватчиних ніг, обійняло козака по груди. Спалахнули просмолена від нужі сорочка, і пояс, і кунтуш. Одначе Сироватка не скочив на землю. Він стояв і горів, як свічка. Душа козака летіла до бога, а серце — до Великого Лугу, до маленької слободи Драбинівки, до людей, до України.

VI

Ополудні троє козаків під'їхали до могили. Обкружлявши довкола Сліпої, погукавши кілька разів і не вчувши відгуку, спрямували коней лівим краєм балки до землянки. В переднього поперек сідла перевисав

Впоравши вогонь, давши йому вдосталь харчу, знайшов у кузі сокиру й, роззувшись, поліз у лози. За якийсь час ніс на могилу чималу в'язку сушняку. Поклав його на чорнім згарищі, а сам приклав до чола руку, дивився в степ. Тільки не в козачий бік, а в кримський, татарський. Йому ще раз пригадалися Сіркові слова: «Святе місце — чати. Найсвятіше на всій Україні!»

1970—1974 рр.;
1984 р., 1985 р.

Піляшова

Відтворені Ю. Мушкетиком у художній формі події та факти належать до найбільш складних і суперечливих в історичній долі українського народу. Друга половина XVII ст. характеризувалася значними зрушеннями, які охопили практично всі сфери життя українських земель — економіку, суспільно-політичні відносини та етнокультурні процеси. Більшість із них були викликані подіями визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднанням України з Росією, в ході яких була вирішена не лише етнополітична проблема, але й досягнуті неперевершені за своєю глибиною соціальні результати (звичайно, в межах панівної феодальної суспільно-економічної формації). Переяславський акт 1654 р. закріпив сягаючу у глибину віків етнічну єдність братніх російського та українського народів. Водночас своєю героїчною боротьбою народні маси України (селяни, рядові козаки, трудове населення міст) завоювали ряд соціальних прерогатив, які вийшли далеко за межі тих завдань, що їх ставила в ході війни панівна верхівка: було знищено велике землеволодіння польських магнатів і шляхти та істотно послаблено феодальну залежність безпосередніх виробників від своєї властивості, сталися помітні зміни в класово-становій структурі феодального суспільства, відбувся перерозподіл власницьких інтересів у сфері промислового виробництва тощо. Але це були тільки видимі ознаки соціальних здобутків визвольної війни. Не менш важливе значення мали зміни у глибинах суспільної свідомості селянсько-козацьких мас. Адже в них істотно порушився культивований віками панівним класом стереотип на корінне питання тогочасної епохи — питання землі та волі. Безпосередній виробник уперше відчув себе господарем становища, одержав можливість певною мірою вільно розпоряджатися результатами своєї важкої, виснажливої праці.

Події визвольної війни і возз'єднання України з Росією внесли значні зміни у політичний статус українських земель. У другій половині XVII ст. тут зберігалися певні особливості військово-адміністративного устрою, податкової системи, митних кордонів та ін. Законодавчо ці особливості закріплювали так звані «Статті Богдана Хмельницького» від 21 березня 1654 р. та «Просительні статті» від 14 березня 1654 р., відомі в історії як «Березневі статті 1654 р.».

Проте «козацька шабля» не знищила (і не могла знищити) існуючої феодальної системи. Панівний клас — козацька старшина та українська шляхта — уже в перші повоєнні роки став на шлях наступу на соціальні здобутки трудящих. Гетьмани і генеральна старшина, а слідом за ними полковники і дрібніші старшини — обозні, судді,

писарі, осавули, хорунжі, сотники — прагнули в першу чергу зміцнити матеріальні основи свого привілейованого становища — розширити і закріпити за собою земельні багатства, посісти домінуюче місце в ремісничо-промисловій сфері, торгівлі і т. п. Паралельно відбувався планомірний наступ, спрямований на обмеження, а в перспективі — остаточну заборону переходів селян від одного власника до іншого. Процес обмеження особистої свободи безпосередніх виробників супроводжувався зростанням різних форм феодальної ренти, численних державних повинностей і поборів.

Козацька старшина України, спираючись у проведенні своєї соціальної політики на царизм, прагнула консолідуватися з панівним класом Російської держави, зайняти повноправне місце на феодальній ієрархічній драбині. В небуття йшли часи відносно демократичного козацького устрою, а феодально-кріпосницькі тенденції стали визначальними в усіх сферах економічного життя і надбудовних інституцій тогочасного суспільства.

У другій половині XVII ст. різко ускладнилося політичне становище українських земель. Шляхетська Польща, не відмовившись від своїх великодержавних устремлень, почала відкрити агресію проти Російської держави. Не залишили своїх давніх намірів поневолити українські землі також султанська Туреччина і її васал — Кримське ханство. Складною і напруженою була внутрішня політична ситуація. Смерть гетьмана Б. Хмельницького (1657 р.) розв'язала руки частині козацької старшини, яка групувалася навколо колишнього генерального писаря І. Виговського, що став на шлях відкритої зради інтересів українського народу. У 1660 р. Правобережна Україна знову потрапила під владу Речі Посполитої. Тут розпочалася калейдоскопічна зміна маріонеткових гетьманів та генеральної старшини. Позбавлені реальної підтримки з боку народу, вони з'являлися і зникали з політичної арени, залишаючи після себе пограбовані й спалені дотла села та міста, тисячі загублених людських життів.

У відповідь на посилення соціального гніту та зрадницьку політику старшинських угруповань по Україні прокотилася могутня хвиля народних виступів. У 1657—1658 рр. у полум'ї повстання, очолюваного патріотами-сподвижниками Б. Хмельницького полковником М. Пушкарем і кошовим отаманом Я. Барабашем, палахкотіла Лівобережна Україна. В 1663—1665 рр. розгорнувся масовий народний рух селянсько-козацьких мас Правобережжя Загонн І. Поповича, І. Сербина, І. Деценка, В. Дрозденка та інших контролювали великі райони Павлоцького полку, Полісся, Київщини, Брацлавщини. У 1666 р. відбувся виступ проти старшини і царських воевод козаків Переяславського полку. Це лише незначна частка збройних повстань і виступів, які охопили землі України в 50—60-х рр. XVII ст.

Таким був історичний фон, на якому розгортаються основні сюжетні лінії роману Ю. Мушкетика «Яса».

Автор обмежив свою розповідь хронологічними рамками 70-х рр. XVII ст. Проте досить часто він робить екскурси у минуле (часи визвольної війни 1648—1654 рр.) і тим самим створює цілне художнє полотно історії України в межах всієї другої половини XVII ст. В центрі уваги автора — життя Запорозької Січі, суспільно-політичний устрій, побут і звичаї козаків, їхня боротьба проти ординців та власних феодалів. Відомо, що Запорозька Січ з часу свого виникнення (XVI ст.) відігравала визначну роль в історії українського народу, вона упродовж ряду століть залишалася вогнищем і головним гальванізатором антифеодальних і визвольних рухів, могутнім щитом проти нападів татарських і турецьких завойовників. Як правильно говорить у романі, Січ не втратила свого значення і після подій визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією. У другій половині XVII ст. (до 1709 р.) вона була розташована поблизу сучасного м. Нікополя і являла собою добре укріплене місто-фортецю. Січ продовжувала залишатись своєрідним політично-адміністратив-

тивним, військовим та господарським центром обширних районів Запорозжя. На Січі зберігалися традиційні органи козацького самоврядування. Вищим органом влади тут вважалась загальна військова рада, у якій формально мали право брати участь усі козаки. Виконавчі функції належали спеціальному органу старшинської адміністрації, так званому кошу, очолював який отаман з найближчими помічниками — обозним, військовим писарем, суддею та осавулами.

У 60-х рр. XVII ст. в політичному статусі Запорозької Січі сталися певні зміни. Згідно з умовами Андрусівського договору про перемир'я між Росією і Польщею (1667 р.), Січ знаходилася у подвійному підпорядкуванні обох держав. Проте насправді запорожці визнавали лише підданство Російської держави. Характерно, наприклад, що вже на початку 70-х рр. XVII ст. навіть у своєму листуванні кошові отамани підписувалися так: «Отаман Війська його царської пресвітої величності Запорозького кошовий»¹. Як правило, всі значні зовнішньополітичні акції Січ узгоджувала з російським урядом.

Чимало сторінок у романі присвячено опису побуту і звичаїв запорожців, зійскових рад, форм судочинства. Ю. Мушкетик справедливо наголошує на нових явищах та змінах, які сталися у внутрішній структурі життя та діяльності Січі. Поступово обмежувався демократичний принцип участі у загальних радах широких кіл козацтва. Заможна козацька верхівка і січова старшина, використовуючи економічні важелі, шляхом підкупу і навіть насильства добивалися ухвали рішень, які задовольняли їх вузькогосподарські інтереси. Намітилася тенденція до обмеження функціональних можливостей самих рад. Відомо, наприклад, що кошові отамани, починаючи з 70-х рр., дедалі частіше збирали закриті наради старшини і заможного козацтва, під час яких вирішувались всі найважливіші питання життя Війська Запорозького (характерно, що до скликання таких нарад неодноразово вдавався навіть І. Сірко)².

Варто підкреслити, що, незважаючи на специфіку свого військово-адміністративного устрою, Запорозька Січ залишалася складовою і невід'ємною частиною всіх українських земель. Її внутрішнє життя підпорядковувалося спільним законами розвитку Лівобережної і Слобідської України. У середині XVII ст. під впливом землеробства грошових відносин на Запорозжжі спостерігався невпинний розвиток землеробства і тваринництва. Зимівники заможних козаків поступово перетворювалися у багатогалузеві господарства, які приносили значні прибутки їх власникам. Багатий документальний матеріал свідчить про значне поширення на Запорозжжі різних промислів — рибальства, бджільництва, мисливства. Відомо також, що в самій Січі постійно діяли ремісничі майстерні (зокрема по виготовленню та ремонту зброї). Запорозжці забезпечували себе морськими чайками, різної величини та призначення рибальськими суднами.

Як зазначалося, господарський розвиток Запорозжя відбувався не ізолювано, а в тісному взаємозв'язку з іншими українськими землями. Січ підтримувала інтенсивні економічні відносини з Лівобережжям, Правобережною та Слобідською Україною. За межі краю вивозились мед, шкіри, хутро, риба, віск, рогата худоба та коні. Предметами ввозу, як правило, були хліб, сіль, фураж для коней, а також зброя, боєприпаси, сукно. Певна господарська залежність Січі від інших українських земель, насамперед Лівобережжя, часто використовувалася гетьманами для політичного тиску на Запорозжя. Ю. Мушкетик наводить справжні історичні факти, які свідчать про спроби гетьмана І. Самойловича економічно ізолювати Січ, добитися окремих уступок та потрібних йому рішень з боку запорозького коша.

¹ Акты ЮЗР, т. 12, с. 102, 113, 527, 682.
² Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50—70-ті роки XVII ст. — К., 1961, с. 34, 35.

У романі добре вималюваний процес соціальної диференціації в середовищі запорозького козацтва. У зазначений час різко зросла поляризація економічних інтересів різних категорій запорожців. Спостерігався інтенсивний кількісний ріст груп козаків, що в документах фігурують як «лучші», «старші», «знатні». В їх руках поступово нагромаджувалися значні матеріальні багатства у вигляді знімників, великих табунів худоби, ремісничих майстерень, риболовецьких промислів тощо. «Лучшему товариству» протистояла багатотисячна маса запорозької голоти, позбавлена будь-яких засобів до існування. Між цими обома полярними групами запорожців постійно точилася гостра боротьба, яка досить часто виливалася у відкриті збройні конфлікти.

І все ж феодальний гніт на Запорожжі був порівняно слабшим, ніж на інших українських землях. Це спричинило масовий потік сюди втікачів з Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя і навіть Східної Галичини та Закарпаття. Склад запорозького козацтва постійно поповнювався також вихідцями з Росії, Білорусії, Молдавії, Польщі. Поповнення запорожців найбільш радикально настроєними соціальними елементами, висока військова виучка, створення своєї військово-політичної організації — все це висувало їх в авангард численних антифеодальних рухів селянських мас українських земель. Як правило, вони очолювали повстанські загони, з їх середовища досить часто виходили народні ідеологи тощо. Слід мати на увазі і те, що уклад життя козаків (відсутність панщини, особиста свобода, участь у загальних військових радах та ін.) завжди імпував багатомільйонній масі залежного селянства, ставав його своєрідним ідеалом та стимулом до боротьби проти визискувачів.

Роман Ю. Мушкетика «Яса» — широкомасштабне художнє полотно, на сторінках якого живуть, мислять і діють як справжні історичні особи, так і персонажі, вигадані творчою уявою автора. В галереї художніх образів у творі чільне місце по праву належить Івану Дмитровичу Сірку (р. н. невідомий — п. 1680 р.) — легендарному кошовому отаману, чії діяння відбиті не лише на сторінках офіційних документів і літописів, але й навіть вкарбовані у пам'яті народній. Численні перекази, легенди й оповідання, думи та пісні відтворюють образ козацького проводиря — грізного і чуйного, улюбленця широких мас козацтва і «шайтана» для ворогів. І Сірко належав до тієї категорії козацьких керівників, яких висунула на політичну арену складна епоха XVII ст. Дані про ранній період життя цієї людини надзвичайно скуті. Відомо, що він народився у слободі Мерефа (Харківщина) у козацькій сім'ї. Очевидно, свою службу розпочав у запорозькому війську, де, завдяки своїм особистим якостям, став добре відомим серед широких кіл козацтва. Брав участь у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.¹ Наступний період його життя тісно пов'язаний із Запорозькою Січчю. Саме в ці роки І Сірко завоював широку популярність у народі як непримиренний ворог польської шляхти та ординців, безстрашний воїн і талановитий військовий керівник. У 1663 р. він вперше обирається кошовим отаманом, це у Війську Запорозькому була надзвичайно впливова, авторитетна посада. Скрізь і всюди бути першим, високо тримати статус Січі і репрезентувати її у переговорах з іноземними державами — це лише незначна частка вантажу, покладеного на плечі І Сірка. І протягом усього життя й своєї суспільно-політичної діяльності він з великою гідністю і честю ніс його.

Документи фіксують участь І Сірка у політичному житті України вже наприкінці 50-х — початку 60-х рр. XVII ст. Він вів активну боротьбу проти шляхетської Речі Посполитої та її ставлеників гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері. Наступні роки були насичені організацією кошовим отаманом народної боротьби проти польсько-шляхетської та турецької експансії на українські землі. Очолюваним загони запорожців здійснили ряд успішних походів на Правобережну Україну

¹ *Зварницький Д. И.* Іван Дмитрович Сірко — славний кошовий отаман війська запорозьких низових казаків. — СПб., 1894, с. 5, 10.

та Кримське ханство. Особливо вдалим був похід 1667 р. на Крим, під час якого загін козаків зайняв Кафу та інші міста й визволив дві тисячі невільників¹.

Значний масив матеріалу у романі присвячений взаєминам І Сірка з правобережним гетьманом П. Дорошенком. Іх, очевидно, слід розглядати у загальноісторичному контексті розвитку політичних подій на Україні в 60–70-х рр. XVII ст. Відірване від інших українських земель, Правобережжя стало ареною жорстокої боротьби не лише султанської Туреччини та її васала Кримського ханства з шляхетською Польщею, але й представників окремих старшинських угруповань. У 1665 р. владу тут захопив П. Дорошенко, який притримувався відкритої турецько-татарської орієнтації (у 1669 р. він навіть офіційно оформив перехід України під протекторат султанської Туреччини)² У цьому зв'язку варто підкреслити, що блюзнірські спроби представників буржуазної та буржуазно-націоналістичної історіографії показати правобережного гетьмана як виразника інтересів українського народу позбавлені будь-якого реального ґрунту. Шлях до гетьманської булави був для П. Дорошенка шляхом дворушництва, безпринципності та зради. Свого часу він підтримував політику І. Виговського, згодом переметнувся в табір Ю. Хмельницького, брав участь у загарбницьких походах польського короля Яна II Казимира на Лівобережну Україну. Після того, як його було оголошено гетьманом, він, як зазначалося, вступив у союз з Туреччиною й Кримським ханством.

Правобережна Україна стала ареною жорстокої політичної боротьби. Поряд з П. Дорошенком претендентами на гетьманство виступили П. Суховій, що опирався на допомогу Кримського ханства, й М. Ханенко — прибічник шляхетської Польщі. Результатом цієї боротьби, в якій були зацікавлені в першу чергу іноземні держави, стало величезне спустошення й пограбування Правобережної України. У 1672 р. окремі татарські чамбули доходили до Вісли, Сану і Карпат. Десятки тисяч людей було полонено і відправлено на невільницькі ринки. Інші, рятуючись від ординців, тікали на територію Російської держави. Річ Посполита змушена була укласти з султанською Туреччиною договір (жовтень 1672 р.), згідно якого частина Правобережної України (Поділля) переходила під владу Турки. Брацлавщина й південна Київщина залишалися в руках турецького ставленика П. Дорошенка. Крім того, шляхетська Польща зобов'язувалась виплатити Туреччині величезну контрибуцію — 80 тис. талерів одразу і щорічно давати 22 тис. злотих данини³.

У цій складній ситуації І Сірко проводив лінію, спрямовану на припинення боротьби окремих старшинських угруповань та зміцнення російсько-української єдності. Він належав до тієї частини патріотично настроєної козацької старшини, чия політичне кредо характеризувалося вірністю рішенням Переяславської ради 1654 р., визначеною позицією щодо подій на українських землях. Його вимоги, а головне практичні дії, були співзвучні прагненням і настроям широких верств народу (особливо ідея російсько-української єдності), відповідали їхнім думам, надіям та сподіванням⁴ Очолювані І Сірком, запорожці здійснили ряд вдаливих походів проти Кримського ханства й турецьких фортець. Вони тримали загони (Суховій та ординців, завдавши їм відчутних поразок під Ольхівцями й на Тясміні. Кошовий отаман у всі періоди свого життя та діяльності виступав проти ворожої українському народу

¹ Історія Української РСР. — К., 1979, т. 2, с. 91.

² Акты ЮЗР. — СПб., 1875, т. 8, с. 218–220.

³ Історія Української РСР, т. 2, с. 94–95.

⁴ Звичайно, слід мати на увазі, що І Сірко був представником козацької старшини. Йому належали хутори на Слобідській Україні, млини й будинки на Лівобережжі, велика пасіка на Запорожжі.

тивного устрою на Україні і надзвичайно насторожено ставилося до порушення будь-яких його прерогатив.

Юрій Мушкетик розкриває в образах історичні взаємозв'язки запорозького та донського козацтва, що, як відомо, мали глибоке коріння. Донці та запорожці протягом багатьох століть здійснювали спільні походи проти султанської Туреччини й Кримського ханства, на єдиній класовій основі вели боротьбу з власними феодалами. Солідарність запорозького та донського козацтва з особливою силою проявлялася в роки великих збройних повстань, які охоплювали значні території країни й вимагали напруження всіх матеріальних та духовних сил народу.

Романіст досить промовистими штрихами відтворив політичні контакти І. Сірка з керівником селянської війни 1670—1671 рр. в Росії С. Разіним. Ці взаємини проводирів запорозького та донського козацтва базувались на досить-таки міцній основі. Численні документи, які перебувають нині у розпорядженні істориків, свідчать про активізацію переселенського руху селян і козаків України в 60—70-х рр. XVII ст. на територію Дону. В грамоті приказу Казанського дворця від 22 березня 1667 р. зазначалося, наприклад, що «во многие-де в донские городки пришли с Украины беглые боярские люди и крестьяне с женами и с детьми...»¹ Частина з них, безперечно, взяла участь у селянській війні. На всіх етапах повстання у складі разінських загонів значну частину вагу складала вихідці з України, насамперед запорозькі козаки з їх великим військовим досвідом. Так, у виписці приказу Казанського дворця (лютий 1668 р.) — документа, підготовленого на основі відписок городових воевод, прямо говорилося про те, що «из запорожских-де городков черкасы и из донских городков казаки, которые полутвенные люди к нему, Стеньке с товарищи, идут беспрестанно, а он-де, Стенька, их осуждает и уговаривает всячески»². Відомо також, що з розвитком подій повстання кількість втікачів з України на Дон неухильно зростала, а їхня участь у селянській війні помітно урізноманітнювалась.

Суспільно-політична ситуація та атмосфера невдоволення соціальною політикою панівного класу на Україні, безперечно, враховувалася С. Разіним. Ще в грудні 1669 р. під час перебування у Черкаську на козацькому крузі обговорювалося питання про те, що «він хочет атаманов и казаков лутчих людей побить, а сам собрався иттить в Запороги рекою Донцом»³. У наступний час керівник повстання залагодив тісні контакти з рядом політичних діячів України, зокрема з кошовим отаманом І. Сірком⁴. Між ними встановилися інтенсивне листування й передача відомостей через таємних агентів. Готуючи похід війська «к Москве против бояр», С. Разін, за словами очевидців, «плод Царицыным готовил суды и ждал к себе из черкасских городов на помощь многих черкас с полковником с Серком»⁵. Зацікавлений у тісній координації дій, керівник повстання у ряді випадків у своїх листах та грамотах звертався безпосередньо до широких кіл запорозького козацтва. Донський станичний отаман Р. Калужнін в «распростых речах» у приказі Казанського дворця в січні 1671 р. говорив, що С. Разін намагався «в Запороги... послать прельщать, чтобы потому ж шли на государевы городы, а писал к ним о том, что будто ево, Стеньку с товарищи, и их, запорожских казаков, хоят бояря сводить з Дону и из Запорог»⁶. Побічним підтверджен-

¹ Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов. — М., 1954, т. 1, с. 73.

² Там же, с. 155.

³ Там же, с. 132.

⁴ Стецюк К. Влияние повстання Степана Разина на Украину. (З історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту). — К., 1947, с. 75, 86—91.

⁵ Крестьянская война под предводительством Степана Разина, т. 2, ч. 1, с. 237

⁶ Там же, т. 2, ч. 2, с. 101.

ням тісних політичних відносин, які існували між Доном і Запорожжям, є і той факт, що частина «прельщений» С. Разіна і його отаманів написана від імені «Великого войска Донского и Запорожского»¹.

Заклики керівника селянської війни в Росії «побить бояр», «мирских кровопивцев», «начальных людей» і визволити «черных людей» від феодалів знаходили широкий відгук серед трудящих мас України. В один із важливих районів повстання перетворилась Слобожанщина. Неспокійно було на Лівобережжі, де також діяли дрібні загони повстанців. Загалом селянська війна 1670—1671 рр. під керівництвом С. Разіна відіграла важливу роль у справі консолідації сил селянсько-козацьких мас Росії та України у їх боротьбі з панівним класом.

У своєму творі Ю. Мушкетик торкнувся питання про місце і роль самозванства в історії народних рухів. Поява в 1673 р. на Січі самозванця Симеона не була якоюсь незвичайною подією і мала прецеденти у віддаленому історичному минулому (згадаймо, наприклад, Лжедмитрія I і Лжедмитрія II) Росії². Проте цей мотив роману цікавий як своїм драматичним аспектом, так і спробою автора охарактеризувати світогляд пригноблених категорій населення у період пізнього феодалізму.

Монархічні ілюзії селянсько-козацьких мас були прямим результатом економічних умов існування дрібного патріархального господарства. Здушений безпросвітною нуждою, податками, жорстокою експлуатацією, селянин не розумів класової природи самодержавства. Він наївно вірив в існування «доброго царя» — захисника від соціальної експлуатації, поміщиків і лихоїмства судів. На думку народних мас, цей «добрый цар» був відділений від них придворною клікою, чиновниками, місцевою владою, каральними командами. Більше того, народ прагнув опертися на авторитет царя і використати його як організуючу засаду у боротьбі за поліпшення умов свого життя. Отже, самозванство було лише специфічною оболонкою, під якою приховувався соціальний зміст того чи іншого народного руху.

Однак цим не вичерпується характеристика феномена самозванства. Досить часто самозванцями були звичайні авантюристи, що користувалися підтримкою певних політичних сил як в середині країни, так і за її межами. Тоді навколо самозванців організувались різні таємні гуртки та плелися нитки змов.

«Царевич Симеон» не належить до значних та колоритних фігур в списку самозванців XVII ст. Проте його прибуття відіграло помітну роль в активізації суспільно-політичного життя на Січі. Тут відбулося декілька бурхливих козацьких рад, на яких виступили царські послі і самозванець³. Підтримка Січчю «царевича Симеона» зумовила навіть наростання деякої напруженості у відносинах між урядовими колами Москви і кошовою старшиною. В цій історії слід диференціювати причини прихильного ставлення до самозванця козацьких мас з одного боку та І. Сірка — з іншого. Січова старшина наївно бачила в особі Симеона справжнього виразника їхніх соціальних інтересів, рома наївно бачила в особі Симеона справжнього виразника їхніх соціальних інтересів, здатного сказати вагоме слово на захист скривджених та експлуатованих, а І. Сірко прагнув використати його у політичних планах як один із засобів тиску на царський уряд.

Юрій Мушкетик виступає в романі як тонкий знавець джерел і спеціальної літератури. Окремі вкраплення та згадки у документах і літописах під пером автора розростаються у захоплюючі картини художнього твору. Наведемо лише один приклад. Мимотайом у захоплюючі картини художнього твору. Наведемо лише один приклад. Мимотайом у захоплюючі картини художнього твору. Наведемо лише один приклад. Мимотайом у захоплюючі картини художнього твору.

¹ Крестьянская война под предводительством Степана Разина, т. 2, ч. 1, с. 201

² Див: Троицкий С. М. Самозванцы в России XVII—XVIII веков. — Вопр. исто-

³ Зварницький Д. И. Иван Дмитриевич Сирко — славный кошевой атаман войска Запорожских низовых казаков. — СПб., 1894, с. 44, 49.

на постать улюбленця народу Семена Палія з одного боку і зрадинство й підступність вже на початку своєї політичної кар'єри Івана Мазепи — з іншого. Хіба потрібне тут багатослів'я?

Як же далі розвивався історичний процес на Україні? Яка була доля історичних осіб, зображених у романі? Вже у 1677—1678 рр. російські ратні люди й козацькі полки дали відсіч турецько-татарським загарбникам, які зробили спробу поневолити всю Правобережну Україну (так звані Чигиринські походи). До речі, помітний вклад у відсіч ворожої навали внесли тоді запорозькі загони, очолювані І. Сірком. Майже до останніх днів свого життя легендарний кошовий отаман був на передньому краї боротьби з ординцями. 1 серпня 1680 р. його не стало. Згідно повідомлення літопису С. Величка, «того ж лета Иван Серко славній отаман кошовій, в Грушовце пасече своей, чрез неколикое время поболевши, преставися от жизни сея, августа 1, и припроважений водою до Сечи Запорожской, и погребен чесно всем войском Низовим Запорожским в поле за Сечою, против Московского окопу, где ишное товариство Запорожское погребалося. Погребен теж знаменито, августа 2, з многою арматною и мушкетною стрельбою и со великою всего войска Низового жалостію, яко по том вожду своем справном и щасливом, которій от младости, аж до старости своея военными бавячися промыслами, не тилко значне Крым воевал и некотори в нем попалил гради, также и в полях диких на розних месцах многие Татарские громлювал чамбули, и плененній ясир християнскій отгромлювал; але и в Чорное море лотками вплинувши, на розних месцах не маліе бесурманам чинил шкоди и раззоренія, а по морю Чорному корабле и катарги, з Константинополя в Крым, Азов и на ишние месца плывучіе, громлювал и з великими здобычами щасливе з войском Запорожским до Коша своего повертался, которого все войско зело любило и за отца своего почитало»¹.

У наступний час боротьба за визволення спокоєвських слов'янських земель Приазов'я та Причорномор'я не припинялася. У 80-х рр. XVII ст. російське військо, до складу якого входили лівобережні козацькі полки, двічі здійснило походи на Крым. Проте, погано підготовлені, вони виявилися невдалими. Під час одного з них (1687 р.) втратив гетьманську булаву І. Самойлович. Його було звинувачено у таємних зв'язках з кримцями, заарештовано й заслано до Сибіру. На так званій Коломацькій раді 25 липня 1687 р. старшина обрала гетьманом генерального осавула І. Мазепу, якого підтримав всесильний В. Голіцин. Боротьба проти турецько-татарської агресії точилася ще протягом багатьох десятиліть. Лише внаслідок переможних російсько-турецьких війн 1768—1774 рр. і 1787—1791 рр. було остаточно вирішене питання про визволення Північного Причорномор'я й утвердження Російської держави на Азовському й Чорному морях.

В кінці XVIII ст. сталася ще одна подія, яка мала велике значення в історичній долі українського народу. В результаті другого (1793 р.) й третього (1795 р.) поділів Польщі до складу Росії увійшли правобережні землі. Справа Семена Палія і його сподвижників, учасників гайдамацького руху й славнозвісної Коліївщини 1768 р. не була марною. Своєю боротьбою вони наблизили час визволення й возз'єднання всіх українських земель в складі Російської держави.

Роман Ю. Мушкетика «Яса» — художній твір, а не спеціальне історичне дослідження. На його сторінках діє чимало персонажів, народжених творчою уявою автора. Виписані вони із знанням історичних обставин, у яких природно розкриваються характери, психологія героїв тієї епохи. Очевидно, не слід дорікати письменнику у подсколи хронологічних зміщеннях окремих подій, певних термінологічних неточностях тощо, адже він створив загалом довершену, правдиву картину суспільно-політичного життя українських земель другої половини XVII ст. Справжнім героєм його твору є народні маси, представники яких — Мокій Сироватка та Лаврін Перехрест — уособлюють

основну продуктивну силу тогочасного суспільства. Вони зі зброєю в руках захищали свою землю від ординських і польсько-шляхетських феодалів, виступали проти власних визискувачів. Мокій Сироватка й Лаврін Перехрест, не вагаючись, жертвують своїм життям задля спокою і щастя рідного краю. «... Батьківщина... лише одна. Тільки потурнак може міняти її на чужинську» — ось лейтмотив їх життя і боротьби. А хіба лише їх? Так думали і з цими словами вмрвали мужні захисники Ладжижина й Умані, учасники походів на Кримське ханство й турецькі фортеці. Героїкою боротьби українського народу з іноземними загарбниками та ідеями патріотизму проникнуті всі сторінки нового роману Ю. Мушкетика «Яса». І в цьому його непересічне значення.

*Валерій Смолій,
доктор історичних наук*

¹ Летопись Самоила Величка.— К., 1851, т. 2, с. 497.

Юрий Михайлович
Мушкетик

СИЯНИЕ

Роман

Киев,
«Радянський письменник»,
1987

(На украинском языке)

Редактор
В. Я. П'янов
Художнє оформлення
В. С. Соловйова
Художній редактор
Н. В. М'яковська
Технічний редактор
Л. М. Бобир
Коректори
А. М. Голик, Г. П. Лукова

Інформ бланк № 2494

Здано на виробництво 14. 01. 87. Підписано
до друку 03.06.87. БФ 22 280. Формат
60×90/16. Папір друкарський № 1. Гарнітура
літературна. Високий друк з ФПФ. 37,5
ум. друк. арк., 38,25 ум. фарб.-відб., 46,89
обл.-вид. арк. Тираж 115 000 пр. (1-й завод
1 65 000 пр.). Зам 7-38. Ціна в оправі
3 крб 40 к

Видавництво «Радянський письменник»
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе,
310057 Харків-57
вул. Донець Захаржевського, 6/8

Мушкетик Ю. М.
М93 Яса: Роман / Післямова В. Смоля.— К.: Рад. письмен-
ник, 1987.— 597 с.

У центрі сюжету роману відомого письменника, лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка — образ народного героя Івана Сірка, який упродовж багатьох років був кошовим отаманом Запорозької Січі, виступав за зміцнення дружби українського і російського народів. Його ім'я ушлявлено в переказах і легендах, за мотивами яких І. Репін створив відому картину «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Події в романі розгортаються не тільки на Запорожжі, але по всій Україні, в Москві і на Дону, в Криму і Туреччині. Автор відтворив драматичні сутички кошового з гетьманами І. Самойловичем і П. Дорошенком, тісні взаємини з рядовими козаками і посполитими, змалював боротьбу і пристрасті наших предків у другій половині XVII століття.

М $\frac{4702590200-103}{M223(04)-87}$ БЗ. 39.12.86

84Ук7-44